

M U S T A F A S Ö N M E Z
Doğu Anadolu'nun Hikâyesi
Kürtler:Ekonomik ve Sosyal Tarih

ARKADAŞ YAYINEVİ

ISBN: 975-509-028-2

1. Baskı : Ekim 1990

2. Baskı : Ocak 1992

ARKADAŞ YAYINEVİ

Mithatpaşa Cad. 28/D, P.K.410 Yenışehir/ANKARA

Tel : 434 46 24 (4Hât)

Fax: 434 38 52

DAĞITIM:

ANKARA : ADAŞ

Tel : 434 46 24 (4 Hat)

Fax : 34 38 52

İSTANBUL : PAPIRUS

Tel : 527 01 53

Fax : 526 85 07

Kapak: Mehmet Ulusel

Dizgi : Arkadaş Yayınevi

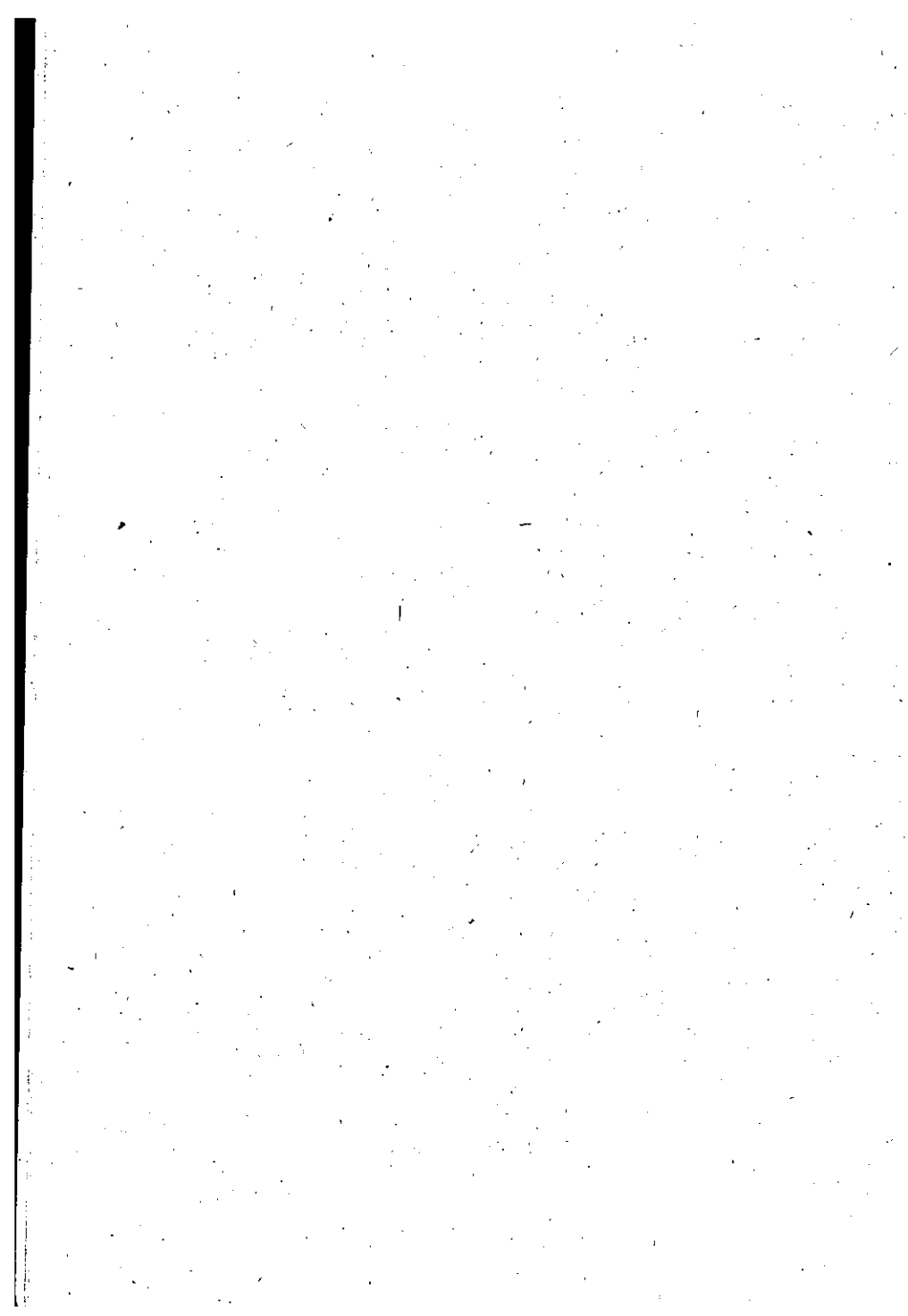
Baskı : Özkan Matbaası

M U S T A F A S Ö N M E Z
Doğu Anadolu'nun Hikâyesi
Kürtler:Ekonomik ve Sosyal Tarih

© Kitabın tüm hakları ARKADAŞ YAYINEVİ'ne aittir. İzinsiz
basılamaz, çoğaltılıp dağıtılamaz.

*Babam Abdullah
Sönmez'in anısına...*

DOĞU ANADOLU'NUN HİKÂYESİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZM, BÖLGESEL DENGESİZLİK VE İSTANBUL

-BÖLGESEL DENGESİZLİĞİN KÖKENİ	15
-ÖNCE İSTANBUL VARDI	27
-19. YÜZYIL VE KAPİTALİSTLEŞME	29
-CUMHURİYETİN İLK YILLARI VE İSTANBUL	33
-1930'LARDAN 1950'LERE İSTANBUL	37
-1950-1960: İSTANBUL'A AKIN DÖNEMİ	41
-1960-1980: İSTANBUL'DAN MARMARA'YA TAŞMA DÖNEMİ	52
-1980'LER: EGEMEN İSTANBUL'DAN EGEMEN MARMARA'YA	66

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU SORUNU: AZGELİŞMENİN TARİHİ, DİNAMİKLERİ VE BOYUTLARI

-EMPERYALİZM, KIYI BÖLGELERİ VE İÇ ANADOLU'DA	73
-19. YÜZYILDA EMPERYALİZM VE DOĞU ANADOLU	79
* Osmanlı Döneminde Kürt Ayaklanmaları	81
* Ermeni Ayaklanmaları ve "Tehcir"	85
* Emperyalizmin Gerçekleşmeyen Doğu Projeleri	88
* Kars'ta Rus Emperyalizmi ve Değişim	92
-MİLLİ MÜCADELE VE DOĞU'DA AYAKLANMALAR	95

-TEK PARTİ, DOĞU VE DEVLET KAPİTALİZMİ	99
* Önce Demiryolları	106
* Sanayide Devlet	111
* Madencilik'te Devlet	113
* Tarımda Devlet	115
-1950'LERE GİRERKEN DOĞU'NUN DURUMU	118
-DP DÖNEMİNDE DOĞU VE KAPİTALİSTLEŞME	125
* 1950'lerde Devlet Yatırımları	129
* Elektrik, Petrol ve Sanayi	135
* Demokrat Parti ve Doğu	139
-1960-1980 DÖNEMİNDE DOĞU: UÇURUM DERİNLEŞİYOR	150
* 1960'ların Ortasında Doğu ve Türkiye	154
* Yatırımlar, Enerji ve Madencilğe	157
* Planlı Dönemde Doğu Tarımı	162
* Doğu'da Eğitim Yatırımları	171
* 1960'larda Doğu'da Sanayi	174
* 1970'lerde MSP, Sanayileşme ve Doğu	177
* 1960-1980; Büyüyen Türkiye, Küçülen Doğu	187
-1980'LER: HIZLI EROZYON DÖNEMİ	191

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENGESİZLİĞİN YARATTIĞI SORUNLAR VE GELECEK

-İSTANBUL: BUNALTAN KENTİN SORUNLARI	209
-BÖLGESEL UÇURUM VE GELİR EŞİTSİZLİĞİ	214
-DOĞU'DAN BATI'YA İŞGÜCÜ VE SERMAYE GÖÇÜ	220
-BÖLGESEL UÇURUM, AT İLE BÜTÜNLEŞMEDE ENGEL	230
-GAP YATIRIMLARI VE DEĞİŞİM	236
EK TABLOLAR	255
KAYNAKLAR	276
DİZİN	283

ÖNSÖZ

Doğu illerinin ekonomik ve sosyal sorunları, 1980'lerde bölgede yaygınlaşan silahlı çatışmalarla birlikte kamuoyunda daha çok tartışılmaya başlandı. Türkiye yüzölçümünün yüzde 27.8'ini oluşturan 17 ilin yer aldığı Doğu'da, 1990 sayımına göre nüfusun yüzde 17'sini oluşturan 9.3 milyon kişi yaşıyor. Türkiye'nin en az gelişmiş bölgesi sayılan Doğu'nun gelişme sorunları öncelikle bu bölgede yaşayanları yakından ilgilendiriyor. Ancak, düşük gelir ve işsizlik nedeniyle Doğu'dan Batı kentlerine, İstanbul, İzmir, Adana, Ankara, Bursa, Kocaeli gibi gelişmiş kentlere göçeden Doğulular da memleketleriyle ilgili sorunları yakından izliyorlar. Sadece İstanbul'da 1 milyona yakın Doğulu nüfusun barındığı, İstanbul'daki her 100 kişiden 13'ünün Doğulu olduğu anımsanırsa, yöre ile ilgili sorunların çok daha geniş bir kitleyi kucakladığı sonucuna varabiliriz.

"Doğu sorunu" isimli madalyonun öbür yüzünde büyük kent sorunları var. Başta Doğu illerinden olmak üzere az gelişmiş yörelerden sürekli göç alan kentler, özellikle İstanbul, dengesiz büyümenin sonucu yaşanılmaz bir hal alıyor. Bir zamanların "Güzel İstanbul"u şimdi kent insanının stres kaynağı. Altyapısı yetersiz İstanbul'un üstüne çullanan 8 milyona yakın nüfus kente soluk aldırıyor. Bu nüfusun çok önemli bir kısmı, az gelişmiş yörelerden geçim derdiyle İstanbul'a taşınıyor. Hergün, ama her Allah'ın günü, 320 kişi çoluk-çocuk, tasını tараğını toplayıp daha iyi bir yaşam umuduyla İstanbul'un yolunu tutuyor ve nefesi kesilen bu kentte kendisine bir yer arıyor. Bu nüfusun dörtte biri Doğu illerinden geliyor. Karşılar, Erzurumlular, Erzincanlılar...yaşam savaşı içinde ekmeklerini "taşı toprağı altın İstanbul"da arıyor.

Kanadı kırık Doğu...Nefesi kesik İstanbul... İşte dengesiz gelişmenin ortaya çıkardığı iki çarpıklık.

Bu çarpıklık nasıl ortaya çıktı? İstanbul'u Türkiye'nin kâbesi yapan, Doğu'yu yoklukla inleyen süreç nasıl başladı ve nasıl gelişti? Bölgesel farklılıklar hangi dönemlerde, nasıl arttı? Farklılığı azaltmaya dönük önlemler neden sonuç vermedi? Bu ve benzeri sorulara

1981-1982 arasında çalıştığım "Yurt Ansiklopedisi"nin verimli çalışma ortamında yanıt arama fırsatı bulmuştum. "Zarf"ı bir "ansiklopedi" olmakla beraber "mazruf"u bir bilimsel çalışma zenginliğindeki 13 ciltlik bu önemli projeye 80 dolayında tamgün çalışan, bir o kadar da part-time akademisyen, uzman, araştırmacı emek veriyordu. Her ilin ekonomisi, sosyal, doğal yapısı, tarihi, kültürü enine boyuna inceleniyor, ele geçirilen her kaynaktan, sinekten yağ çıkarırcasına bilgi damıtılıp illerin öyküsü yazıya dökülüyordu. Oldukça verimli bir alışverişle gerçekleşen bu bilgi üretme sürecinde iller alfabetik sırayla tek tek ele alınıyordu. Ayrıntılar, monografik etüdlér, bütünle ilgili gerçekleri yakalama konusunda önemliydi. Ve bu çalışma ortamı, gerçekleştirmeyi düşündüğüm bu çalışmanın temel malzemesini bana sunmuştu. Ama bu projeyi gerçekleştirmek için gerekli zamanâ ancak 1990'da sahip olabildim.

Böyle bir çalışmanın üretilmiş olmasında, Yurt Ansiklopedisi'ne emek verenlerin önemli bir katkısı var. Hepsini sevgi ve şükranla anmak isterim.

Türkiye'de bölgelerin sınırları, amaca göre değişebiliyor. Bir ili, bazen A bölgesinde, bazen de B bölgesinde görebiliyorsunuz. Konumuzla ilgili olarak Gaziantep, Gümüşhane, K. Maraş, hatta Sivas gibi iller bazen Doğu, daha doğrusu Güneydoğu ve Ortadoğu sınırları içinde gösterilebiliyor. Bu çalışmada "Doğu illeri" kapsamına sokulan illeri belirlerken coğrafi olarak Doğu'da yer alma kıstasının yanısıra, ortak ekonomik, sosyal ve kültürel tabana sahip olup olmadıklarına bakıldı. Örneğin Gümüşhane, coğrafi olarak Doğu'ya yakın olmakla beraber, özellikleri açısından Doğu Karadeniz'e daha çok uyan bir il olarak kabul edildi. Gaziantep, bir Güneydoğu ili olmaktan çok gelişmişlik düzeyi itibarıyla de yüzü Akdeniz'e ve Orta Anadolu'ya daha çok dönük bir il olarak değerlendirildi. Çalışma boyunca "Doğu illeri" ya da geniş bir ifadeyle "Doğu" tanımına sokulan 17 il şöyle: Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Şanlıurfa ve Van. 1990 yılında Mardin'in ilçesi Şırnak ile Siirt'in ilçesi Batman da il yapılarak bölgedeki il sayısı 19'a çıkarılmış oldu.

Ancak, 1990'a kadarki istatistikler, eski iller tasnifine göre yapıldığı için çalışma boyunca yapılan analizlerde Doğu'nun yeni illeri Şırnak ve Batman, "il" olarak dikkate alınmadı.

Genellikle bu tür çalışmalarda, eleştiriye konu olan mevcut uygulamanın alternatifinin sunulması da beklenir. Bu incelemede, Doğu'daki az gelişmişliğin tarihsel nedenlerine değinilmeye çalışıldı ve karar alma sürecine hakim olanların Doğu'ya yaklaşımları sergilenmeye çalışıldı. Ayrıca, 2000'li yıllarda Doğu'nun nasıl bir görünüm alabileceği yönünde bazı genel öngörülere yer verildi. Alternatif konusunda ise değiştirilmesi gereken genel yaklaşım üzerinde duruldu. Söz konusu yaklaşımla, bir gelişme modelinin, ayrıntılı programların oluşturulması, daha çok teknik bir olgudur ve bu çalışmanın, böyle bir model önerisine de yer vermek gibi bir iddiası yoktur.

Bölgenin doğal yapısı, nüfusunun temel ekonomik ve sosyal nitelikleri ve başka özellikleri ile ilgili bilgileri içeren tablolar, kitabın sonunda "Ek Tablolar" başlığı altında verildi.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında gösterdikleri sabır ve verdikleri desteğin yanı sıra bazı tabloların hazırlanmasına da katkıları olduğu için eşim Ülkü'ye ve oğlum Nehir'e teşekkür ederim. Yoğun işleri arasında kitabın kapağını hazırlama özverisini esirgemeyen Mehmet Ulusel'e de teşekkürler. Ayrıca gerekli kaynakları sağlama da yardımcı olan, mümkün olduğu kadar temiz ve düzenli bir kitap üretimi için emek harcayan diğer arkadaşları ve dostları şükranla anıyorum.

Mustafa SÖNMEZ
Ekim, 1990
İstanbul

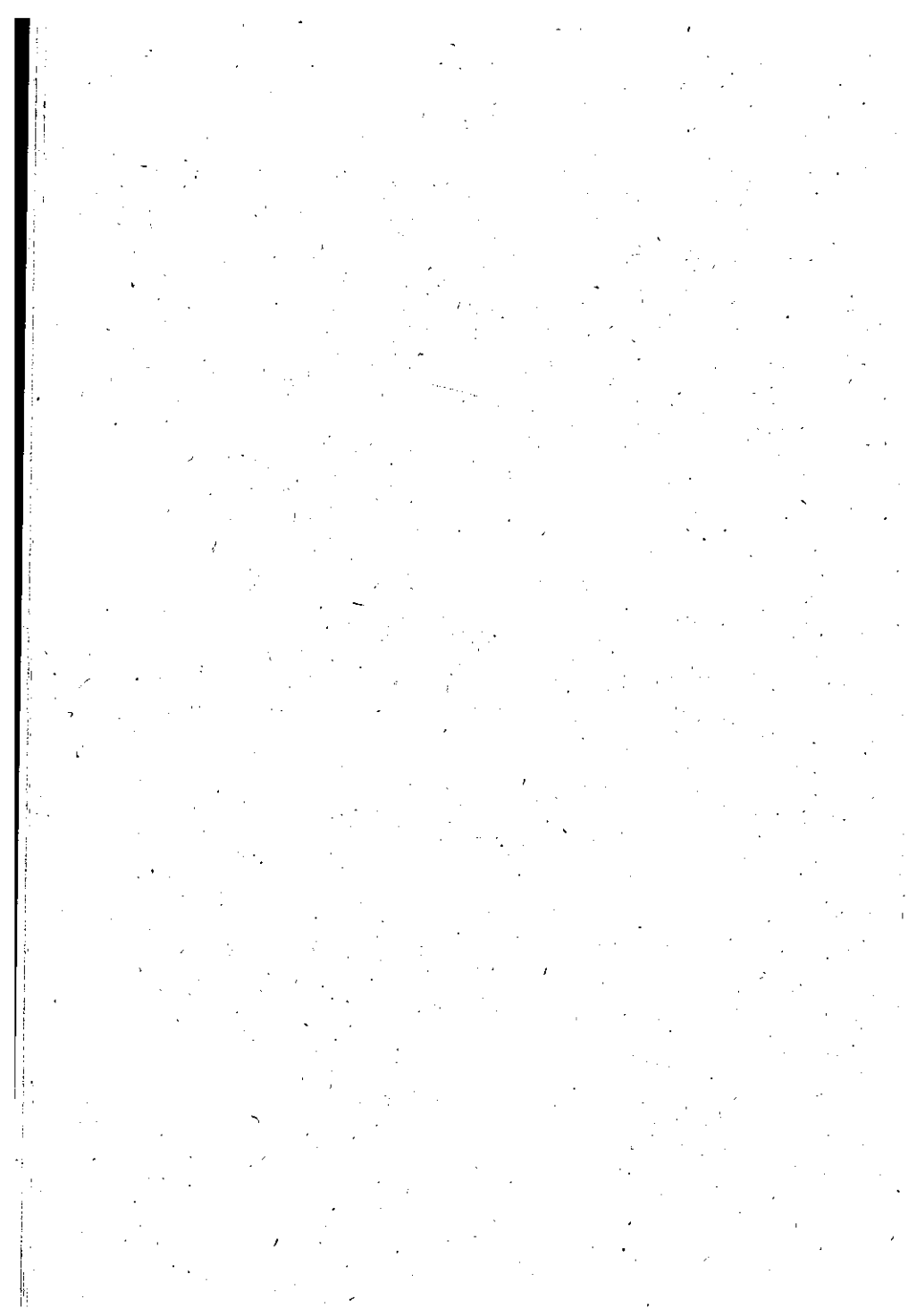
YAYINEVİ'NİN ÖNSÖZÜ

Türkiye'nin bölgeleri arasındaki farklar her geçen gün daha çok büyüyor. Başta Doğu Anadolu olmak üzere Doğu'ya yakın diğer bölgeler, gelişmenin nimetlerinden daha az yararlanıyor. Buna karşılık İstanbul, İzmir, Ankara, Adana gibi iller, diğerleriyle aralarındaki mesafeyi hızla açıyorlar. Ancak bu çekim merkezleri de gerekli altyapıya, kentsel hizmetlere sahip olmadıkları için bu kez kent sakinleri büyük kent dertleriyle karşılaşıya kalıyorlar.

Özellikle 1980 sonrası ivme kazanan bölgesel dengesizlik sorunu, gündemdeki yerini uzun süre koruyacak gibi görünüyor. Konuyu çeşitli sosyal ve ekonomik boyutlarıyla ele alan Mustafa Sönmez'in bu araştırması kamuoyundan büyük ilgi gördü ve kitap kısa sürede ikinci baskı yaptı.

Daha önce yayınevimizden "Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler" isimli çalışması yayımlanan Mustafa Sönmez 1955 Van doğumlu. 1978 yılında ODTÜ İdari İlimler Fakültesi'nden mezun olan Sönmez'in Türkiye üzerine yayımlanmış çeşitli kitap, makale ve yazı dizileri bulunuyor. Kapitalist Devlet İşletmeleri ve Türkiye (1978, TİB Yayını), Türkiye Ekonomisinde Bunalım, 2 Cilt. Belge Yayınları, 1980 (3. Baskı), Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları (1984 Belge Yayınları), Türkiye'de Gelir Eşitsizliği (1990, İletişim Yayınları), A Social and Economic Atlas of Turkey (1991, ITO Yayını) Sönmez'in başlıca yapıtlarını oluşturuyor.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİZM, BÖLGESEL DENGESİZLİK
VE İSTANBUL

BÖLGESEL DENGESİZLİĞİN KÖKENİ

"Bölgesel dengesizlik", salt ekonomik değil, ama hem politik hem de kültürel bir olay. Ülkeler arasındaki farklı gelişme düzeyleri nasıl çeşitli sorunlar yaratıyor, bağımlılık-egemenlik ilişkilerine yol açıyorsa, bir ülkenin bölgeleri arasındaki farklar da çeşitli problemlere kaynak oluşturuyor. Farklılığın görünen ilk sonuçları, gelir dağılımındaki dengesizliğin büyümesi, işsizliğin artması, iç göçlerin çoğalması, büyük kentlerin devleşerek yaşanmaz bir hal alması şeklinde ortaya çıkıyor.

Bölgeler arasındaki farklar salt ekonomik denilebilecek sonuçlarla sınırlı kalmıyor, az gelişmiş bölge sakinleri, kendilerine üvey evlat muamelesi yapıldığı gerekçesiyle tepkilerini politik düzeye de yansıtıyorlar. Bu da ülkedeki gerilimleri artırıcı bir unsur. Bölgesel uçurumlar kültürel gelişmişlik düzeyini de olumsuz yönde etkileyebiliyor. Genellikle kamu yatırımlarından daha az pay alan az gelişmiş bölge sakinleri, daha az eğitim, daha az sağlık hizmetiyle yetinmek zorunda kalıyorlar. Bu bölgelerde okuma-yazma oranı ülke geneline göre daha geri; üniversite, hatta lise eğitilmiş nüfus daha düşük oranlarda olabiliyor. Bölgenin düşük gelirli olması, bölge illerinde tiyatro, sinema, konser gibi kültürel aktivitelerin sınırlılığını da getiriyor. Geçim kaygusunun egemen olduğu bu bölgelerde insanlar kendilerini geliştirmek için gerekli boş zamanı bulma konusunda güçlük çektikleri gibi, buna yardımcı olabilecek eğitimci, mekân ve donanım eksikliğiyle de yüzyüze kalıyorlar. Dolayısıyla, yaşadıkları bölgelerin gelişme farkları, bölge insanları arasında da gelişme farkına yol açıyor ve bu eşitsiz koşullar, insanlar arasındaki yönetme-yönetilme ilişkisine de bir ölçüde yansıyor.

Bölgesel dengesizliğin yarattığı olumsuzlukları salt az gelişmiş bölgedeki insanlar yaşamıyor, dengesizlik sonucu aşırı büyümüş kentlerin sakinleri de bir başka "cehennemi" yaşıyorlar. Hava kirliliği, su kesintileri, yoğun trafik ve gürültü, iş ile ev arasında geçen verimsiz zamanın artan trafikle birlikte uzaması, gecekondulaşma, göçlerle kente gelenlerin sosyal

bütünleşme sağlayamamasının getirdiği kültürel iletişimsizlik, çevre kirliliği, biriken sorunlar karşısında yerel yönetimlerin acizliği... Bütün bunlar bölgesel dengesizlik madalyonunun öbür yüzündeki sorunlar. Başka bir ifadeyle, "herkesin bir cehennemi var!.."

Bölgesel dengesizlik hastalığı gelişmiş-azgelişmiş her kapitalist ülkede olduğu kadar "sosyalist" etiketli ülkelerde de belli ölçülerde yaşanıyor. Ancak hem sorunun kaynağı, hem de farklılığın boyutları ülkeden ülkeye değişiyor. Bölgesel eşitsizlik ve olumsuzlukları, en çok, Latin Amerika, Uzak Asya, Afrika, ya da kimilerinin "üçüncü dünya" diye isimlendirdiği bağımlı kapitalist ülkelerde yaşanıyor. Buna karşılık, gelişmiş kapitalist toplumlarda ve "sosyalist" ülkelerde sorun aynı boyutlarda olmamakla birlikte, ortadan kalkmış değil.

Bilimsel sosyalizmin kurucuları Marks ve Engels, sorunu "kır ve kent arasındaki uçurum" olarak ifade etmişler ve sosyalizmin nihai hedefleri arasına birçok eşitsizliğin yanında, bu farklılığın kaldırılmasını da eklemişlerdi. Bu farklılık sosyalizmin ileri aşaması komünizmle birlikte son bulacaktı. Ancak sosyalizmin 70 yıllık uygulamasında bu farklılığı azaltmada bir hayli mesafe alındıysa da eşitsizlik kaldırılmadı. Sosyalizme geçiş yapan ülkeler kapitalizmden devraldıkları bölgesel eşitsizlikleri azaltma probleminin yanısıra bundan sonraki gelişmede de bu farkın artmamasına özen göstermek durumundaydılar. Ancak gerek SSCB'de, gerekse İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa ülkelerinde ve diğer sosyalist ülkelerde dengeli gelişme temasından çok, üretici güçleri hızla geliştirme ve kapitalizmle yarışma kaygusu ön plana geçti.

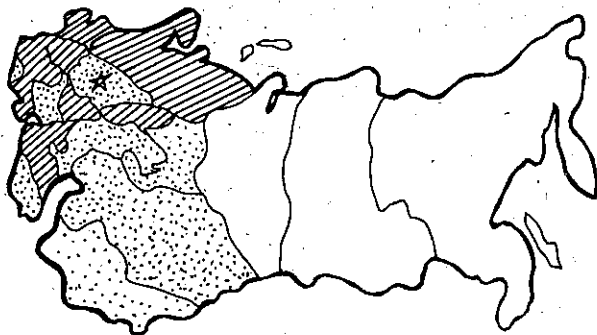
Kapitalizmle yarışma, oyunu onun kurallarıyla oynamayı içeriyordu. Bu da sermaye birikimini hızlandırmak için "maliyetleri en aza indirip" "artık'ı en çoğa çıkarmak" kuralıydı. Bu kural, sanayilerin de hammaddeye ve tüketiciye en yakın, ulaştırmanın en kolay olduğu bölgelere kurulması, dolayısıyla bu "en optimal nokta"dan uzak bölgelerin, tercih dışı kalması sonucunu doğuruyordu. Örneğin, Sovyetler Birliği'nde 1985'te ülke

yüzölçümünün yüzde 25'inde, nüfusun yüzde 74'ü yaşıyordu ve bu bölgeler, tarımsal üretimde yüzde 76'lık, sınai üretimde de yüzde 83'lük pay sahibiydiler. Bu bölgeler, ülkenin Avrupa kıtasında kalan ve gelişmiş kapitalist ülkelere daha yakın yöreleriydi. SSCB'nin bu en gelişmiş bölgeleri, 1980 sonlarında ve 1990 başlarında ayrılıkçı eğilimlerin başgösterdiği Rusya Federasyonu'nun Leningrad ve Gorki bölgeleri ile Estonya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Moldevya ve Litvanya cumhuriyetlerinin sınırları içinde yer alıyo lardı. Buna karşılık, Uzbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Ermenistan, Azerbeycan, Türkmenistan, ülke yüzölçümünden, nüfusundan, tarımsal üretiminden ve sınai üretiminden yüzde 15'lik pay alan bölgelerdi. Sibiry ve Uzak Doğu ise ülke yüzölçümünün yüzde 57'sini kaplamakla birlikte nüfusun ancak yüzde 10'unun yaşadığı ve tarımsal üretimde yüzde 8, sınai üretimde yüzde 12 payı olan bölgeydi (Economic Map-USSR, s.51).

Yüksek gelişmişlik düzeyine karşın, bölgesel eşitsizlik, Avrupa Topluluğu'nda da belli ölçülerde yüzyüze olunan sorunlardan biri. Kendi iç pazarını son karışına kadar kullanmayı ihmal etmeyen batı kapitalizmi yine de bazı bölgelerdeki azgelişmişliği önleyebilmiş değil. Özellikle Avrupa Topluluğu'na son dönemde katılan İspanya, Yunanistan ve Portekiz bu sorundan muzdarip. Bunların dışında İtalya'nın güney kısımları, Fransa'nın güneybatısı ve İrlanda'nın bazı bölgeleri de Avrupa'nın azgelişmiş bölgeleri arasında yer alıyor.

12 üyeli Topluluk bir ülke gibi varsayıldığında, kişi başına gelirin en yüksek olduğu bölge ile en düşük olduğu yer arasında 1'e 3 fark bulunuyor. Bu fark, özellikle Topluluğun son üç üyesinin katılımıyla büyüdü. Yunanistan'da nüfus ve milli hasılanın Atina ve Selanik'te yoğunlaştığı, buna karşılık diğer bölgelerde az gelişmenin derece derece yaşandığı görülüyor. İspanya'da Madrid, Barcelona, Valencia ve Sevilla dışında kalan bölgeler Avrupa ölçülerine göre gelişmemiş sayılıyor. Ayrıca Fransa'nın Aquitaine, Midi-Pyrenes, Limousin gibi yörelerinin yer aldığı güneybatısı da Avrupa'nın gerice yörelerinden

SSCB'DE BÖLGESEL DENGESİZLİK

Bölgeler	Yüzölçümündeki Payı (%)	Nüfus Payı (%)	Tarım Payı (%)	Sanayi Payı (%)
 Rusya Federasyonu'nun batısı, Ukrayna, Beyaz Rusya, Litvanya, Moldavya, Letonya, Estonya	25	74	76	83
 Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Ermenistan, Türkmenistan, Tacikistan	18	16	8	5
 Rusya Federasyonu'nun sınırlarında kalan Batı ve Doğu Sibirya ile Uzak Doğu bölgeleri	57	10	8	12

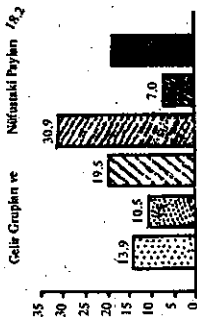
sayılıyor. İtalya'da ise zengin kuzey ile fakir güney arasındaki fark, uzun yıllardır azaltılabilmiş değil. Basilicata, Calabria, Molise Güney İtalya'nın en yoksul yöreleri. Almanya'da Aşağı Bavyera ve Kuzey İrlanda ile birlikte yukarıda sayılan az gelişmiş bölgeler, Avrupa Topluluğu bünyesinde kurulan Bölgesel Kalkınma Fonu aracılığıyla kalkındırılmaya, en azından farkların daha çok büyüyerek Topluluk dengelerini sarsacak boyutlara ulaşması önlenmeye çalışılıyor. Bu iş için ayrılan para 1987'de 3.1 milyar ECU'luk AT bütçesinin yüzde 8.6'sına ulaşmıştı (Eussner, s.9).

Gelişmiş ülkeler içinde bölgesel dengesizliğin çok ileri boyutlara ulaşmasına karşın pek sorun edilmediği bir ülke Japonya. OECD verilerine göre, Japonya'da Pasifik kıyısındaki Tokyo, Osaka ve Nogaya kentlerini içeren Tokaido bölgesi, ülke yüzölçümünün yüzde 3'ünü işgal etmesine karşılık, nüfusun yüzde 23'ünü barındırıyor ve sınai üretimde yüzde 75'lik paya sahip.

Bölgesel dengesizliğin "uçurum" boyutlarına ulaştığı ülkeler daha çok bağımlı kapitalist üçüncü dünya ülkeleri. Bu ülkelerde bir ya da iki kent, ülke nüfusu ve ekonomisinde egemen durumdayken diğer bölgelerin yüzü tamamen bu kutup kent (ler)e dönük. "Brezilya endüstrisinin yüzde 80'i güneydoğu üçgenini oluşturan Sao Paulo, Rio de Jenario, Belo Horizonte'de yoğunlaşmıştır. Açlık yöresi kuzeydoğunun ulusal endüstri üretimine katkısı ise giderek azalmaktadır. Arjantin endüstrisinin üçte ikisi Rosario ve Buenos Aires'te kurulmuştur. Uruguay'da Montevideo, Şili'de Santiago ve Valparasio, endüstrinin dörtte üçünü barındırır. Peru endüstrisinin de yüzde 60'ı Lima'da yoğunlaşmıştır" (Galeano, s.244).

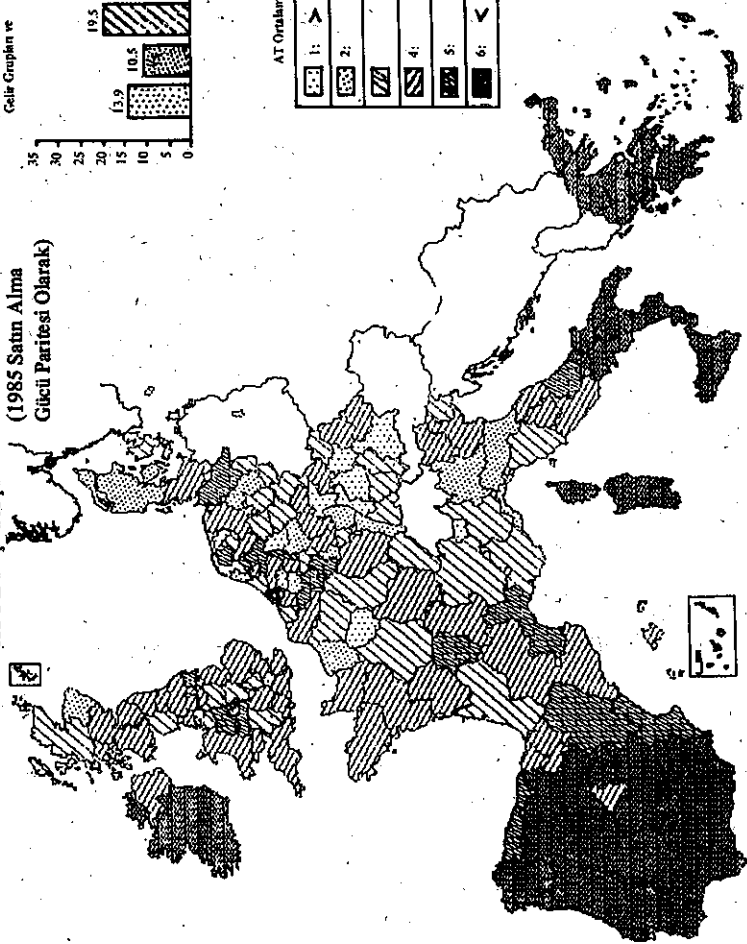
Aynı durum Kuzey Afrika ve Uzak Asya için de geçerlidir. Mısır'da Kahire ve İskenderiye, ülke ekonomisinin "kible"lerini oluştururken, Cezayir ve Tunus'ta da aynı adlı kentler, "egemen kent" durumundadırlar. İran'da Tahran, İsfahan ve Meşhed, Pakistan'da Karaçi, Lahor ve Faysalabad üçlüleri ana odaklardır. "Asya'nın kaplanları"ndan Güney Kore'de 1980'de başkent Seul 8.3 milyonluk, Pusan da 3.2 milyonluk nüfusuyla hakim

AT'DE KİŞİ BAŞINA MİLLÎ GELİR VE BÖLGELER
(1985 Satın Alma
Güçü Paritesi Olarak)

AT Ortalaması 100.0

1: 128.5
2: 114.2-128.5
3: 100.0-114.2
4: 85.8-100.0
5: 71.5-85.8
6: 71.5

şehirlerdi (Luther, 1984). Filipinler'de herşey Manila demektir, tüm yollar 8 milyonluk Manila'ya çıkar.

Bu panoramik ufuk turundan sonra, bölgesel dengesizliğin dinamiklerini incelemeye çalışalım. Gelişmiş ülkeler ile bağımlı ülkeler arasında ekonomik gelişmenin coğrafi dağılımında belirgin farklılıklar görülür. Gelişmiş ülkelerde kapitalizmin coğrafi gelişimini, bu ülkelerde kapitalistleşmenin iç dinamikleri belirlerken, bağımlı ülkelerde ilk elde kapitalistleşen bölgeleri, daha çok emperyalizm tayin etti. Bu tür ülkelerdeki kapitalizmin daha sonraki bölgesel gelişiminde de, sermayenin uluslararası çaptaki birikim ihtiyaçları neyi gerektiriyorsa, o oldu. Bir zamanlar ihmal edilen bölgeler, yeni ihtiyaçlar nedeniyle sonradan geliştirildi, çeşitli yollarla kapitalizmin gelişimi hızlandırıldı.

Bu önermemizi biraz daha somutlaştırmak için kapitalizmin beşiği İngiltere'nin kendi gelişme sürecini ve daha sonra Osmanlı ile ilişkisini ele alalım.

17. yüzyılın sonlarına değin İngiltere'deki ekonomik gelişmelere damgasını vuran yünü dokumacılığı ve ona hammadde sağlayan koyun yetiştiriciliği idi. Ancak 18. yüzyıl pamuklu dokuma yüzyılı oldu. O tarihe kadar bağımsız zenaatkârlarca ve evlerde çalışanlarca gerçekleştirilen pamuklu dokuma, hem sanayi devriminin icatlarının nesnesi hem de birinci sanayi devrimi döneminin "sürükleyici sektörü" oldu. Başlangıçta Almanya, Hollanda, Hindistan pamuklularıyla rekabet edemeyen İngilizler, yün ve keten karışımıyla daha ucuz kumaş üretme yoluna giderek, rakipleri karşısında tutunmanın bir yolunu buldular. Sömürge Hindistan'dan yapılan ithalata da sınır koydurtan tüccarlar, üretimi, ücretlerin daha ucuz olduğu kırsal kesime kaydırıldılar. Köylüler, tarla işleriyle evdeki dokuma işini birlikte götürüyorlardı. Tüccar, iplik ve tezgahı köylünün evine teslim ediyor, mamul mal kumaşı teslim alıyordu. Böylece İngiltere kapitalizmine sıçrama yaptıracak sanayi de ilk elde köylerde, evlerde kuruldu. O dönemlerin dış ticaret ve finans merkezi olan Londra, uzun süre bu sanayileşme sürecinin uzağında kaldı.

Bir süre sonra üretim atölyelerde toplanmaya başladı. Yeni icatlar her geçen gün üretime yeni hızlar kattı. 1733'te John Kay'ın iplik bükmeyi yarı yarıya hızlandıran "uçan mékik" isimli icadından sonra 1770'de James Hergraves'in "eğiren Jenny" ismini verdiği eğirme tezgahı İngiltere'de dokumacılığın daha hızlı gelişimine yol açan önemli buluşlardı. Yine 1770'te bu kez Arkwright, su ile çalışan eğirme tezgahı yaptı.

Üretimde su gücünden yararlanma olanağıyla beraber bu kez dokuma tesisleri su kenarlarında kurulmaya başladı. Böylece ya su kenarlarındaki sanayinin etrafında oluşan küçük kentler ya da varolan kentlerin yanı başında sanayinin etkisiyle büyüyen yeni sanayi bölgeleri oluşmaya başladı.

1779'da da Samuel Crompton, Arkwright'in su ile çalışan eğirme tezgahı ile Hergraves'in "eğiren Jenny" isimli iplik eğirme tezgahının karışımından oluşan Mule (katır) adlı bir tezgah yarattı. Bu yeni buluşla verimlilik 10 kata yakın artış gösterdi. Bu arada yeni bir devrim, James Watt'ın buhar motorunu keşfiyle yaşandı. Buhar makinesi, pamukluda son buluş "katır" ile birlikte kullanılmaya başlanınca verimlilik daha çok arttı. Buhar gücü, su kenarlarında kurulan fabrikalara diledikleri yere kayma özgürlüğünü de getirdi.

1760-1830, sanayi devriminin birinci evresiydi. Bu dönemde gerçekleşen yeni icatlar, yeni ulaşım ağlarının yapımı, yeni sanayi ile birlikte yeni sanayi bölgelerini, kentleri de doğurdu. İngiltere'nin ortasında yer alan Lancashire, sanayi devriminin beşiği oldu. Ayrıca kuzeyde Glasgow, bir diğer pamuklu dokuma bölgesiydi. İskoçya'da ise geleneksel yünü dokumacılığına yeni buluşlar uygulanmış ve önemli mesafeler alınmıştı.

Sürükleyici sektör tekstilden büyük birikimler sağlayan İngiliz sanayiciler, 1830'larda eldeki sermayeye daha yüksek kârlar sağlayacak demir-çelik sanayiine yöneldiler. Demir cevheri, odun kömürü ile işlendiği sürece yüksek fırınlar ormanlara yakın yerlerde kuruldu. Demir, taşkömürü ile işlenmeye başlandığında da yüksek fırınlar kömür madenlerine yakın yerlerde kurulmaya başlandı. 1850'lerde kuzeydeki Northumberland bölgesi en

büyük taşkömürü sahasıydı. Yorkshire, Lancashire, Birmingham, Glasgow, Swansea, diğer önemli demir-çelik bölgelerini oluşturuyorlardı. Demir-çelik, başlangıç sermayesi yüksek bir daldı. Dolayısıyla gerekli sermaye için anonim ortaklıklar oluşturmak, tasarruf bankalarını yaygınlaştırmak, kısaca kredi sistemini devreye sokmak gerekiyordu. Londra, bir yandan yeni sanayilere bünyesinde yer vermeye başlarken bir yandan da bu yeni finansman kûrumlarının merkezi oldu.

Buhar teknolojisi ve demir-çelik, başka sanayilerin doğumuna ebelik yaparak kapitalizmin gelişimini hızlandırmakla kalmadı, üstünde güneşin batmadığı Büyük Britanya'ya yeni sömürgeler, yarı-sömürgeler edinmenin yollarını da açtı. İngilizler demiryolunu ilk kez kömür ve demir madenlerinde 1825'te kullandılar. Bunu, 1830'da Liverpool-Manchester arasına mal taşımak için döşenen hat izledi. Demiryolunun kâr getirdiği görülünce bütün ülkeyi demiryoluyla örme süreci başladı. Bu öylesine bir süreçti ki, adına "demiryolu cinneti" denildi.

Demiryolu ülke içinde "örümcek ağı" biçiminde hat örgüsü oluşturarak bölgeleri birbirine bağlarken ülke dışında bir ucu limana bağlı "ağaç sistemi" biçiminde gelişim gösteriyor, girdiği sömürgelerin hammaddelerini bu sistemle toplayıp taşıyordu. Demiryolları, İngiltere'nin dış yatırımlarında yüzde 41 gibi önemli bir ağırlığa sahipti.

Görüldüğü gibi, kendi iç dinamiğiyle gelişen, feodalitenin bağrından kapitalizmi doğuran İngiltere'de bölgesel gelişme, dış etkilenme olmadan ülke kapitalistlerinin azami kâr hedefleri belirleyiciliğinde olmuştu. Bir yandan içeride kendi işçi sınıfından sağladığı birikim, bir yandan da sömürgelerden aktarılan artık, kısa sürede iç pazarın her karış toprağına nüfuz etmeye yetmişti. Şimdi eldeki sermayeyi daha iyi değerlendirmek için onu ihraç edecek yeni sömürgeler, pazarlar gerekiyordu. Bu sömürgeler, İngiltere'deki sanayinin hammadde ve gıda ihtiyacını karşılamalı, buna karşılık onun sanayi mallarını tüketmeliydi.

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısı, dünyanın, aralarında İngiltere'nin de olduğu, sömürgeci güçlerce paylaşıldığı bir

dönemdi. Avrupa devletleri ve ABD 1876'da Afrika'nın yüzde 11'ine girmişken 1900'e gelindiğinde kıtanın yüzde 90'ını aralarında paylaşmışlardı. Yine 1876'da Asya'nın yüzde 51'i paylaşılmışken 1900'de bu pay yüzde 57'ye çıkmıştı. 1876'da yüzde 57'si istila edilen Büyük Okyanus adalarının 1900'de tamamı pay edilmişti. Çin, İran ve Osmanlı ile Güney Amerika'daki bütün devletler ise yarı-sömürge diye nitelenebilecek bir konumdaydılar. Siyasi yönden bağımsız gibi görünen bu ülkeler ekonomik alanda ipleri sömürgecilere kaptırmış ve dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine girmişlerdi.

İngiltere'nin diğer sömürgecilerle beraber peşinde olduğu bir ülke de Osmanlı İmparatorluğu idi. 1838'de iki taraf arasında imzalanan serbest ticaret anlaşması İngiltere'ye ilk hamle olanağını vermiş ve imparatorluğa nüfuz etmenin ana aracı demiryollarının yapımını da ilk elde eden, yine İngiltere olmuştu. 1854'te Osmanlı sınırları içindeki İskenderiye ile Kahire'yi birleştiren demiryolu, hem Osmanlı'nın ilk demiryoluydu hem de İngilizler'in Osmanlı'daki ilk önemli lokmaları. Bunu kısa sürede, yine o dönemde Osmanlı toprağında yer alan Çernovoda-Köstence hattı izledi. 1856'da imtiyazı İngilizler'e verilen bu hat İngiltere'ye ihraç edilen buğdayın maliyetini ucuzlatıyordu. Daha sonra Rusçuk-Varna hattının da yapımına geçilecekti. "Bu hatlar koloni tipi demiryollarını andıran bir biçimde, tarımsal alanlara nüfuz etmek için yapılmış ağaç örüntüsünde hatlar olmuştu. Ancak bu hatlar yalnızca ihracat hatları olarak işlev görmemiş, bölgeye İngiliz sanayi ürünlerinin de girişini kolaylaştırarak sonuçta Eflak ve Buğdan ile İngiltere arasındaki mal hareketlerini artırmıştır" (Kaynak, s.70)

İngiltere'nin yapımına giriştiği diğer bir hat, 1856'da imtiyazını aldığı İzmir-Aydın demiryolu oldu. Bu hatla İngiltere, Batı Anadolu'daki tarım ve maden alanlarına uzanmayı amaçlıyordu. Ayrıca, Londra-Paris-Brindizi-İzmir-Bağdat-Basra'dan geçen bir hatla Hindistan yolunu kısaltmak da amaçlanıyordu. Ancak Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla bu ikinci amaç rafa kaldırıldı. İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba (Turgutlu) hatlarının bölge

Üretimindeki etkisi, önce tarım ve daha sonra maden ürünlerinde ihracata yönelik uzmanlaşmanın artması oldu. İzmir, artık bu ilişkinin belirleyiciliğinde yeniden yapılanacaktı. İzmir limanı, artan ihracata yanıt verebilmek için büyütülecek, ticarete aracılık eden banka şubeleri, sigorta şirketleri kurulacak, yabancılar ve uzantıları olan azınlıklar için okullar, kültürel binalar oluşturulacaktı. Bölgenin tarımsal ve madensel ürünlerinin ihracata hazırlandığı, paketlenildiği bir "sanayi" dalı da yine yabancıların kontrolünde İzmir'de kurulacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu, tek başına İngilizler'e bırakılacak bir lokma değildi. Fransızlar, ardından Almanlar, İtalyanlar, Ruslar bu toprakları paylaşmak üzere birbirleriyle amansız bir rekabete gireceklerdi. Ancak hepsinde de amaç aynıydı: Ülkenin tarım ve madenlerini hammadde olarak götürmek, buna karşılık sanayi mallarını, yerli sanayii çökertecek tarzda piyasalara sokmak. Demiryolları, bankalar, sigortacılık şirketleri, madencilik şirketleri, liman yapımı üstlenen şirketler, dış ticaret şirketleri bu işbölümünün tamamlayıcı unsurlarıydı. Bu arada bu tüketim kalıbına uygun birtakım sanayileri İstanbul, İzmir gibi büyük kent merkezlerinde kurmak da bu işbölümünün bir uzantısıydı. Örneğin ithali mümkün olmayan elektrik, havagazı santralleri, yüksek taşımacılık maliyetinden dolayı çimento ve bira fabrikaları, yabancı sermayenin yatırım yaptığı alanları oluşturabiliyordu.

Batı Anadolu'da İzmir, Çukurova'da Adana, Güney Marmara'da Bursa, Karadeniz'de Samsun ve tabii bunların hepsinin üstünde başkent İstanbul, Osmanlı'nın dünya kapitalizmiyle bütünleşmesinin ana kapıları oldular. Cumhuriyetin ilk yıllarında da aynı ilişki yine bu kentler aracılığıyla sürdü. Giderek ülkede kapitalizm yine bu kentlerin etrafında gelişti. Bir anlamda dünya kapitalizmi tohumunu 19. yüzyılda attığı bu kentlerdeki ağaçtan, meyvesini 20. yüzyılda da toplamayı sürdürdü. Kıyı kentleri daha çok hammaddenin toplanıp götürüldüğü yer olarak işlev görürken İstanbul, ithal mallarının tüketildiği ana merkezdi. Bir zamanlar ithal edilen sanayi mallarını bir süre sonra Türkiye'de üretmek gündeme geldiğinde en iyi

yatırım yeri olarak İstanbul seçildi. Kuşkusuz, bu seçim salt dış sermayedarların değil, aynı zamanda onlarla değişik dönemlerde, değişik türde işbirliği yapmış yerli sermayedarların da seçimi idi. Tarihsel, yönetsel, görsel, hatta coğrafi avantajlara sahip İstanbul, giderek ülkenin "kible"si oldu. Bu kentin egemenlik öyküsü, Doğu'nun az gelişmişliğinin nedeninin de açıklığa kavuşmasına yardımcı olabilir.

ÖNCE İSTANBUL VARDI...

İstanbul'un, İÖ. VII. yy'den başlayarak günümüze değin ekonomik merkez olma özelliğini korumasında, coğrafi konumu çok önemli bir rol oynadı. Karadeniz ve Akdeniz ülkeleri arasındaki ticaret ilişkilerinin gerçekleştiği su yolu üzerinde bulunması, Haliç gibi doğal bir limanı olması, İstanbul'un yüzyıllar boyunca bir ekonomik merkez olarak kalmasını sağladı.

İstanbul, çok eski dönemlerde bir koloni kenti olarak kurulmuştu. İÖ. VII. yy'da, Ege kıyılarında İyonya'ya, Anadolu ve Trakya kıyılarından Marmara ve Karadeniz'e uzanan ticaret yolları üzerinde, önce Kalkhedon (Kadıköy), sonra Byzantion (İstanbul) koloni kentleri kurulmuştu. Koloni yaşamında ticaret başlıca ekonomik faaliyet olduğundan, topografik üstünlüğü nedeniyle, Byzantion, Kalkhedon'dan daha fazla önem kazanmıştı. Deniz ticaret yolu üzerindeki yeri sağlamlaşan koloni kentinin, üç yanının su ile çevrili olması, önemini daha da artırdı. Ticarete olduğu kadar savunmaya da elverişli olan bu konumu, İstanbul'un izleyen dönemlerde çeşitli imparatorlukların başkenti olmasında da etkili oldu.

İS. II. ve III. yy'larda, Roma İmparatorluğu'nun kuzeydeki Barbarlar'la olan mücadeleleri, imparatorluğun kuzey sınırının korunmasının önemini artırdı. Ticaret bakımından önemi ve savunmaya elverişli konumunun yanı sıra, Karadeniz ve Ege kıyılarında bulunan öteki güçlü kolonilere yakınlığı da, İstanbul'un jeopolitik öneminin artmasında ve Doğu Roma'nın başkenti olarak seçilmesinde etken oldu.

İstanbul'un politik ve ekonomik bakımdan "dünya kenti" olma süreci, İS. IV. yy'da, "Konstantinopolis" adını alarak Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olmasıyla başladı. Önceleri, yalnızca ticaret gelirleri, tarım ve deniz ürünleriyle geçinen koloni kenti, bu dönemde, İmparatorluğun egemenliği altındaki topraklardan elde edilen tarımsal fazlanın da toplandığı büyük kent durumuna geldi. Roma İmparatorluğu'nun köklü kurumlarının ve devlet adamlarının bir bölümünün İstanbul'a yerleşmesiyle, kentin

sosyo-ekonomik yapısı daha da canlandı, olağanüstü nüfus akımıyla bu canlılık arttı, çeşitli el sanatları ve ticaret, çok kısa zamanda büyük bir gelişme gösterdi.

İstanbul, XV. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti oldu. Avrupa'da feodal üretim biçiminin başatlık kazandığı bu dönemde, Osmanlı Devleti, sınırları içinde kalan toprakların önemli bir bölümünde her türlü üretim gücünü merkezi denetim altında tutan bir örgütlenme biçimi geliştirdi. Miri toprak rejimi ve timar sistemi, tarımsal üretimi denetleme aracı olmuş, toprağın mülkiyeti devlette kalırken, bireylere yalnızca kullanma ve yararlanma hakkı verilmişti. Osmanlı Devleti'nin merkezi örgütlenmesine uygun olarak, topraklar yıllık gelirlerine göre, dirliklere ayrılmış ve askeri görevler karşılığında sipahilere bırakılmıştı. Toprağın sürekli kiracısı durumundaki çiftçi (reaya), devletin saptadığı timarda oturarak, topraktan ayrılmamak zorundaydı. Merkezi yönetim, sipahilerle köylü arasındaki ilişkileri belirleyerek, köylünün mülksüzleşmesine ve topraktan kopmasına yol açan değişimleri de engellemişti. Tarımsal alanlarda yasalarla belirlenen bu denetim, kentlerdeki tarım dışı faaliyetlerde de, loncalar aracılığıyla sürdürülmüştü. Devlet, işlenen ya da satılan malın türünü, niteliğini, fiyatını saptamakta, kente getirilen malların işlenmek üzere dağıtımı, devlet görevlilerince düzenlenmekteydi. Bu özellikleriyle Osmanlı toplumu, kapitalizme geçişe yol açacak çözülmeye dirençli bir yapısal nitelik göstermişti.

İmparatorluk nüfusunun 2 katına çıktığı XVI. ve XVII. yy'larda, artı-ürünün denetlendiği alan en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Bu dönemde bir dünya kenti olan İstanbul, 400.000 dolayındaki nüfusuyla öteki kentlerin çok önündeydi. Başkent oluşu nedeniyle, İmparatorluğun birçok bölgesinde üretilen tarım ürünleri İstanbul'un tüketimine ayrılmakta ve işlenmiş malların İstanbul'da üretilmeyen bölümü de dışardan getirilmekteydi.

19. YÜZYIL VE KAPİTALİSTLEŞME

Osmanlı toplumsal dokusu, dolayısıyla, başkent İstanbul, Batılı kapitalist ülkelerin çözücü etkileriyle, XIX. yy'ın ikinci yarısından başlayarak, bir dizi yapısal değişime uğradı. Karşılaşılan parasal sorunların çözümü için, vergi sisteminde köklü değişikliklere gidildi. Aynı olarak ödenen tımar gelirlerini toplama hakkı, peşin para karşılığında "mültezim"lere verilmeye başlandı. Dirliklerin alınıp satılan bir meta haline gelmesiyle, toprak üzerindeki geleneksel ilişkiler geçerliliğini yitirmeye yüz tutarken, miri toprak rejimi çözülme ve özel mülkiyete dönüşme süreci içine girdi. Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve bu ilişkiler içinde ihracata dönük tarım ürünleri ve maden üretiminde uzmanlaşma süreci, XIX. yy'ın ikinci çeyreğinde hızlandı.

1780-1830 arasında yıllık büyüme hızı yüzde 1.5'i aşmayan Osmanlı-Avrupa ticareti, 1830-1853 ve 1856-1876 dönemlerinin her birinde, yılda yüzde 5'in üzerinde büyüme gösterdi. Bu artışta, 1838 ve onu izleyen yıllarda imzalanan serbest ticaret anlaşmaları büyük rol oynamıştı.

Kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme bundan sonra da artarak sürdü. İthalatın milli gelire oranı 1911-1914 arasında yüzde 17'ye, 1920'lerin ortasında ise yüzde 23'e ulaştı. 1924-1928 döneminde, üretimin yüzde 11'i de dışarı satılıyordu. 1920'lerin ortasında, Avrupa ile olan dış ticaretin milli gelire oranı en yüksek düzeyine ulaştı.

Tarımsal fazlanın Avrupa'da hızla gelişen sanayinin talebi sonucu dış ticarete kaymasıyla, mal alımının yönü de değişti. Batı kapitalizmiyle birlikte kurulan ilişkiler sonucu, ağırlıklı İstanbul'da olan geleneksel Osmanlı sanayii gerilerken, Anadolu'daki tarımsal üretime de ihracata yönelik ürünler egemen olmaya başladı. 1930'lara değin süren bu durum, ülke tarımsal fazlasının ve madenlerinin Batı Avrupa'ya aktarıldığı kent olduğundan ve Batı'nın sanayi ürünleri ağırlıklı burada tüketildiğinden İstanbul'a "ana ticaret kenti" özelliğini kazandırdı. Bu dönemde İstanbul'da

kurulan sanayiler, uluslararası düzeyde oluşan bu işbölümüne uygun, daha çok yabancı sermaye yatırımlarıyla gerçekleşen "ithalatı tamamlayıcı" özellikte sanayilerdi.

Yabancı tüccarla işbirliğini sürdürenler, geleneksel olarak iş yaşamını ellerinde tutan Rum, Musevi, Ermeni kökenli azınlıktan kişilerdi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Türk tüccarı, azınlık tüccarın yerini almaya çalıştıysa da, bu konuda pek gelişme sağlayamadı. Söz konusu dönemde, yerli sanayinin korumadan yoksun olması, en yüksek kârın ticaretten sağlanması ve yerli sanayinin gelişmesi için gerekli koşulların hazırlanamaması, sanayide yeterli gelişme sağlanamamasına neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde başlayan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında süren bu bütünleşme süreci, ülkede, bir yandan hangi üretim dallarının gelişeceğini ve hangilerinin yıkılacağını, bir yandan da Osmanlı toplumsal yapısındaki üretim biçimlerinin evrimini etkiledi. Genişleyen dış ticaret ve yabancı sermaye girişi, geleneksel sanayi kollarını çökertirken, tarımsal üretimin ağırlığını, yerel tüketime dönük gıda maddeleri üretiminden ihracata dönük mallara kaydırды. Yüzde 71'i tütün, kuru üzüm, fındık, pamuk, incir, yün, afyon ve yumurtadan oluşan ihracat ürünlerinin üretildiği bölgeler, genellikle XIX. yy'da yapılan demiryollarıyla İstanbul, İzmir, Mersin ve Trabzon limanlarına bağlanmıştı. Aynı demiryolları, Batı Avrupa'nın sattığı pamuklu, yünlü, ipekli ve keten dokumalar, şeker, kahve, çay, makine ve iş araçları, petrol ve türevleri, metaller, demir-çelik, ulaşım araçları, cam eşya gibi ürünlerin pazarlanmasını da sağlıyordu.

Bu yapı çerçevesinde İstanbul, gelişmiş kapitalist ülkelerle olan ticaretin gerçekleştiği en önemli merkez durumundaydı. Özellikle, Türkiye'ye yurt dışından getirilen malların yüzde 75'ine yakın bir bölümü İstanbul'dan girmekte ve büyük bir bölümü yine İstanbul'da tüketilmekte, geri kalanı ise Anadolu'ya aktarılmaktaydı. Başlıca ihracat ürünlerinin üretildiği bölgelere yakınlığı nedeniyle İzmir, ihracat yönünden İstanbul'dan daha önemli bir limandı. Ancak, Kurtuluş Savaşı sonrasında, İzmir, dış

ticareti ellerinde tutan Rumlar'ın ayrılmasıyla, Türkiye'nin en önemli ihracat limanı olma özelliğini yitirdi. 1920'lerde İzmir, ihracat bakımından İstanbul'dan sonra ikinci sırayı almaktaydı (Keyder, 1982).

1890'da tamamlanan İstanbul-Arifiye hattı, İstanbul ve çevresini demiryollarıyla limanlara, oradan da Avrupa'ya bağlıyordu. Bu dönemi izleyen yıllarda kurulan yabancı "Anadolu Demiryolu Şirketi", 1889 tarihli fermanla Haydarpaşa'da liman ve rıhtım yapımı hakkını elde etti. Şirket önce, 14 yıl süren rıhtım yapımıyla uğraşmış, daha sonra 1914'e değin, Eskişehir-Konya hattını ve Konya-Bağdat bağlantısının 300 km'lik bölümünü bitirmişti. Şirket, Birinci Dünya Savaşı sırasında sürdürülen çalışmalarla, demiryolu hattını Mardin-Nusaybin'e dek götürmüştü.

Bu yeni ulaşım düzeni, bölgenin tarımsal fazlasını dışarı daha kolay aktarmada gerekli altyapıyı oluşturmuştu. Gövdesi dışı dönük ağaç biçimindeki bu yol ağı, deve, katır ve kağı arabalarıyla taşınan ürünün birkaç katından fazlasının, bölgenin en büyük kentinde bulunan limana indirilmesine ve buradan buharlı gemilerle Avrupa'ya taşınmasına olanak sağlıyordu.

1895'te Galata, 1900'de Sirkeci, 1904'te Haydarpaşa limanlarının işletmeye açılmasıyla, İstanbul'daki toplam rıhtım uzunluğu 1.603 metreye ulaştı. Bu yeni ulaşım ağıyla, ilişkilerini imparatorluktan çok Batı Avrupa'yla kurmuş olan İstanbul, Anadolu'dan toplanan

Tablo: 1
Milli Gelirin Bölgelere
Göre Dağılımı
(1907, Milyon Kuruş)

Osmanlı Bölgeleri	Milli Gelir	Pay (%)
Rumeli	4.539	22.50
İstanbul	1.968	9.75
Anadolu	9.864	48.90
Suriye	1.755	8.70
Lübnan	424	2.10
Kudüs	373	1.85
Irak	1.268	6.30
TOPLAM	20.187	100.00

Kaynak: Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ank. 1970, s.103.

hammadelerin Avrupa'ya gönderildiği ve Avrupa'nın işlenmiş ürünlerinin ilk elde satıldığı merkez durumuna geldi. 1914'e değin olan son 50 yılda, yurt dışından getirilen malların büyük bir bölümü İstanbul'da tüketilmişti. İstanbul, üreten değil, daha çok tüketen bir merkezdi. 1907'de 20.187 milyon kuruş olan ülke millî gelirinin sadece yüzde 9.7'si İstanbul'a aitti.

İstanbul dışındaki bölgelerde ana faaliyet tarımdı. Tarımın bölge geliri içindeki payı Rumeli'de yüzde 59'u, Anadolu'da yüzde 66'yı, ülke genelinde de yüzde 58'i buluyordu. İstanbul daha çok geleneksel zenaatlerin toplandığı ve ticaretin merkezi olduğu için il gelirinde tarımın payı yüzde 3 ile sınırlıydı. 1914'te İstanbul'un gelirinin yüzde 37'si sanayi, yüzde 21'i ticaret kesiminde yaratılıyordu.

Öte yandan İstanbul, Anadolu'da üretilen en gözde malların da tüketildiği yerd. Anadolu'nun nitelikli malları, özellikle sarayın tüketim gereksinimleri için İstanbul'a gönderilirdi. İmparatorluğun başkenti olmasının yanı sıra, ilin büyük nüfusu ve yüksek gelir düzeyi de, bir tüketim merkezi olmasında önemli etkenlerdi. 1913'te kişi başına gelir düzeyinin ülke ortalaması 974 krş. iken, bu miktar İstanbul'da 2.085 krş. dolayındaydı (Eldem, s. 103).

XIX. yy'ın sonlarında imparatorluğun önde gelen kentleri İstanbul, İzmir, Selanik ve Bursa idi. İstanbul'un nüfusu 873.000 iken, İzmir'in 207.000, Selanik'in 150.000, Bursa'nın ise 65.000 idi. 1917'de İstanbul'un nüfusu 1 milyonu aşmıştı.

CUMHURİYETİN İLK YILLARI VE İSTANBUL

İstanbul'un İmparatorluk dönemindeki ekonomik yapısı hemen hemen olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi'ne geçti. Cumhuriyet öncesi yıllarda Batı ile kurulan ilişkiler, 1920'lerin sonlarına değin sürdü. Ülkenin yönetim organlarının Ankara'ya taşınması da, ilin ekonomik yapısında ve bu yapının ülke ekonomisi içindeki yerinde pek önemli bir değişiklik yaratmadı. İstanbul, yine dış ticareti yürüten yabancı firma temsilciliklerinin, yabancı bankaların, sigorta şirketlerinin, gemi acentelerinin, yabancı tüccarla bağlantılı azınlık sermayesinin yoğunlaştığı en önemli ticaret merkezi, "kutup kent" olarak kaldı. İstanbul'a Cumhuriyet öncesinde ve sonrasında "kutup kent" özelliğini kazandıran etkenler şöyle özetlenebilir:

- ✓Karadeniz kıyısındaki ülkelerin, dünyanın öbür bölgeleri ile denizyolu bağlantısını sağlayan İstanbul Boğazı üzerinde olması;
- ✓Haliç gibi bir doğal limanı olması;
- ✓Avrupa'yı, Irak ve İran yolu ile Hindistan'a ve Asya'ya bağlayan önemli bir ticaret yolu (kara ve demiryolu) üzerinde olması;

- ✓Son olarak da, bir transit merkezi durumunda olması.

Bu özellikleri yanında, doğal güzellikleri, konumunun stratejik ve politik önemi nedeniyle, 2.000 yıllık uzun bir dönem boyunca, Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorlukları'na başkentlik etmiş olması, İstanbul'a, uzun süre dünyanın, daha sonra da Orta ve Yakındoğu'nun en büyük ve kalabalık kentlerinden biri olma niteliğini kazandırmıştı.

Ticaretin başta gelen ekonomik faaliyet olduğu 1920'lerde İstanbul'da sanayi de büyük ölçüde Batı ile olan ticaret ilişkileriyle belirleniyordu. Bu ilişki, önceleri Osmanlı sanayiinde, 1920'lerden başlayarak da yeni Türkiye sanayiinde etkisini iki biçimde gösterdi. Birincisi, yurt dışından getirilen sanayi ürünleri karşısında geleneksel el sanatları önemli ölçüde geriledi; ikincisi ise, ticaret ilişkilerinin tamamlayıcısı olarak modern bir imalat sanayii oluştu.

Geleneksel el sanatları, önemli ölçüde geriledi, ama tümüyle yok olmadı. Bunların bir bölümü, kullandıkları hammaddeyi yurt dışından ya da çoğu yabancı sermayece kurulmuş modern imalat sanayiinden almak durumunda olan işletmeler olarak, varlığını sürdürdü. Yeni oluşan modern fabrika sanayii ise, daha çok Batı kapitalizmiyle bütünleşmenin bir ürünü olarak gelişti.

Kimi malların ulaştırma maliyetlerinin yüksekliği, kimilerinin de yurt dışından getirilemeyişi (elektrik, tramvay, havagazı gibi), bunların Türkiye'de üretilmesini gerektiriyordu. Bu sanayi dalları, dışalım talebini azaltmak bir yana, yurt dışından getirilen mallara duyulan tüketim talebinin geliştiği İstanbul, İzmir ve -başkent olması nedeniyle- Ankara gibi metropollerin kuruluşunun vazgeçilmez öğeleriydi.

Söz konusu illerin, Batı kapitalizmiyle iletişimde ayrıcalıklı bir yeri vardı. Tüketim eğilimleri, Avrupa başkentlerine çok benziyordu. Bu gelişmelere koşut olarak XIX. yy'da İstanbul'da, ilk kez Batı örneği belediye örgütü kurulan Galata ve daha sonra Beyoğlu semtinde, Avrupa'nın büyük kentlerine benzer bir çevre yaratılmıştı.

Yeni ulaşım araçlarının hızla geliştiği Galata ve Beyoğlu semtleri, artan iş hacmi ve nüfus dolayısıyla 1871-1874 arasında birleştirilmek istenmiş ve iki semti birbirine bağlayan Tünel 1878'de işletmeye açılmıştı. 1845'de yaptırılan Karaköy Köprüsü de ayrı özellikler taşıyan iki ticaret merkezini, Sirkeci-Eminönü ile Karaköy'ü birleştirmişti. Kentin kuruluşundan beri liman bölgesi olan Sirkeci-Eminönü ile dış ticaret alanı olan Karaköy'ün birleştirilmesi, kentin bu tarihten

Tablo: 2
Büyük Kentlere Kentsel Hizmetlerin Giriş Yılları

İller	Su	Elektrik	Havagazı	Tramvay
İstanbul	1882	1910	1888	1889
Kadıköy	1890	-	1851	-
İzmir	1893	1905	1862	1885
Selanik	1891	1905	-	1892
Beyrut	1909	1908	1887	1906
Şam	-	1907	-	1907

Kaynak: T. Çavdar, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, s. 125.

sonraki ana merkezinin oluşması yolunda atılan ilk adım olmuş ve köprü kurulduktan sonra, kent trafiğinin en çok yoğunlaştığı yer bu bağlantı olmuştu.

Kentsel yapıdaki bu değişim ve gelişim, çimento fabrikaları, elektrik tesisleri ve benzeri yatırımları olan gereksinmeyi de açıklar. Bu ikinci tür modern imalat faaliyeti, "ithalatı tamamlayıcı" ve kurulan modern fabrika kesimine altyapı sağlayıcı özellikteydi (Keyder, 1982).

1920'lerde ülkedeki küçük üretim, daha çok, küçük kentlerde ve kırsal kesimde idi. Büyük ölçekli üretim birimleri ise daha çok, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde yoğunlaşmıştı. 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'deki toplam 65.245 işyerinin 8.636'sı (yüzde 13) İstanbul'daydı. Tüm sanayi işyerlerinde çalışan yaklaşık 257.000 kişinin yüzde 16.5'ini oluşturan 42.600 kişi de İstanbul'daydı. 1927 sayımına göre, sanayi işletmelerinin yüzde 5.4'ü İzmir, yüzde 5'i Bursa, yüzde 4'ü de Balıkesir'de toplanmıştı. Ancak, 4 ve daha fazla işçi çalıştıran yerlerdeki toplam 166 bin çalışanın yüzde 18.1'inin İstanbul'da, yüzde 14.1'inin İzmir'de olduğu görülmektedir.

Türkiye sanayiinin büyük işletmelerinin önemli bir bölümü İstanbul'daydı. Örneğin, 1927'de 20'den fazla işçi çalıştıran 212 dokuma işyerinden 62'si, kağıt ve kağıt ürünleri sanayiindeki 33 işyerinden 21'i, metalurji ve makine dalındaki 53 işyerinden 20'si, kimya dalındaki 15 işyerinden 8'i İstanbul'daydı. Genellikle hammaddenin olduğu yerde üretim yapılan orman ürünleri sanayiinde bile, 59 büyük işyerinden 16'sı yine İstanbul'daydı.

Modern imalat sanayiindeki işyerlerinin çoğu Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan (TSK) yararlanan yerli ve yabancı kuruluşlardı. 1932'de Türkiye genelinde TSK'den yararlanan imalat sanayii işyeri sayısı 1.417, bu işyerlerinde çalışan sayısı 55.320 idi. Bu işyerlerinin yüzde 31'i ve işletmelerde çalışanların yüzde 27'si İstanbul'daydı. Teşvikli firmaların yoğunlaştığı ikinci il İzmir'di. 1932'de bu tür firmaların yüzde 12.5'u, bu firmalarda çalışanların ise yüzde 9.6'sı İzmir'deydi.

1960 öncesi istatistiklerde bugün kullanılan anlamda "katma değer"e ilişkin veri yoktur. Bu nedenle, üretim değerleriyle, kullanılan hammadde ve işletme için gerekli harcamaların (elektrik su gibi) farkı, katma değerın yaklaşık bir ölçüsü olarak kabul edilebilir. 1932'de, TSK'den yararlanan işyerlerinde yaratılan 63.7 milyon TL'lik (yukarıdaki tanıma göre hesaplanmış) katma değer içinde İstanbul'un payı yüzde 41.3'tü. Bu tür işyerlerinde yaratılan katma değerın yüzde 10'u da İzmir'e aitti. Böylece İstanbul ve İzmir yüzde 51.3'lük payın sahibiydiler.

Tablo: 3
1932'de İstanbul'da Teşviki Sanayi Kanunu'ndan
Yararlanan İşyerlerinin Türkiye'deki Payı (%)

Sektörler	İşyeri		Katma Değer (*)	
	Sayısı	(%)	Bin TL	(%)
Tarım Dayalı San.	99	15.2	16.070	52.7
Dokuma San.	170	48.4	4.107	45.6
Ağaç Ürünleri San.	41	30.6	300	10.1
Kağıt ve Basma San.	25	61.0	831	82.0
Maden İşleme San.	57	67.0	1.240	80.3
Taş ve Toprak San.	15	48.5	2.131	69.1
Kimya San.	30	39.5	1.105	54.6
Diğer San.	7	14.6	514	15.3
Toplam	444	31.3	26.298	41.3

(*) Katma Değer: Üretim Bedeli-Hammaddeler

Kaynak: DİE, *Sanayi İstatistikleri*, 1933.

1930'LARDAN 1950'LERE İSTANBUL

1929'un sonuna gelindiğinde, Türkiye ekonomisi önemli bir ödemeler dengesi bunalımıyla karşı karşıyaydı. Özellikle 1929'un son aylarında yapılan spekülatif ithalat sonucu, önemli bir dış ticaret açığı ortaya çıkmıştı. Ayrıca, 1928'de, Milletler Cemiyeti aracılığıyla bir ödeme planına bağlanan ve her yıl yüzde 13-18 gibi önemli bir bölümünün ödenmesi kararlaştırılan Osmanlı borçları konusu da önemli bir sorun olarak durmaktaydı. Öte yandan, dış ticaret açığının 1928'deki yüzde 100'lük artışı, TL değerinde önemli düşüşlere yol açmıştı. Ödemeler dengesinde yaşanan bunalım ve 1929 Dünya Bunalımı'ndan yansımaları beklenen öbür olumsuzluklar, 1923-1929 döneminde izlenen dış ticaret politikasının bırakılarak, korumacı önlemler alınmasını gerektiriyordu. Sonuçta, 1929'da dış ticaret, başta gümrük tarifeleri olmak üzere, konan kotalar ve kambiyo denetimi ile devlet kontrolüne girdi. 1932 Temmuz'undan başlayarak da, bir dizi yeni ekonomi politikaları ve araçlarıyla, devlet işletmelerinin öncülüğünü yapacağı bir sanayileşme hareketine girildi. Bu girişim, "Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı" çerçevesinde gerçekleştirildi.

Böylece, 1930'larda İstanbul sanayii de, Türkiye genelinde izlenen ekonomi politikalarının etkisinde biçimlendi. Bu dönemde dış ticaret hacminin daralması sonucu, ticaretteki hareketliliği görece azalan İstanbul'da, dış rekabetten koruma amacıyla alınan önlemlerin etkisiyle, yerli sanayide, özellikle gıda ve tekstil dallarında bir canlanma oldu. Ağırlık bu dallarda olmak üzere, bir yandan özel yatırımlar artarken, bir yandan da kamu kesimi, gerek Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nden kalan fabrikaların genişletilmesi, gerek millileştirmeler sonucu devlete geçen işletmelerin faaliyetleriyle, belli gelişmeler gösterdi.

1930'larda ve 1940'ların başlarında İstanbul imalat sanayiinde faaliyet gösteren görece büyük işletmelerin sayıları ve nitelikleri, 1941'de TSK'den yararlanan firmalarla ilgili saptamalarda görülüyor. 1941'de Türkiye genelinde TSK'den yararlanan

1.052 firmadan 317'si (yüzde 30) İstanbul'daydı. Bu 317 kuruluşun 314'ü imalat sanayiinde faaliyet gösteriyordu. TSK'den yararlanan İstanbul firmaları sayısı 1932'de 444 iken, 1941'de 317'ye düşmüş olmasına karşın, Türkiye toplamı içindeki payı değişmedi. Türkiye genelinde 1932'de 1.473 olan TSK'den yararlanan firma sayısı, 1941'de 1.052'ye inmişti.

1941'de İstanbul'da, imalat sanayiinde faaliyet gösteren ve TSK'den yararlanan 314 firmadan 129'u dokuma, 77'si tarıma dayalı sanayi, 36'sı ağaç-kağıt, 43'ü madeni eşya, 8'i taş ve toprak, 21'i de kimya dalında yer almaktaydı.

Tablo: 4
1941'de İstanbul'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan
Yararlanan İşyerleri ve Türkiye İçindeki Payı (%)

Sektörler	İşyeri		Katma Değer (*)	
	Sayısı	(%)	Bin TL	(%)
Maden Çıkarma	2	6.0	7.607	21.5
Elektrik Santrali	1	**	5.236	70.0
İmalat Sanayii	314	34.0	75.002	37.2
Tarıma Dayalı Sanayi	77	15.2	46.227	39.0
Dokuma Sanayii	129	59.0	13.050	23.0
Ağaç Ürünleri ve Kağıt Sanayii	36	40.4	2.130	23.0
Maden İşleme Sanayii	43	82.0	4.202	86.0
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	8	47.0	5.840	85.6
Kimya Sanayii	21	56.7	3.553	75.3
TOPLAM	317	30.1	87.845	36.0

(*) Katma Değer = Üretim Bedeli-Hammaddeler

(**) Bilgi bulunamadı

Kaynak: DİE, Sanayi İstatistikleri, 1945.

TSK'den yararlanan kuruluş sayısı azalmasına karşın, bunların 1932-1941 arasında yarattıkları katma değer, 1948 sabit fiyatlarıyla Türkiye genelinde 140 milyon TL'den 158 milyon TL'ye çıkmıştı. Bu sonuçlar daha az sayıda, ama daha güçlü işletmeler kurulması yolunda bir eğilimin varlığını göstermekteydi.

1941'de, İstanbul firmalarının yarattığı katma değerin Türkiye içindeki payı yüzde 33'tü. Bu payın 1932'de yüzde 41.3 olduğu anımsanırsa, İstanbul'un payının gerilediği görülür. Bu gerileme, daha çok tarıma dayalı sanayi ve dokuma dallarında belirgindi. 1932'de Türkiye genelinde TSK'den yararlanan dokuma ve tarıma dayalı sanayi işletmelerince yaratılan katma değer içinde, sırasıyla yüzde 45.6 ve yüzde 52.7'lik payları olan İstanbul firmalarının 1941'deki payları, sırasıyla yüzde 23 ve yüzde 39'a inmişti. Bu azalma, 1930'Jarda gıda ve dokuma dallarında yapılan devlet yatırımlarının, Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı (BBYSP) çerçevesinde, Anadolu'nun çeşitli illerine yaygınlaştırılması çabasından kaynaklanmaktaydı.

1934'te yürürlüğe giren "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı" ile devlet, kaynakların dağıtımında yerli hammaddeye yakın bölgeleri seçmek tercihinin yanı sıra, sanayiye Anadolu'ya yaymak amacına da sahipti. Planda yer alan tesisler içinde İzmir'e yer verilmezken İstanbul'un payı da yüzde 5.5 ile sınırlı kalıyordu. Plandaki tesislerin il ve ilçeler itibariyle dağılımı şöyleydi:

1) Kimya Sanayii: Sun'i ipek (Gemlik), semikok (Zonguldak), gülyağı (Isparta), hamızı kibrit (Izmit), süper fosfat (Izmit), klor ve südkostik (Izmit),

2) Toprak Sanayii: Seramik (Kütahya), şişe-cam (Paşabahçe)

3) Demir-çelik Sanayii: Zonguldak

4) Kağıt ve Selüloz Sanayii: İzmit

5) Kükürt Sanayii: Keçiözü

6) Süngercilik: Bodrum

7) Mensucat Sanayii: Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli, Malatya, Iğdır

8) Merinos: Bursa

9) Kendir: Kastamonu.

Seçilen yatırım illeri içinde Ankara da yoktu. Ankara, genç cumhuriyetin yöneticilerince daha çok bir "hizmet ve kültür merkezi" olarak düşünülmekteydi. Sanayi planının yürürlüğe sokulmasından sonra 1935'te toplanan CHP Kurultayı parti programında bazı değişiklikler yapıyordu. Yeni programın 15.

maddesinde ülkenin kalkınmasında bölgelerarası eşitsizliğin artmasını önlemek için, sanayinin ülkenin belli bölgelerinde toplanması yerine ayrı bölgelere yayılmasının daha uygun olacağı belirtiliyordu. Bu arada, yatırım yeri seçiminde ordunun rolünden de söz etmek gerekli, 1923-1944 arasında Genelkurmay Başkanlığı yapan Mareşal Fevzi Çakmak'ın, "savunması güç olur" savıyla birçok sınır kentine yatırımı engellediği bilinmektedir.

Dönemin sonunda ortaya çıkan manzara, İstanbul'un "egemen-kutup kent" olma özelliğinin pek de kaybolmadığını ortaya koyuyordu. BBYSP'de, Sümerbank'ca yürütülecek sanayileşme planı kapsamında yatırım tutarı, 41.5 milyon TL dolayındaydı. Plan, Türkiye İş Bankası'nca yürütülen 2.4 milyon TL'lik yatırımı da kapsıyordu. Bu plan gereğince İstanbul'da yapılan yatırımlar, yalnızca, Bakırköy dokuma fabrikalarının genişletilmesi ve Türkiye İş Bankası'nca Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın kurulmasıydı. Dokuma dalına yapılacak toplam 18.5 milyon TL'lik yatırım içinde Bakırköy Dokuma Fabrikası'nın genişletilmesi için harcanacak miktar 1.1 milyon TL'ydі. Türkiye İş Bankası da, Şişe ve Cam Fabrikası'nın kurulması için, 1.2 milyon TL'lik yatırım yapacaktı. Böylece, mali portresi 44 milyon TL dolayında olan BBYSP yatırımlarında İstanbul'un payı yüzde 5.5'e ulaşmaktaydı.

Bunların dışında 1930'larda, yönetim merkezi İstanbul'da olmak üzere kurulan Tekel Genel Müdürlüğü, var olan Tekel işletmelerini genişletti, bunlara yenilerini ekledi. Ayrıca, liman işletmesi ve elektrik, su, havagazı işletmeleri de millileştirmeler sonucu kamu kesimine geçti. 1920'lerde faal olan yabancı sermayeli firmalardan bir bölümü, varlıklarını 1930'lar ve 1940'larda da sürdürdü. 1929 gümrük tarifesinin sanayiye sağladığı koruma olanaklarının etkisiyle, 1930'larda bazı özel kesim işletmeleri de kuruldu. Böylece, "saltanatın şehri" gözüyle bakılan İstanbul Tek Parti yıllarında bile "egemen kent" olma vasfından çok şey yitirmedi, hatta 1950'li yıllardaki sıçrama için çok önemli bir birikim sağladı.

1950-1960: "İSTANBUL'A AKIN" DÖNEMİ

II. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde, hem uluslararası kapitalist sistem, hem de onun bir parçası durumuna gelen Türkiye ekonomisi önemli değişiklikler geçirdi. Bu değişim, en açık biçimde İstanbul ekonomisinde yaşandı.

Bu dönemde Türkiye, başını ABD'nin çektiği uluslararası kapitalist sistemin yeni strateji ve hedeflerini gerçekleştirmek üzere oluşturulan kurumlara, 1945'den sonra adım adım katılarak, bu sistem içinde yer aldı.

Türkiye'nin 1945'ten sonra izleyeceği ekonomik ve politik çizgiyi belirleyecek olan plan ve programlarda, artık sık sık, uluslararası kuruluşlar ve gelişmiş kapitalist ülke hükümetlerinin uzmanlarınca hazırlanan öneriler ağırlığını duyurmaya başladı. Söz konusu plan, program ve raporların tümünde, savunulan görüşlerin ortak özelliklerinden birisi, belli ölçüde sermaye birikimine ulaşmış özel kesimin sanayi yatırımlarına yönelik eğilimlerinin derinleşmesi, devletin altyapı yatırımlarında ve özel kesime girdi üretecek dallarda yoğunlaşmasıydı. Ayrıca, yabancı sermaye girişini özendirici önlemlerin alınması da isteniyordu. Öte yandan, özel kesimin görüşlerinin belirlendiği, isteklerinin dile getirildiği ve İstanbul Tüccar Derneği'nin girişimi ile 1948'de İstanbul'da toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde de, devlet girişimciliğinin yeri, özel kesime altyapıyı kurma ve gereksinim duyulan alanlarda koruma sağlama olarak tanımlanıyordu. Ayrıca, ekonomik gelişmeyi hızlandırmak için yabancı sermayeyi Türkiye'ye çekecek önlem ve kararların alınması isteniyordu.

Sonuçta, dış ve iç sermaye kesimlerinin çıkarışan görüşleri uygulama alanına sokuldu ve İstanbul, 1950'lerde uluslararası kapitalizmin belirlediği çerçeve içinde gelişen ülke sanayiinin ağırlık merkezini oluşturdu. Türkiye'nin değişik yörelerinde, belli bir sermaye birikimine ulaşmış sermaye gruplarının, sanayi yatırımları yapmak üzere toplandıkları yer, İstanbul oldu.

Örneğin en büyük sermaye gruplarından Koç, Cumhuriyetin

kuruluş yıllarında, "devletçilik" döneminde ağırlıkla Ankara'dan edildiği ilk birikimle sanayiye geçiş için dönemin hemen başında Ankara'dan İstanbul'a taşınacaktı. Sabancı Grubu, pamuk ticareti ve müteahhitlikten sağladığı birikimle ortak olduğu Akbank'ı, bu dönemde İstanbul'a taşıyacak, kısa sürede sanayi tesislerini Adana'nın yanı sıra İstanbul'a kuracaktı. Sabancılar, 1970'lerin başında da o zamanlar koordinatörleri olan Özal'ın ısrarıyla karargahlarını İstanbul'a taşıyacaklardı. Karamehmet-Eliyeşil ailelerinin Pamukbank'ı da İstanbul'da kurulacak ve aile büyüme sürecini İstanbul'dan kumanda edecekti. Böylece Çukurova'nın pamuk zenginleri, Ankara'nın tüccarları, devlet müteahhitleri İstanbul'da, yabancı firmalarla bütünleşerek "sanayiciliğe" geçiş yapacaklardı. 1950'lerde, özel sermaye açısından İstanbul'u yatırım yeri olarak çekici kılan etkenlere geçmeden önce, İstanbul sanayiinin 1950 Sanayi Sayımı'ndaki durumuna değinmek yararlı olacaktır.

1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre İstanbul, sanayideki işçi sayısı ve toplam üretim değeri ölçütlerine göre Türkiye toplamında 1/3'lük paya sahipti. 1950'de İstanbul sanayiinin ülke elektrik tüketimi içindeki payı ise 2/3'e yakındı. Ayrıca, İstanbul'un işyeri sayısı açısından payı yüzde 20 iken, katma değer açısından payının yüzde 30 olması, İstanbul'daki işletmelerin Türkiye ortalamasından daha büyük ölçekli ve daha verimli olduğunu ortaya koymaktaydı.

1950 sayımına göre, İstanbul'un takipçisi İzmir'in, Türkiye sanayi katma değerindeki payı yüzde 14.3, Ankara'ninki yüzde 4.8'di. Böylece sanayinin yarısının üç büyük ilde toplandığı görülüyordu.

1950 sonrasında İstanbul'da sanayinin ve özel sermaye birikiminin gelişimini hazırlayan etkenlerin bir bölümü Türkiye genelindeki gelişmeyle, bir bölümü ise İstanbul'a özgüydü. Söz konusu başlıca etkenler şöyle sıralanabilir:

- a) İstanbul'un altyapı olanaklarının genişlemesi,
- b) İl nüfusundaki hızlı artış,
- c) Dış ticaret rejiminin değişmesi,

- d) Yabancı sermaye girişi,
- e) Mali kesimdeki gelişmeler.

İstanbul'un Altyapı Olanaklarının Genişlemesi: 1950 sonrasında Türkiye'de, başta Dünya Bankası ve Exim Bank olmak üzere, çeşitli uluslararası kuruluşlar ve çokuluslu bankalardan alınan proje ve program kredileriyle gerçekleştirilen enerji, ulaşım, haberleşme gibi altyapı yatırımlarından, İstanbul büyük bir pay aldı.

1950 sonrasında İstanbul'da altyapı yatırımlarındaki gelişmeler şöyle özetlenebilir: Ulaşım alanında, ilin Anadolu ve Avrupa ile olan kara, deniz ve hava ulaşım ağı önemli ölçüde genişledi. İl içi yollar ve ilin çevre illerle olan karayolu bağlantıları güçlendirildi; geniş asfalt yollar açıldı. Bunun için, 1949-1957 döneminde İstanbul Belediyesi'nce cari fiyatlarla 87 milyon TL, İstanbul Nafia Müdürlüğü'nce 46 milyon TL, Karayolları Genel Müdürlüğü'nce 72 milyon TL olmak üzere, toplam 205 milyon TL'lik harcama yapıldı. İstanbul Belediyesi, bu amaçla 31.4 milyon m²'lik 3.167 taşınmazı kamulaştırıp karşılığında 335.5 milyon TL ödedi. Vatan ve Millet Caddeleri, Sahil Yolu ve Londra Asfaltı bu dönemde gerçekleştirilen karayolu yatırımlarından bazılarıydı. Boğaziçi Köprüsü'nün yapımı için hazırlıklar da yine bu dönemde başladı.

Deniz ulaşımında ise şu yatırımlar gerçekleştirildi: Salıpazarı Rıhtımı'nın boyu 610 metreye çıkarıldı. Böylece, Salıpazarı tesisleri, aynı anda 10.000'er tonluk dört geminin yanaşabileceği ve 3.000 vagonluk yükün boşaltılabileceği büyüklüğe kavuştu. Ayrıca, 4 ambar ve 3 antrepo yapıldı. Öte yandan, Haydarpaşa Limanı'na 900 metre uzunluğunda dalgakıran yapıldı. İlin hava ulaşımı olanakları ise, 1953'te Yeşilköy Havaalanı'nın genişletilmesiyle arttı (Basın-Yayın, 1957).

Enerji alanında ise, bir yandan İstanbul'da kurulu olan Silahtarağa Termik Santrali genişletilirken, bir yandan da çevre illerle kurulan elektrik enerjisi iletim bağlantılarıyla ilin tüketim olanakları genişletildi. İstanbul'un elektrik gereksinimini

sağlamak amacıyla 1914'te üretime başlayan ve Türkiye'nin ilk termik santrali olan Silahtarağa'ya, 1949, 1953 ve 1956 yıllarında üç türbin daha eklenerek, santralin türbin sayısı 6'ya çıkarıldı (TEK, 50. yıl).

1952'ye değin İstanbul'u tek başına besleyen santral, bu tarihten sonra Zonguldak-Çatalağzı Santrali'nden, daha sonra Kuzeybatı Anadolu Enterkonnekte Sistemi'nden alınan enerjiyle ili beslemeyi sürdürdü. Silahtarağa, 1956'daki son eklemelerle 100 MW'lık güce ulaştı.

İstanbul'a enerji ve ulaştırma alanında sağlanan bu altyapı olanakları, öteki alanlarda da sürdü. İstanbul'a günde verilen su miktarı, 1949'da 80.000 m3 iken, 1957'de 180.000 m3'e ulaştı. Ayrıca, kent içi toplu taşıma, yerleşme ve konut alanlarının düzenlenmesinde de önemli yatırımlar gerçekleştirildi.

İstanbul Nüfusundaki Hızlı Artış: İstanbul ekonomisinde 1950 sonrasındaki gelişmeyi hazırlayan önemli bir etken de il nüfusundaki hızlı artış oldu. İlin Anadolu'dan önemli ölçüde göç alışı, büyük bir yedek işgücü yarattığı gibi, ilde pazarlanan ürünler için önemli bir tüketici kitlesi de oluşturdu.

1950'lerde İstanbul'da var olan yerli işgücüne ek olarak Anadolu'dan da İstanbul'a sürekli bir işçi akımı olmakta ve işgücü arzı hızla artmaktaydı.

1950'lerde Türkiye tarımında yaşanan makineleşme sonucu işsiz kalan ortakçı ve yarıcılardan bir bölümü, kentlere, kasabalara ve bu arada İstanbul'a göç etmişti. Nitekim, iç göçlerin dağılımına bakıldığında, Ankara'nın 9, İzmir'in 8, Adana'nın 7 ilden ağırlıkla göç almasına karşılık, İstanbul, 33 ilden göçenlerin

Tablo: 5
İstanbul İli
Nüfusunun
Gelişimi

Sayım Yılları	Nüfus (Bin Kişi)
1927	794
1935	884
1940	991
1945	1.078
1950	1.166
1955	1.533
1960	1.882
1965	2.294
1970	3.019
1975	3.904
1980	4.741
1985	5.843

Kaynak: DİE, Genel
Nüfus Sayımları, ilgili
yıllar.

öncelikle yeğlediği il olmuştur. Bu veriler, İstanbul'un 1950 sonrasında göç eden nüfusu çeken ana kent olduğunu göstermektedir.

İstanbul'un iç göçlerin ana çekim merkezi olduğunu gösteren bir diğer bulgu, il doğumlu olmayıp da İstanbul'da oturanların oranındaki artıştır. "İstanbullu" olmayan İstanbul sakinlerinin oranı 1950'de il nüfusunun yüzde 35'i iken, 1966'da yüzde 45'e, 1975'de yüzde 55'e, 1985'te ise yüzde 63'e yükseldi.

İstanbul nüfusunun 1927'den sonraki gelişimi incelendiğinde 1927'de 807.00 olan nüfus, 1940'ta 815.000'e, 1950'de 1.166.000'e ve 1960'da 1.882.000'e ulaşmıştı. Başka bir deyişle 1950 yılı 100 kabul edildiğinde; 1927'de 67 olan indeksin, 1940'ta 85'e, 1950'de 100'e, 1960'ta ise 148'e çıktığı görülmektedir.

Artan nüfusu emebilecek bir sanayi yapısının yeterince bulunmaması, oldukça büyük bir yedek işgücü doğmasına yol açmış, bu da işgücü piyasasında ucuz emek kullanan sermayedarlar lehine bir gelişmeye neden olmuştur. Öte yandan, 1963'e değin Türkiye genelinde olduğu gibi İstanbul'da da grevli, toplu sözleşmeli sendikal hakların olmaması, ekonomik ve sosyal hakların düşük düzeyde kalmasına ve dolayısıyla, bölüşümün sermaye lehine gelişmesine, birikimin hızlanmasına yol açmıştır.

Dış Ticaret Rejiminin Değişmesi: İstanbul'da sanayi yatırımlarını artıran en önemli etkenlerden biri de, Türkiye genelinde izlenen yeni dış ticaret rejimi oldu. Yeni rejimle, yurt dışından getirilmesi yasaklanan ya da kısıtlanan bir çok sanayi ürün, özellikle İstanbul'da üretilmeye başlandı.

Türkiye, uyguladığı savaş ekonomisi politikası ve dış koşulların da uygun olması sonucu, savaşı izleyen yıllara önemli miktarda altın ve döviz rezerviyle girmişti. Ancak, dış egemen güçlerin de yönlendirmesiyle, 1946-1953 arasında dış ticaret liberalleştirildi. İhracatta artış olmamasına karşılık, bu dönemde ithalatın hızla artmasıyla 1938 yılı dışında, 1930'dan beri açık vermeyen dış ticaret dengesi, 1947'de 21 milyon dolar,

1948'de 78 milyon dolar, 1949'da 42 milyon dolar açık verdi. 1950'de Demokrat Parti'nin iktidar oluşuyla, daha da serbestleştirilen dış ticaret politikası, ithalatın artmasına yol açtı. 1950-1952 arasında ithalat yüzde 100, ihracat ise yüzde 37 arttı. 1952'de ihracat gelirleri, aynı yılın toplam ithalat giderlerinin ancak yarısını karşılıyordu. Böylece 1952 sonunda önemli bir ödemeler dengesi bunalımına girildi. Sonuçta, 1947'den beri uygulanan liberal nitelikteki dış ticaret politikası 1952 sonbaharından başlayarak terkedildi. Bunun yerini korumacı nitelikte bir politika aldı. Bu doğrultuda, bazı malların yurt dışından getirilmesini yasaklayan ya da kısıtlayan bir dizi önlem alındı.

Türkiye genelinde olduğu gibi, İstanbul'da da 1953-1960 döneminde izlenen sanayileşme çizgisi, 1952 sonlarından başlayarak uygulanan korumacı dış ticaret politikasından etkilendi. İstanbul'un Türkiye toplam ithalatındaki payı 2/3'e yakın olduğundan ithalatın büyük çoğunluğu yine İstanbul'daydı. Yeni rejimle yurt dışından getirilmesi kısıtlanan mallar, o zamana değin bu malların ithalatıyla uğraşan tüccarların Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile gelen yabancı firmalarla bütünleşerek kurdukları montajcı nitelikteki fabrikalarda üretilmeye başlandı.

Böylece bu dönemde, ağırlıklı dayanıksız tüketim malları sanayiinde yoğunlaşan yatırımlara yönelindi. Ancak, 1960'lardan sonra dayanıklı tüketim malları üretimine doğru bir eğilim yaşandı. Ağırlığı İstanbul'da olmak üzere bütün ülkede, ithalatın kısıtlanmasıyla üretimine başlanan tüketim mallarının, yurt dışından getirilmesinin kısıtlanmasına karşılık, aynı malın yerli üretimi için gerekli makine-donanım ve girdinin getirilmesinin serbest bırakılması, hatta gümrük bağışıklığı sağlanması, üretici firmalara geniş kâr olanakları yarattı. "Etkin koruma" olarak tanımlanan ve koruma duvarlarının arkasındaki firmaların daha yüksek kâr sağlamasına olanak tanıyan bu durum, yatırımların, ara malı üretimi yerine, tüketim malları üretiminde yoğunlaşmasına yol açtı. Koruma duvarı, dış rekabeti engellediği için söz konusu dallarda maliyeti ve fiyatı düşürme, kaliteyi yükseltme kaygıları çok zayıf kaldı.

Yabancı Sermaye Giriş: 1950 sonrasında İstanbul sanayiindeki gelişmenin önemli bir kaldırıcı da, yoğun yabancı sermaye girişi oldu. 1950'lerden başlayarak Türkiye'ye yabancı sermaye beş kanaldan girdi. Bu giriş:

- 1) 5583, 5821 ve 6224 sayılı, özel yabancı sermayenin özendirilmesi ile ilgili yasaların uygulanmasıyla,
- 2) Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'na (TSKB) uluslararası kuruluşların aktardığı fonlarla,
- 3) 6326 sayılı Petrol Yasası çerçevesinde,
- 4) 7462 sayılı Ereğli Demir-Çelik Fabrikaları TAŞ Yasası'nın uygulanmasıyla,
- 5) Türk Parası'nı Koruma Mevzuatı çerçevesinde gelen yabancı sermayenin faaliyetleriyle gerçekleşti.

Özellikle, yukarıda sıralanan 1., 2. ve 5. kanallardan gelen yabancı sermaye yatırımı alanı olarak İstanbul'u; ham petrol üretecek firmalar Doğu'yu ve rafineri için Mersin'i seçtiler. Ereğli Demir Çelik için gelen ise Zonguldak Ereğli'ye yöneldi.

1947 ve 1951 yıllarında çıkarılan 5583 ve 5821 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik yasaları, yabancı sermaye yeterince çekici bulunmamış, bunun üzerine 1954'te 6224 sayılı yemin bir yabancı sermayeyi teşvik yasası çıkarılmıştı. Hazırlanmasında, Amerikalı bir uzman olan Randall'ın büyük etkisi olan bu yasa, kâr ve anapara aktarımlarında tam bir serbestlik sağlıyor; yerli yatırımcıların sahip olduğu tüm hak ve kolaylıkları yabancılara da tanıyordu. Bu yasanın yabancı sermaye girişini önemli ölçüde etkilediği görüldü. Ancak yine de, 1951-1960 arasında gelen yabancı sermaye cari fiyatlarla 30 milyon doları geçmedi ve toplam yatırımlarda küçük bir oran oluşturdu. Bunda, özellikle 1953 sonrasındaki enflasyonist gelişmelerin ve ekonomik istikrarsızlığın önemli bir etkisi vardı. Ancak, 1960 sonrasının istikrarlı ortamı, 1961'den itibaren yabancı sermaye girişini hızlandırdı ve 1965 sonunda yabancı sermaye yatırımları 68 milyon doları aşarken, yabancı sermayeli kuruluş sayısı 122'ye yükseldi. İstanbul, 1964 sonunda Türkiye'deki toplam özel

kesim kuruluşlarının yüzde 38.3'ünün, yabancı sermaye kuruluşlarının ise yüzde 80.3'ünün toplandığı il durumundaydı. Yine İstanbul'un özel kesimce yapılmış 7.7 milyar TL dolayındaki toplam yatırım içinde yüzde 47.8'lik, yabancı sermayece yapılmış 68.6 milyon dolarlık yatırımda ise yüzde 80.5'lik payı vardı.

İstanbul'da sanayinin gelişiminde önemli rolü olan kurumlardan biri Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'ydı (TSKB). Benzerleri aynı yıllarda birçok az gelişmiş ülkede kurulan TSKB'nin kuruluş çalışmaları, 1949'da Dünya Bankası'nın görevlendirdiği bir yabancı uzmanca başlatılmıştı. Hazırlanan projede bankanın tümüyle özel kuruluşlardan sağlanacak 12.5 milyon TL'lik sermayeyle kurulması, bu kuruluşa Merkez Bankası'nın 12.5 milyon TL, Dünya Bankası'nın ise 9 milyon dolar borç vermesi önerilmişti (Sönmez, 1987).

1950'de faaliyete geçen TSKB'nin 12.5 milyon TL'lik sermayesi, 13 yerli ve yabancı banka, İstanbul Ticaret Borsası, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ, İzmir Pamuk Mensucat, Mensucat Santral TAŞ ve Vehbi Koç, Eli Burla gibi iş adamlarınca sağlanmıştı. Bankanın amaçları, Türkiye'de yeni özel sanayinin kurulmasına ve önceden kurulmuşların genişletilmesine ve yenileştirilmesine yardım etmek ve bunları hızlandırmak, yabancı ve yerli özel sermayenin, Türkiye'de kurulan sanayiye katılmasına yardım etmek ve bunları özendirmek, Türkiye'de hisse senedi ve tahvil piyasasının gelişmesine yardımcı olmak biçiminde ifade edilmişti.

Bu amaçlara ulaşabilmek için banka, açık kredi, rehin ve ipotek karşılığında orta, uzun ve gerekirse kısa vadeli krediler vermek, her türlü özel sanayi kuruluşuna katılmak, bazı özel durumlarda bankanın kaynakları ile yeni sanayi kuruluşları kurmak gibi görevler üstlenmişti.

TSKB, kuruluşundan başlayarak Marshall Yardımı, Kalkınma İkras Fonu, Amerikan Özel Yardımı başlığı altında gelişmiş kapitalist ülkelerden kaynaklanan sermayeyi sanayi yatırımlarına aktarmıştır. 1960'a gelindiğinde 420 proje için çeşitli kaynaklardan 331 milyon TL taahhüt etmiş ve buna karşılık kredi

alan girişimciler de 466 milyon TL ile projelerin finansmanına katılmıştı. Böylece, TSKB ile işbirliği içinde gerçekleşen yatırımların genel toplamı 797 milyon TL'yi bulmuştu. 420 projenin 205'i İstanbul'da gerçekleşirken, 39'u İzmir'e, 16'sı Adana'ya, 17'si Ankara'ya, ötekiler de çeşitli illere dağılmıştı.

TSKB'ce, 1950-1960 arasında verilen kredilerin yüzde 24'ü dokuma, yüzde 24'ü taşa ve toprağa dayalı sanayi, yüzde 14'ü gıda, yüzde 11.3'ü metalurji, yüzde 11'i kimya, yüzde 15.7'si de öteki sanayi dallarına dağılmıştı.

Böylece, yerli ve yabancı yatırımcılar, çeşitli uluslararası kuruluşlardan sağlanan kredileri, TSKB aracılığıyla kullanmış, ayrıca, bu dönemde ağırlıklı İstanbul'da yatırım yapan ABD kökenli firmalar "Cooley Fonu"ndan yararlanmıştı. Bu fon, ABD'li kapitalistlerin az gelişmiş ülkelerde yatırım yapmalarını özendirmek amacıyla ABD Hükümeti'nce kurulmuştu. Bu uygulamaya göre ABD'nin "PL 480" programı adı altında Türkiye'ye TL karşılığı sattığı "tarımsal ürün fazlalarının" satış hasılatının yüzde 20'si bir fonda toplanmakta ve bu fondan özel kesim yüzde 8 faizle uzun vadeli yatırım kredisi almaktaydı. 1966 sonuna değin bu fondan 490 milyon TL'lik kaynak kullanıldı. Bu kaynağın 150 milyon TL'si Ereğli Demir-Çelik yatırımına, kalanı ise öteki ABD yatırımlarına verildi (Tuncer, 1968).

Mali Kesimdeki Gelişmeler: 1950 sonrasında, İstanbul ekonomisinde gelişmeyi hazırlayan önemli bir süreç de, mali kesimde yaşandı. 1940'ların ortalarından başlayarak, merkezi İstanbul olmak üzere, çok sayıda özel banka kuruldu. Türkiye'de 1944-1964 arasında kurulan 31 bankanın 20'sinin merkezi İstanbul'daydı. Bu bankalardan 9'u aynı dönemde tasfiye edildi.

Yeni bankaların büyük bir çoğunluğu, sanayide de faaliyetleri olan sermaye gruplarınca kuruldu ya da kısa sürede bu grupların denetimine geçti. Türk bankacılık sisteminde önemli yerleri olan Yapı ve Kredi Bankası (1944), Türkiye Garanti Bankası (1946), Akbank (1948), İstanbul Bankası (1953), Pamukbank (1955) gibi büyük özel bankalar bu yıllarda kuruldu. Şube sayıları hızla artan bu bankalar, bağlı bulundukları Koç, Sabancı, Çukurova,

Has, Doğuş gibi yeni filizlenen sermaye gruplarını, topladıkları fonlarla finanse ettiler. Ayrıca, 1950-1960 döneminde uygulanan ucuz para politikası da bu gelişmede etken oldu. 1938'de düzenlenen ve II. Dünya Savaşı ile savaş sonrası dönemde de kredilere uygulanan yüzde 8.5'lik faiz oranı, 1951'de çıkarılan 5841 sayılı kanunla yüzde 7'ye düşürüldü. Bu oran, 1960'a değin değışmedi. Aynı yasayla mevduata verilen faiz de düşürüldü. 1.5 yılı aşan vadeli mevduata yüzde 4 faiz verilmesi kararlaştırıldı.

Böylece, izlenen ucuz para politikası da, bankacılığın merkezi sayılan İstanbul'da, genelde ekonominin, özelde sanayinin gelişmesinde önemli bir rol oynadı.

Bütün bu elverişli koşullarda, 1950'lere değin ağırlıkla ticaret ve taahhüt kesiminden ve bir ölçüde de tarımsal üretimden belli büyüklükte sermaye biriktirmiş sermayedarlar İstanbul'u yatırım yeri olarak seçmiş, birbiri ardına kurulan birçok sanayi kuruluşu, kendisini bütünleyen yan kuruluşları da buraya çekerken, dolaylı olarak başka sanayi kollarına da öncülük etmiş ve bu süreç giderek hızlanmıştı.

Nitekim, 1963'e gelindiğinde, İstanbul'da 10'dan fazla işçi çalıştıran kuruluş sayısı 1.293'e ulaşmıştı. Yarıısı gıda ve dokuma işyeri olan bu kuruluşlardan 220'si 1945 öncesinde, 1.012'si 1945 sonrasında kurulmuştu. Söz konusu işletmelerin 61'inin ise kuruluş tarihi bilinmiyordu. Büyük işletmelerin yaklaşık yarısı (645), 1955-1963 arasında kurulmuştu (DİE, 1964).

1964'te İstanbul imalat sanayiinde faaliyet gösteren ve 10'dan fazla işçi çalıştıran 1.293 kuruluş, aynı yıl Türkiye'deki toplam büyük işletmelerin yüzde 43'ünü oluşturmaktaydı. Bu kuruluşlar, Türkiye büyük imalat sanayiinde çalışanların yüzde 35'ini kapsamakta, katma değerin yüzde 38.5'ini yaratmaktaydı ve İstanbul sanayiinin Türkiye içindeki payı 1/3'ün üzerindeydi. İstanbul'un 1960'ların başında da "kutup kent" olma özelliğini koruması, en yakın takipçisi İzmir ile olan farkından da anlaşılabilir. İstanbul'un Türkiye toplamındaki 1/3'lük büyüklüğüne karşılık İzmir, "büyük imalat sanayi"nde Türkiye'deki işyerlerinin ancak

yüzde 7.3'üne, istihdamda yüzde 9'una, katma değerde yüzde 5.4'üne sahipti.

1964'te İstanbul imalat sanayiinde faaliyet gösteren 1.293 işletmenin 30'u kamu kesiminin, 1.263'ü ise özel kesimindi. Toplam çalışanların yüzde 20'sini kapsayan kamu kesimi, katma değerin de yüzde 20'sini yaratmaktaydı. Devlet işletmeleri ağırlıklı gıda ve dokuma dallarındaydı. 1950-60 Demokrat Parti döneminde KİT'lerin kurduğu 40 dolayındaki sanayi kuruluşunun sadece 1 tanesi İstanbul'da, 3 tanesi Ankara'da yer alırken geri kalanı siyasi ağırlığı olan iller ve ilçeler arasında paylaşılmıştı. Bununla beraber, Menderes Hükümetleri'nin doğu illerine dönük özel bir programı yoktu. Mevcut kaynaklar Batı'ya yöneltilmişti.

1964'te, Türkiye imalat sanayii katma değeri içinde yüzde 38.5'lik bir payı olan İstanbul sanayii, ağırlıklı dayanıksız tüketim malları üretiminde yoğunlaşmıştı. 1960'ların başlarında dayanıklı tüketim mallarına doğru kayışın ilk belirtileri ortaya çıktı. Gıda, dokuma ve metal eşya dallarındaki işletmeler, toplam işletmelerin yüzde 70'ini oluşturmakta, çalışanların da yaklaşık yüzde 70'ini kapsamaktaydı. Bu dalların il katma değeri içindeki payı da yüzde 69.2 idi.

1960-1980: İSTANBUL'DAN MARMARA'YA TAŞMA DÖNEMİ

1960 sonrası dönem, İstanbul ekonomisinde yüksek büyüme hızlarının gerçekleştiği yıllardır. 1970'lerde ise, yapılan yatırımların azalma eğilimi gösterdiği ve merkezleri İstanbul'da bulunan holdinglerin, yatırımlarını çevre illere kaydırdıkları görüldü. 1970'lerin sonlarında İstanbul sanayii, izlenmekte olan sanayileşme stratejisinin sonucu olan tipik darboğazların ve giderek bunalımın en yoğun yaşandığı il oldu.

Türkiye'de 1963'ten başlayarak beşer yıllık kalkınma planları hazırlanmış ve bu çerçevede saptanan ekonomik hedeflere ulaşılması amaçlanmıştır. Bu planların ilkinde yer alan "Kalkınmanın 15 Yıllık Hedefleri"nde, izlenecek kalkınma stratejisi, "ithal ikameci" olarak belirlenmiştir. Bu tercihten, beklenenlerden birincisi, yurt içi yatırımların artırılarak sanayi kesiminin büyümesini sağlamak, ikincisi ise dışa bağımlılığı azaltmaktır. Buna göre, ithalatın kısıtlanması, yeni alanlarda, özellikle imalat sanayiinde, yatırım yapılmasına yol açacak kaynakların yeni sanayi dallarına kaymasıyla, imalat sanayii büyüyüp genişleyecekti. Öte yandan, yurt dışından getirilen malların yurt içinde üretilmesiyle birlikte, bu malları dışarıdan alma oranı azalacak, dolayısıyla dışa bağımlılık oranı düşecekti.

Bu beklentilerle, uygulanmaya başlanan "ithal ikameci" sanayileşme sonunda ithalatı kısıtlanan malların, daha çok da dayanıklı tüketim mallarının üretiminde yüksek büyüme hızları gerçekleştirildi.

"Kalkınmanın 15 Yıllık Hedefleri" arasında iki dengesizliğin giderilmesi de yer alıyordu: Bunlardan birincisi gelir grupları arasındaki, ikincisi ise bölgeler arasındaki dengesizliği azaltmaktır. Birinci plan, yatırımların bölgeler arasında dağılımı konusunda şöyle bir kıstas getiriyordu: "Amacımız yılda yüzde 7'lik büyüme olduğuna göre, bölgelerarası iktisadi yatırımların dağılımı yüzde 7 büyümeyi sağlayacak şekilde olacaktır. Dolayısıyla, büyüme hızına olumsuz etkisi olmadığı takdirde, iktisadi yatırımlar öncelikle

geri kalmış bölgelere yapılacaktır." Ancak, ileride de verilerle gösterileceği gibi bu hedef kâğıt üstünde kalacak, İstanbul "egemen kent" olma özelliğini "planlı dönem"de de sürdürecektir, Doğu ile Batı arasındaki fark planlı dönemde daha da artacaktı.

Dış ticaret alanında alınan korumacı önlemlerin yanı sıra, imalat sanayii, devletin yoğun altyapı yatırımları ve cömert bir teşvik sistemiyle desteklendi. Bu destekten en büyük payı, genel olarak Marmara Bölgesi, özel olarak da İstanbul aldı. Öte yandan İstanbul'a göçün 1970'lerde de hızla sürmesi, 1960'lardan sonra girişi hızlanan yabancı sermayenin yatırım alanı olarak İstanbul'u seçmesi, uzun vadeli TSKB kredilerinin 1960'larda artması ve sanayiye orta vadeli kredi sağlayacak yeni bir bankanın (Sınai Yatırım ve Kredi Bankası-SYKB) İstanbul'da kuruluşu, İstanbul sanayiinde büyümeyi hazırlayan etkenlerin başlıcalarıydı.

Kamu Yatırımları: Planlı dönemde, Marmara Bölgesi'nin toplam kamu yatırımlarından aldığı pay, I., II., III., ve IV. plan dönemlerinde sırasıyla yüzde 11.7, yüzde 12, yüzde 12 ve yüzde 15.7 oldu.

Tablo: 6
Planlı Dönemde Türkiye Kamu Yatırımları,
Marmara Bölgesi ve İstanbul'un Payı

Dönemler	Türkiye (*)	Marmara Bölgesi (%)	İstanbul (%)
I. Plan Dönemi	36.579	11.7	7.4
II. Plan Dönemi	70.508	12.0	8.3
III. Plan Dönemi	342.541	12.0	5.8
IV. Plan Dönemi (**)	1.364.475	15.7	3.8

(*) Cari fiyatlarla, milyon TL.

(**) 1981'e kadar

Kaynak: DPT, Cemil Kutbay: 1982'den hesaplandı.

Bu yatırımlardan da en fazla yararlanan iller İstanbul, Kocaeli, Bursa ve Balıkesir'di. İstanbul'un tek başına, Türkiye'de planlı dönemde yapılan kamu yatırımlarından aldığı pay, III. ve IV. plan

dönemlerinde azalmış olmakla birlikte önemini korudu. İlin I. plan döneminde yüzde 7.4 olan payı, II. planda yüzde 8.3'e çıktı, ancak son iki plan döneminde azalma göstererek, yüzde 3.8'e dek geriledi. 1968'den beri İstanbul'a yapılan kamu yatırımlarında, ulaşım en büyük payı aldı.

İstanbul'a, özellikle kamu yatırımlarının yoğunlaştığı 1960'larda sağlanan altyapı olanakları, il ekonomisinde büyüme için gerekli temeli sağladı, üretimin artmasında ve sermaye birikimi sürecinin hızlanmasında önemli rol oynadı.

Nüfus Artışı: 1950-1960 döneminde yaşanan yüksek oranlı nüfus artışı 1960 sonrasında da hızını kaybetmedi. Ağırlıklı iç göçten kaynaklanan nüfus patlaması, bir yandan gelişen sanayi için işgücü ve yedek sanayi ordusu yaratırken bir yandan da üretileni hemen tüketmeye hazır dev bir tüketici kesimi yaratıyordu. Yıllık binde 40-50 arasında artış gösteren İstanbul nüfusunda, artış ağırlıklı iç göçlerden kaynaklandı.

Tablo: 7
Türkiye ve İstanbul'da
Yıllık Ortalama
Nüfus Artışı (Binde)

Dönem	Türkiye	İstanbul
1935-40	17.0	22.9
1940-45	10.6	16.9
1945-50	21.7	15.7
1950-55	27.8	54.2
1955-60	28.5	40.6
1960-65	24.6	39.6
1965-70	25.2	54.8
1970-75	25.0	51.4
1975-80	20.7	38.9
1980-85	24.9	41.8
1985-90	21.7	44.8

Kaynak: DIE, Genel Nüfus Sayımı. ilgili yıllar.

Teşvik Tedbirleri: İstanbul'da 1960 sonrasındaki gelişmeyi hızlandıran bir başka devlet desteği de "teşvik tedbirleri" oldu. Türkiye'de planlı dönemle birlikte başlayan teşvik tedbirlerinin ilki, 1962'de, yatırımların öz kaynaklardan sağlanan bölümü için gelir ve kurumlar vergisi yükümlülerine tanınan "yatırım indirimi" olmuştu. 1963'te "ihracata vergi iadesi" uygulamasının yasal düzenlemeleri gerçekleştirildi. 1964'te ise, yatırım maddesi sayılan ve yurt dışından getirilmesi uzun vadeli plan hedeflerine uygun

görülen malların, gümrük vergi ve resimlerinin belirlenmesine ve ödenmesine esneklik kazandırıldı. II. plan döneminde ise, devlet bütçesinden özel ve karma girişimlere doğrudan yardım yapılması, bazı kesim ve yörelere yapılan yatırım indirimlerinin ise yüzde 80'a dek yükseltilebilmesi gibi yeni bazı önlemlere yer verildi. 1968'de teşvik tedbirlerinin bir ölçüde düzenlenmesi yapıldı ve teşviki gereken ağırlıklı kalemler belirlenerek, "teşvik belgesi" uygulamasına başlandı.

1968-1977 arasında, Türkiye'de 4.235 teşvik belgesi verildi. Bu teşviklerin yatırım tutarı olarak yüzde 87.5'i, oran olarak da yüzde 80'i imalat sanayiine aitti. Teşvik kapsamı oldukça geniş tutulmuştu, öyle ki, II. ve III. plan dönemlerinde, yapılan toplam özel kesim yatırımları içinde teşvik gören projelerin oranı yüzde 37'yi bulmuştu. Bu oran, imalat sanayiinde yüzde 73'e çıkmıştı. Yani her 4 sanayi yatırımından 3'ü teşvik kolaylıklarından yararlandırılmıştı.

Marmara Bölgesi 1968-1977 arasında verilen teşviklerin yüzde 39.2'sini (1.661 tane), yatırım tutarı olarak da yüzde 30'unu aldı. İstanbul, verilen teşvik belgelerinde yüzde 23, teşvikli yatırımlarda ise yüzde 11.6'lık payla en ağırlıklı yeri aldı. İstanbul'u, en çok teşvik belgesi alan iller olarak Bursa ve Kocaeli izledi. Yatırım tutarı bakımından ise, İstanbul'dan sonra Tekirdağ, Kocaeli ve Edirne geliyordu. Edirne ve Tekirdağ'ın ağırlığı, bu illerin hem İstanbul'a yakın olmaları, hem de Edirne'nin 1969'dan sonra kalkınmada öncelikli yöreler arasına alınması, Tekirdağ'ın Çerkezköy İlçesi'nde organize sanayi bölgesi kurulmasıyla ilgiliydi.

1978 ve 1979 yıllarında ise, 989 teşvik belgesinin 384'ünün (yüzde 38.8) Marmara Bölgesi'ne verilmesiyle, bölgenin toplam yatırımlar içindeki payı yüzde 30'a ulaştı. İstanbul, 167 belgeyle toplam teşvik belgelerinin yüzde 17'sini, 26 milyar TL'lik yatırımın ise yüzde 8.3'ünü aldı.

1968 programında kalkınmada öncelikli yöreler (KÖY) kapsamına alınan 22 il arasında, Marmara Bölgesi'ndeki illere yer verilmemişti. Ancak, 1969'da Edirne, 1973'te Bilecik ve

Çanakkale, 1977'de Kırklareli, KÖY kapsamına alındı. Daha sonra Edirne 1977'de, Bilecik, Çanakkale ve Kırklareli 1980'de kapsam dışı bırakıldı.

Özel kesim yatırımlarının gelişmiş yörelerde daha çok yoğunlaşmasını önlemek amacıyla, 1974 programında İstanbul ve Kocaeli illerine, 1976 programında da Çerkezköy İlçesi'ne yapılacak yatırımlara teşvik kısıtlamaları getirildi, ancak bazı istisnalar da tanındı. Buna göre, bu illerde yapılacak genişletme yatırımları, modernleştirme ve darboğaz giderme amaçlı yatırımlarla, gemi, tersane, turizm, ulaştırma, enerji, prefabrike yapı ve yapı elemanları üretimi alanlarındaki yatırımlar, teşvik kısıtlamaları dışında tutulacaktı. Dolayısıyla 1974'te getirildiği öne sürülen teşvik kısıtlamaları, İstanbul ve Kocaeli'nde yatırımların yoğunlaşmasını tümüyle önleyemedi, yalnızca bir ölçüde hızını azaltabildi.

1960'lardan Sonra Yabancı Sermaye Girişi: 1960'lar sonrasında, genel olarak Marmara Bölgesi'nde, özel olarak da İstanbul'da sanayinin gelişmesinde, gelişmiş kapitalist ülkelerden yapılan sermaye aktarımının bu bölgede yoğunlaşması önemli bir rol oynadı. Özel yabancı sermaye yatırımları, kalkınma bankaları aracılığıyla kullandırılan özel dış krediler ve hükümete verilen program ve proje kredileri biçimindeki sermaye akımı, imalat sanayii, enerji, ulaşım ve haberleşme gibi alanlarda yoğunlaştı.

1972'ye gelindiğinde, 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çerçevesinde, Türkiye'de faaliyet gösteren 110 yabancı sermayeli firmanın, yüzde 75'i (82 tane) Marmara Bölgesi'nde idi. Tek başına İstanbul'un payı yüzde 58'di. 1954-1972 arasında dolar olarak gelen yabancı sermayenin yüzde 85.7'si (102.407.000 dolar) Marmara Bölgesi'ne yatırılmıştı. Bu yatırımlar içinde, İstanbul'un payı yüzde 50'ye yakındı.

1960'ta yeni dış ticaret rejimiyle belirlenen korumacı politikayla birlikte, dış rekabetten korunan iç pazara, yabancı sermayeli firmalar dolmuş ve birçok dalda daha baştan tekeldi

Tablo: 8
1972'de Yabancı Sermayenin Kuruluş Yerine Göre Dağılımı

İller	Yabancı Sermaye			Toplam Sermaye (TL)	Toplam Sermayede Yabancı Payı (%)
	Firma Sayısı	Dolar	TL olarak Değeri		
İstanbul	64	59.404	486.775	1.231.426	39,5
Kocaeli	10	25.400	234.931	486.786	48,3
Bursa	6	13.636	181.474	431.831	42,0
Sakarya	1	4.000	36.000	60.000	60,0
Balıkesir	1	67	600	20.000	3,0
Marmara Bölgesi	82	102.407	939.680	2.230.043	42,1
Türkiye Toplamı	110	119.520	1.073.631	2.591.820	41,4
Marmara Bölgesi/					
Türkiye (%)	74,5	85,7	87,5	86,0	41,1
İstanbul/Türkiye (%)	58,0	49,7	45,3	47,5	39,5

Kaynak: Mehmet Şahin, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları*, 1975.

bir yapı oluşmuştu. Bu firmalar, merkezleri çoğunlukla İstanbul'da bulunan eski komisyoncu ve aracılarla bütünleşerek, dayanıksız tüketim malları üretiminden, dayanıklı tüketim malları üretimine yönelen yatırımlar yaptı. Gelişmiş kapitalist ülkelerden yapılan sermaye ihracı, kalkınma bankalarının kullandırılan özel dış krediler biçiminde de sürdü ve bu krediler yoğunlukla Marmara Bölgesi'ne, özellikle de İstanbul'a verildi. 1950'de kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın iş hacmi, 1960'lardan sonra daha da arttı, ayrıca, yine uluslararası kuruluşların katkısıyla sanayiye orta vadeli kredi verecek bir kalkınma bankası olan Sınai Yatırım ve Kredi Bankası (SYKB) kuruldu.

TSKB, 1960'lardan sonra, bir yandan uluslararası kredi kuruluşlarının artan desteğiyle hızla gelişirken, bir yandan da ulusal ve uluslararası para piyasalarından borçlanma yoluyla kaynak yaratma çabasına girdi. Bankanın 1950-1975 arasında

dışarıdan sağlayıp özel kesime verdiği kredi tutarı, 368 milyon dolara ulaşmıştı. Bu tutarın yüzde 60'ı Dünya Bankası'ndan, yüzde 13'ü bir Alman kuruluşu olan Kreditanstalt für Wiederaufbau'dan (KfW), yüzde 18'i Avrupa Yatırım Bankası'ndan, kalanı da başka uluslararası kuruluşlardan sağlanmıştı (TSKB, 25. Yıl).

1965-1975 arasında TSKB kredilerinden yararlanarak yapılan yatırımlar, tüm özel kesim imalat sanayii yatırımlarının yüzde 26.5'ini oluşturmuştu. 1962'de TSKB kredilerinin bölgesel dağılımında yüzde 69'luk payı olan Marmara Bölgesi, 1965'te yüzde 85'lik, 1970'te yüzde 82'lik, 1972'de yüzde 52'lik paylar almıştı. Bölgeye verilen kredilerin illere dağılımına ilişkin bilgi olmamakla birlikte, en büyük payı İstanbul'un aldığı söylenebilir.

Tablo: 9
Türkiye ve İstanbul'da Özel Sektör Kuruluşları ve
Yabancı Sermayeli Kuruluşlar (*)

	Kuruluş Sayısı		Yatırılan Sermaye	
	Özel Sektör	Yabancı Sermayeli	Özel Sektör (Milyon TL)	Yabancı Sermayeli (Bin \$)
Türkiye	4.618	122	7.659	68.620
İstanbul	1.769	98	3.664	55.253
İstanbul/Türkiye (%)	38.3	80.3	47.8	80.5

(*) Yabancı sermaye ile ilgili rakamlar 1965 sonu, özel sektör kuruluşları ile ilgili rakamlar 1964 sonu itibariyledir.

Kaynak: Baran Tuncer, *Türkiye'de Yabancı Sermaye*, 1968

İstanbul mali kesimine 1963'de katılan ve Türkiye İş Bankası, Osmanlı Bankası, Akbank, Vakıflar Bankası, Garanti Bankası ve Türkiye Kredi Bankası'nca kurulan Sınai Yatırım ve Kredi Bankası'nda en ağırlıklı pay, yüzde 68 ile Türkiye İş Bankası'nındı. Bankanın amacı, Türkiye'de kurulmuş ya da

kurulacak özel kesim sanayi işletmelerine orta vadeli yatırım ve işletme kredisi sağlamak ve yabancı özel sermayenin Türkiye'de yatırım yapmasını özendirerek olarak belirlenmişti. SYKB, 1963-1975 arasında 1.127 milyon TL'lik yatırım kredisi ve 1.170 milyon TL'lik işletme kredisi vermişti. Banka, toplam plasmanlarının yüzde 84'ünü banka kaynaklarından, yüzde 16'sını ise AID'den sağlamıştı.

İstanbul Sanayiinde Büyüme: 1950'lerde olduğu gibi, planlı dönemde de kamu yatırımlarından büyük pay alan İstanbul, bu dönemde cömert bir teşvik sistemiyle de devlet desteği almış, böylece, 1960'lardan sonra gelen yabancı sermaye için en çekici yatırım alanı olmuştu. İlin hızla artan nüfusu, il sanayiinin gereksindiği işgücünü sağladığı gibi, iç pazara dönük sanayiye de geniş bir tüketici kitlesi kazandırmıştı. Sanayiye verilen orta ve uzun vadeli kredi hacmi genişlemiş, bu gereksinime yanıt verecek yeni bir kalkınma bankası da İstanbul'da kurulmuştu. Bu gelişmelerle birlikte, İstanbul imalat sanayiinde 1960'ların başlarından, 1970'lerin sonlarına değin yüksek büyüme hızları gerçekleştirmişti. Ekonomik bunalımın derinleştiği 1979'da ise, il sanayiinde gerileme görülmekteydi.

İstanbul imalat sanayiinde 1964-1979 dönemini iki alt döneme ayırmak gerekiyor. 1964-1972, imalat sanayii yatırım ve üretiminde çok yüksek büyüme hızlarının gerçekleştiği dönemdi. 1972'den sonra ise İstanbul'da gelişme aynı hızla sürmedi. 1978'e değin 1972'deki düzeyini korudu.

İlde, 1964'te 30'u devletin, 1.263'ü özel kesimin olmak üzere, toplamı 1.293 olan büyük (10 ve daha fazla işçinin çalıştığı) işyeri sayısı, 1972'de 27'si devletin olmak üzere 2.359'a ulaşarak, yüzde 82.4'lük bir artış gösterdi. "Büyük işyeri" sayısı 1978'de 3.350'ye, 1979'da ise 3.556'ya çıktı. 1979'da varılan boyut 1964'e göre yüzde 175, 1972'ye göre ise yüzde 50.7'lik bir artışı ortaya koymaktaydı. Veriler, 1972'den sonra İstanbul'daki büyük işyeri sayısındaki artış hızının düşmeye başladığını göstermekteydi.

İstanbul büyük imalat sanayiinde çalışan işçi sayısı ise,

Tablo: 10
Marmara Bölgesi ve İstanbul'un Türkiye İmalat Sanayii
Katma Değeri İçindeki Payı (%)

	<u>1964</u>	<u>1972</u>	<u>1978</u>	<u>1979</u>
Marmara Bölgesi	49.03	55.50	53.60	52.50
Balıkesir	1.20	0.54	1.00	0.70
Bilecik	0.01	0.13	0.20	0.20
Bursa	2.50	3.56	4.70	4.00
Çanakkale	0.08	0.07	0.40	0.50
Edirne	0.04	0.11	0.40	0.30
İstanbul	38.50	38.24	34.60	32.50
Kırklareli	0.50	0.17	0.30	0.40
Kocaeli	4.90	11.55	9.80	12.10
Sakarya	1.10	0.88	1.20	0.80
Tekirdağ	0.20	0.22	0.80	1.00

Kaynak: DİE, Yıllık İmalat Sanayii Anketi-İlgili Yıllar.

1964'te 108.000 dolayında iken, 1972'de 219.000'e, 1978'de 261.000'e çıktı ama 1979'da 248.000'e düştü. Çalışan işçi sayısında 1964-1972 döneminde yüzde 103'lük artış gerçekleşirken, 1972-1978 dönemi artışı yüzde 19'la sınırlı kaldı ve bunalım döneminin başlangıcı olan 1979'da, 1978'e göre çalışan sayısı yüzde 5 azaldı.

Yaratılan katma değer açısından bakıldığında ise, 1964-1972 arasında gerçekleşen yüzde 305'lik katma değer artışıyla, 1972'de, 1968 fiyatlarıyla, 12.1 milyar TL'ye ulaşan İstanbul imalat sanayiinde yaratılan katma değer, 1978'de 13.1 milyar TL'ye ulaşarak yalnızca yüzde 8.3'lük bir artış gösterebildi. 1979'da ise, 1978'e göre yüzde 23'lük gerilemeyle il katma değeri 1968 fiyatlarıyla 10.1 milyar TL dolayına düştü. Özetle, 1972'ye değin hızlı bir artış gösteren il imalat sanayiinde yaratılan katma değer, 1972-1978 arasında pek artmadı. 1979'da ise gerilemeye başladı.

Çeşitli Dallarda Gelişim: 1964-1979 arasında, İstanbul imalat sanayiinde, gıda ve dokuma-giyim dallarının payının azaldığı; orman ürünleri, kâğıt, metal ana ve toprak sanayiinde önemli değişiklikler olmadığı, buna karşılık kimya ve metal eşya-makine imalat dallarının özellikle 1970'lerdeki gelişmeyle, toplam sanayi içindeki paylarını arttırdığı ortaya çıkmaktaydı. Buradan da, söz konusu dönemde, İstanbul imalat sanayiinde dayanıksız tüketim malları üretiminden, ara ve dayanıklı tüketim malları üretimine bir yönelme olduğu belirginleşmekteydi.

1964-1979 döneminde, kamu kesiminin İstanbul sanayiindeki yeri önemli ölçüde daraldı. Daralma, özellikle 1970'lerde söz konusu oldu ve 1979'da doruk noktasına ulaştı. 1964'te il sanayi katma değerinde yüzde 20'lik payı olan kamu kesiminin 1979'daki payı yüzde 9.5'a düştü.

İstanbul'un, ülke sanayii içindeki yerine ilişkin bulgular, 1964-1972 döneminde, ilin payının pek değişmediğini, 1972-1979 döneminde ise eski payını koruyamadığını ortaya koymaktaydı. Türkiye imalat sanayii içindeki oransal payını 1970'lerin başına değin koruyan İstanbul'un, 1972'den sonra yatırımların çevre illere kaymasıyla oransal payında gerileme görüldü. Şöyle ki; 1964'te İstanbul imalat sanayii işyerleri, Türkiye toplamının yüzde 43'ünü oluşturuyor, çalışanların yüzde 35'ini kapsıyor ve yaratılan katma değer de yüzde 38.5'ini gerçekleştiriyordu. 1972'de bu oranlar sırasıyla yüzde 42.7, yüzde 37.5 ve yüzde 38.2 olarak kaldı. 1978'e gelindiğinde İstanbul'un işyerleri içindeki payının yüzde 50'ye çıkmasına karşılık, çalışanlar içindeki payı yüzde 32.5'e, katma değer içindeki payı da yüzde 34.6'ya düştü. Bunalım yılı olan 1979'da ise, aynı oranlar yüzde 46, yüzde 31.4 ve yüzde 32.5 olarak gerçekleşti.

1972'ye değin, Türkiye imalat sanayii katma değerinin yüzde 38'ini yaratan İstanbul'un payının, 1978'de yüzde 34.6'ya, bunalım yılı olan 1979'da ise yüzde 32.5'e düştüğü göz önüne alınırsa, ilin Türkiye sanayii içindeki payında görülen genişlemenin durduğu, hatta daralmaya başladığı söylenebilir.

Buna karşılık, İstanbul'un da içinde yer aldığı Marmara Bölgesi'nin (Balıkesir, Bilecik, Bursa, Çanakkale, Edirne, İstanbul, Kırklareli, Kocaeli, Sakarya ve Tekirdağ), 1964'te Türkiye imalat sanayiinde yaratılan katma değer içinde yüzde 49 olan payı, 1979'da yüzde 52.5'e yükseldi. Söz konusu dönemde İstanbul'un Türkiye içindeki payının düşmesi, buna karşılık Marmara Bölgesi'nin payının artması, İstanbul'da duraklayan gelişmenin, bölgenin öteki illerinde sürdüğünü ortaya koyuyordu.

Bunalım yılı olan 1979 değerlendirmeye katılmazsa, 1964-1978 döneminde, İstanbul'un Türkiye imalat sanayiinde yaratılan katma değer içindeki yerinin düşmesine karşılık, Bursa ve Kocaeli illerinde önemli gelişmeler olduğu görülür. Söz konusu dönemde, Bursa'nın payı yüzde 2.5'ten yüzde 4.7'ye, Kocaeli'nin payı ise yüzde 4.9'dan yüzde 9.8'e çıktı. Bursa ve Kocaeli'ndeki hızlı gelişme de, özellikle 1964-1972 arasında yaşandı. Dolayısıyla Bursa ve Kocaeli'ndeki gelişmenin İstanbul'dakine koşut olduğu söylenebilir.

1964-1978 arasında payları hemen hemen eşit olan Sakarya ve Balıkesir'in bu durumları pek değişmedi, buna karşılık Çanakkale, Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ'da önemli gelişmeler yaşandı. Bu 5 ildeki gelişme, özellikle 1970'lerde gerçekleşti, bunda da illerin "kalkınmada öncelikli iller" arasına alınması etken oldu.

Marmara Bölgesi, bütün olarak göz önüne alındığında, İstanbul dışındaki gelişmelerin, asıl olarak İstanbul'dan kaynaklandığı, bu illerde yapılan yatırımların büyük bir bölümünü merkezi İstanbul'da bulunan Koç, Sabancı, Çukurova, Profilo, Eczacıbaşı, Bodur gibi sermaye gruplarının gerçekleştirdiği görülür.

Merkezi İstanbul'da bulunan sermaye gruplarının yatırımlarını İstanbul'u çevreleyen illere yapmalarında rol oynayan etkenler şöyle sıralanabilir:

Arsa Fiyatlarındaki Artış: İstanbul'da sanayinin, Eyüp gibi geleneksel bölgelerden başlayıp, çevre semtlere ve

giderek iç içe büyüyen halkalar biçiminde Anadolu yakasında Kartal, Rumeli yakasında Küçükçekmece'ye doğru genişlemesinde; İstanbul dışında ise çevre illere yönelmesinde, arsa fiyatları önemli bir rol oynadı.

Türkiye'de sanayi kapitalistleri, genel olarak, spekülasyonun çok yoğun olduğu, bir arsa piyasası ve taşınmaz malların değerine göre kredi veren bir banka sistemiyle karşı karşıyalar. Bu durum, sanayicide arsanın spekülatif değerinden yararlanma yolunda güçlü bir eğilim doğuruyor. Kent dışına çıkabilecek büyüklükteki sanayiler, kent dışında, kendi genişleme gereksinimlerinden daha büyük arsalar ediniyorlar. Kentleşme dolayısıyla artan arsa değerine göre kredi alabilen sanayici, büyük arsa sahibi olması halinde, kredi alma tavanını yükseltme olanağından yararlanıyor. Öte yandan arsa, spekülasyonunun getirdiği baskı da, kent dışında büyük arsalar edinme eğilimini hızlandırıyor.

Ayrıca, gerek girdi sağlama konusundaki belirsizlikler, gerek üretilen malın tüketimindeki dalgalanmalar, birçok işletmeyi, üretim kuruluşunun yanı sıra, büyük depolar edinmeye zorluyor. Bu da arsaya olan gereksinimi artırıyor. Bu durumda, yer seçiminde, geniş alanların en az maliyetle sağlanabileceği yöreler yeğleniyor. Mecidiyeköy'de 1945'te 450 TL'ye satın alınmış bir dutluğun 1980'deki fiyatının, cari fiyatlarla 675 milyon TL olduğu; 1954'te Bakırköy-Bahçelievler'de m²'si 30 kuruş olan arsanın 1980'de 30-50.000 TL'ye alıcı bulduğu gazete sütunlarında birkaç kez yer aldı.

Burada, sanayi kuruluşu için yer seçimiyle, imar planları arasındaki ilişkide ortaya çıkan bir çelişkiyi de belirtmek gerekir. Kent için yapılan bir imar planında, sanayiye özel bir yer gösterilmesi, sanayinin bu gösterilen yere taşınması için bir araç olacakken, tersine, özellikle büyük sanayilerin bu alanlar dışında bir yere kurulmasına yol açtı. Çünkü kentin imar planı yapılırken, çeşitli bulgulardan hareketle, kentte ne kadar sanayi alanı ayrılması gerektiği saptanır ve bu alan bir sanayi lekesi biçiminde gösterilir. Kent planında böyle bir sanayi yerinin ayrılmış olması,

bu toprakları elinde bulunduranları tekelci bir duruma getiriyor, arazi fiyatlarını birden artırıyor (Tekeli, vd, s. 344-345).

Bu durum karşısında sanayici, iki nedenle bu arsalar üzerinde yer seçmiyor. Birincisi, toprağın değeri yükselmiştir. Sanayici sınırlı kaynaklarını toprağa yatırmak istememektedir. İkincisi, sanayicinin spekülatif değer artışından yararlanma olanakları azalmıştır; değer artışından arsa sahibi yararlanmaktadır. Bu durum, sanayicileri imar denetiminden uzak, belediye ve mücavir alan dışındaki alanlara itti. Sanayiler, kentlere yakın köyler ve muhtarlığa bağlı alanlara yerleştiler. Böylece, büyük kentlerin çevresinde, sanayi kuruluşlarının yakınında gelişen gecekonduların oluşturduğu yeni bir belediyeleşme biçimi ortaya çıktı. 1980'lere değin yalnızca İstanbul çevresindeki bu tür belediye sayısı 30'u aşmıştı.

Organize Sanayi Bölgelerinin Çekiciliği: Sanayi yatırımlarının İstanbul dışına yayılmasında bir etken de bazı çevre illerde kurulan organize sanayi bölgeleri (OSB) olmuştur. 1965'te Bursa'da, 1980'de de Tekirdağ-Çerkezköy'de kullanıma açılan organize sanayi bölgeleri, merkezi İstanbul'da bulunan sanayi gruplarını, bu bölgelere yatırım yapmaya yöneltti. Altyapısı sağlanmış ve imar hakları belirlenmiş organize sanayi bölgelerindeki arsalar, spekülatif kazançlara yol açmayacak biçimde sanayiciye devrediliyordu. Ayrıca bu alanlara yapılacak yatırımlara önemli teşvikler veriliyordu.

Hammaddeye Yakınlık: Bazı sanayilerin kullandıkları girdileri sağlayan KİT'lerin çevre Marmara illerinde bulunması ve söz konusu illerin doğal kaynak potansiyelinin zenginliği de sanayilerin bu illere yayılmasında etkendi. Örneğin, Bursa'nın zengin tarımsal potansiyeli, Bilecik ve Çanakkale'de seramik ve salça sanayii için uygun hammaddelerin bulunması, söz konusu sanayilerin bu illerde kurulmasını sağlamıştı. Ayrıca, kâğıt ve petro-kimya sanayilerine girdi sağlayan KİT'lerin Kocaeli'nde kurulu olması, lastik, kâğıt ve öbür kimya sanayilerinin bu ilde yoğunlaşmasında rol oynamıştı.

Pazara Yakınlık: Üretimi Anadolu'ya yönelik olan birçok sanayici, kuruluş yeri olarak, bu pazara en yakın yöreleri, özellikle ulaşım kanallarına yakın bölgeleri seçer. Ayrıca dış pazarlara dönük bazı sanayiler de sınıra yakın bölgelere kurulur. Örneğin, Kırklareli'ne cam sanayiinin, Edirne'ye iplik, Çanakkale'ye çimento ve salça sanayiinin kurulması gibi.

Teşvik Önlemleri: Sanayinin İstanbul dışına taşmasında ve özellikle Bilecik, Çanakkale, Edirne, Kırklareli illerine yönelmesinde, bu illere yapılacak yatırımlara sağlanan teşvikler de etkili oldu. Söz konusu illerin 1970'lerde Doğu illeriyle beraber, teşvikli iller arasına alınmasıyla, bu yörelerde birçok fabrika kuruldu. Bilecik, Çanakkale, Edirne ve Kırklareli illerinin 1972'de Türkiye imalat sanayiinde yaratılan katma değer içinde toplam binde 5 olan payı, 1978'de binde 13'e ulaştı.

Ayrıca, 1974'ten başlayarak İstanbul, Kocaeli illerine, 1976'dan başlayarak da Çerkezköy'e yapılacak yatırımlara teşvik kısıtlamaları getirilmesi de, yatırımların çevre illere dağılmasında belli ölçüde etkili oldu.

Öbür Etkenler: Bazı sanayi dallarının İstanbul yerine çevre illerde kurulmasında rol oynayan etkenlere başkaları da eklenebilir. Bazı illerin özgül çekicilikleri, Bursa'da tekstil sanayiinin geleneksel bir uğraş olması, otomotiv sanayii için yan sanayi işlevini görececek potansiyelin bulunması, gibi etmenler bunların birkaçıdır.

Özetle, sanayinin İstanbul dışına yönelmesinde, yukarıda sayılan etkenler, her sanayi kuruluşunun somut durumuna göre ağırlık taşımış, söz konusu etkenlerin bazen tümü, bazen de bir bölümü yer seçiminde belirleyici olmuştur.

İstanbul, 1970'lerin ilk yıllarından başlayarak gelişmesi durmuş ve 1979'da gerilemeye yüz tutmuş olmasına karşın, sanayinin Türkiye'de en gelişmiş olduğu il durumundaydı. 1975'de Türkiye milli gelirinde yüzde 20.7'lik payı olan İstanbul'un 1979 payı yüzde 21.2 idi. İstanbul, "kutup kent"i, ülkenin sanayi katma değerinde yüzde 32.3'lük, ticaret katma değerinde yüzde 40'lık paylara sahipti.

1980'LER: EGEMEN İSTANBUL'DAN EGEMEN MARMARA'YA

Türkiye tarihinde yeni bir sayfa, yeni bir kilometre taşı sayılan 1980'ler, İstanbul'un "egemen kent" konumunda bir aşınma yaratmadı. Bununla birlikte il ekonomisinde sanayinin 1970'lerin ortasında başlayan öncelik kaybı, 1980'lerde de sürdü. Buna karşılık İstanbul'un gayri safi hasılasında hizmet ve inşaat gibi kesimlerin öneminin arttığı görüldü. 1970'lerin ikinci yarısında gözlemlendiği gibi, civar illerde sanayinin gelişimi sürdü. Kocaeli, Bursa başta olmak üzere Marmara'nın illeri, ülke sanayi katma değerindeki paylarını artırdılar.

İstanbul'un 1965'te yüzde 19.6 olan Türkiye GSMH'daki payı 1975'te yüzde 20.8'e kadar çıkmıştı. Bu pay ekonominin krize girdiği 1979'da yüzde 21.2 olmuş, 1980'de de yüzde 20'ye düşmüştü. 1981-1983 arası, yüksek enflasyonu frenlemek, ekonomide dışa açık birikim modelini inşa etmek üzere düzenlemelere gitmekle geçti. Bu süreçte yüzde 2.5 dolayında büyüme gösteren ekonomide İstanbul'un payı pek değişmedi. 1984-1987 yeniden büyüme dönemi idi. Bu genişlemeden İstanbul payını alarak milli gelirdeki payını 1984'te yüzde 22.7'ye, 1986'da yüzde 23.3'e çıkardı.

Ancak 1980'li yılların İstanbul gelir pastasında dikkati çeken birşey vardır: İlin, gayri safi hasılasında imalat sanayi 1979'da yüzde 32-33 olan payını 1986'da da korumakla birlikte, İstanbul'un Türkiye sanayi katma değeri içindeki payı 1979-1986 arasında yüzde 32.3'ten yüzde 29.1'e düşmüştü. Buna karşılık civar illerin Türkiye sanayiindeki payında gelişme vardı.

1979-1986 arasında Bursa sanayiinin Türkiye sanayi katma değerindeki payı yüzde 4.1'den yüzde 5.6'ya, Kocaeli'ninki yüzde 10.6'dan yüzde 14'e çıkmıştı. Kırklareli, Çanakkale, Edirne, Bilecik ve Balıkesir'in paylarında da artışlar vardı.

Dolayısıyla 1970'lerin ikinci yarısında görülen yabancı sermayenin, İstanbul merkezli grupların yatırım ve üretimlerini civar illere taşıma ve orada sürdürme faaliyeti, 1980'lerde de

Tablo: 11
Marmara Bölgesi ve İstanbul'un Türkiye
GSMH'deki Payları (%)

	1965 (*)	1975	1979	1986
İstanbul	19.62	20.76	21.19	23.30
Kocaeli	1.68	2.91	3.51	4.85
Bursa	2.40	3.15	3.21	3.58
Balıkesir	2.01	2.08	1.80	1.71
Tekirdağ	0.84	0.86	0.97	1.06
Sakarya	1.07	1.15	1.04	0.85
Çanakkale	0.94	0.97	0.98	0.94
Edirne	0.90	0.90	0.88	0.84
Kırklareli	0.79	0.70	0.64	0.78
Bilecik	0.33	0.33	0.39	0.42
MARMARA BÖLGESİ	30.58	33.81	34.61	38.33

(*) 1965 verileri Bulutay-Ersel'den, diğerleri Özötün'ün araştırmalarından derlendi.

sürmüştü denebilir.

1980'li yıllarda, Türkiye sanayiindeki öneminin görece azalmasına karşılık İstanbul'un, inşaat, ticaret, konut ve hizmet sektörlerinde katkısının büyüdüğü görülecekti. Özellikle kentsel altyapı yatırımlarına ağırlık verilen 1984-1986 döneminde İstanbul'un Türkiye inşaat katma değerindeki payı yüzde 8'den yüzde 18'e çıktı.

1980'li yıllarda sadece İstanbul değil, Sakarya dışındaki tüm Marmara Bölgesi illerinin Türkiye milli gelirindeki payları arttı. Sayılarla ifade etmek gerekirse, Marmara illeri, Türkiye gayri safi milli hasılasında 1975'te yüzde 33.8'lik paya sahipken 1979'da bu pay yüzde 34.6'ya, 1986'da ise yüzde 38.3'e çıktı. Bu, İstanbul'un "kutup kent"; onun çekiciliği ve etkileyciliğinde Marmara Bölgesi'nin de "kutup bölge" olma özelliğinin 1980'li yıllarda pekişmesi demektir.

Kısacası, bölgelerarası dengesizliği de dikkate almayan 24 Ocak yaklaşımı, ülkede gelir dağılımının bozulmasına, işsizliğin artmasına, iç göçün hızlanıp çarpık kentleşmenin ivme kazanmasına da yol açmıştı.

Tablo: 12
Sanayi Kentlerinin Türkiye'deki Yerleri
(Katma Değer veya Çalışan Sayısına Göre, %)

İller	1927 (*)	1933 (**)	1950 (***)	1965	1975	1986
İstanbul	18.10	26.08	29.86	30.57	33.66	29.10
İzmir	14.11	13.78	14.31	10.05	10.26	10.96
Zonguldak	5.79	14.31	3.10	13.03	5.22	2.81
Balıkesir	4.52	3.18	(...)	0.89	1.16	1.08
Bursa	3.41	4.50	3.94	1.61	4.43	5.58
İçel	2.35	4.62	(...)	1.16	3.92	4.46
Kocaeli	1.77	2.49	2.73	5.69	9.17	13.92
Adana	2.92	5.15	3.07	3.44	3.06	4.12
Ankara	1.66	1.18	4.76	6.18	5.00	4.62
Eskişehir	0.95	2.67	5.80	1.82	1.47	1.28

Kaynaklar ve Notlar. (*) 1927 Sanayi Sayımı: 4 ve daha fazla çalışanı olan yerlerdeki 166 bin işçi içindeki paylar
(**) 1934 Sanayi İstatistikleri: Beşten fazla teşvikli firması olan illerdeki 65 bin sanayi işçisi içindeki paylar.
(***) 1950 Sanayi Sayımı

*
* *

Özetlemek gerekirse, Türkiye'de kapitalizme geçiş süreci, Batı ülkelerinden farklı olarak, kendi iç dinamiğiyle değil, ağırlıklı Batı kapitalizminin çözücü etkileriyle gerçekleşti. 19. yüzyılın

ikinci yarışında hızlanan Batı kapitalizmiyle bütünleşme sürecinde, Osmanlı İmparatorluğu, gelişen Batı kapitalizmi için tarım ve madencilikte uzmanlaştırılacak ve bu hammaddeleri düşük fiyatla kapatılacak yarı-sömürge bir ülkeydi. Bu ülkeye, aynı zamanda Avrupa'nın sanayi mallarının tüketileceği bir pazar gözüyle de bakılıyor ve ülkenin geleneksel sanayisi hızla giren ithal malları karşısında çöktürülüyordu.

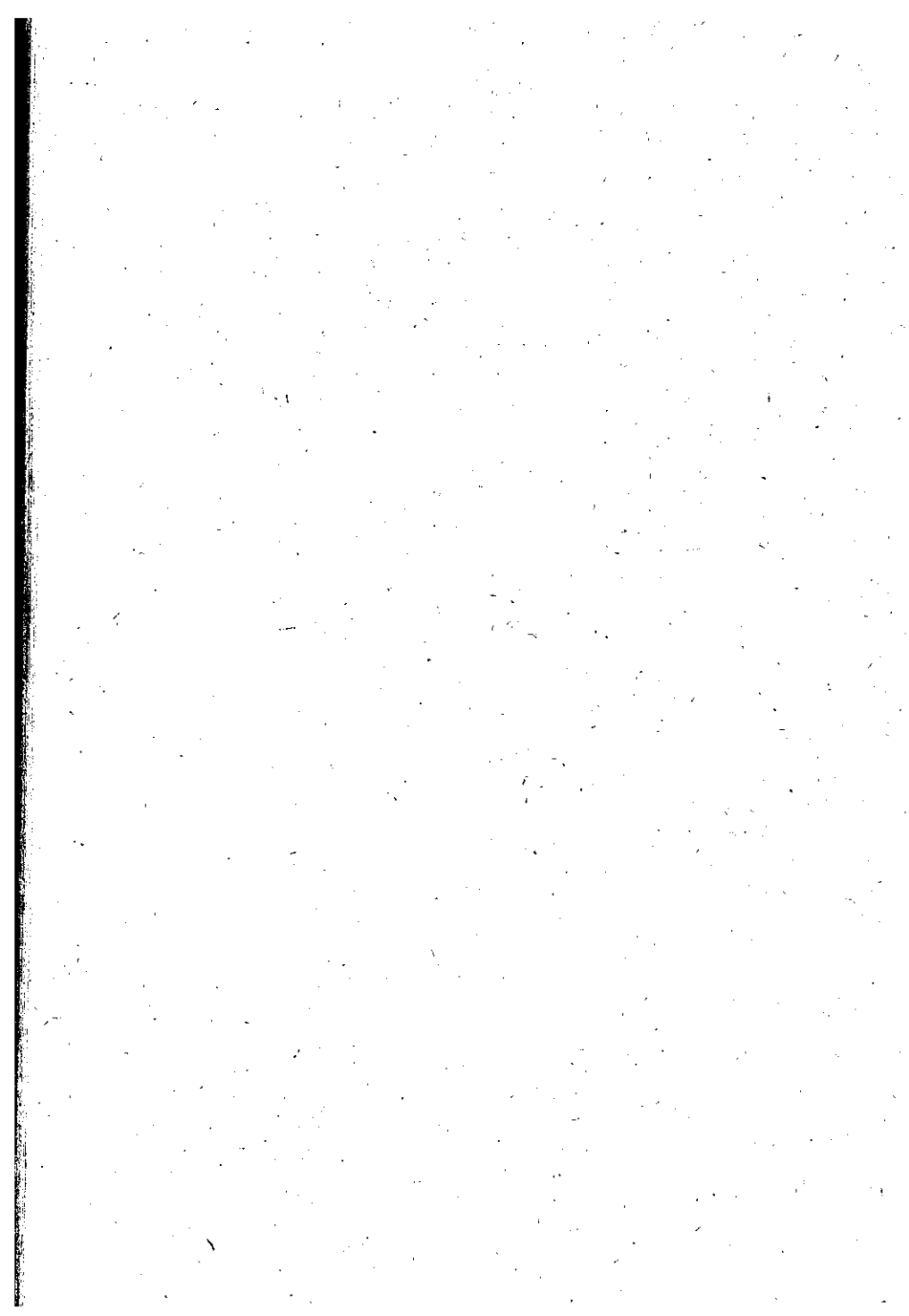
20. yüzyılın başlarında hızlanan bu ilişkide Avrupalı emperyalistler, daha çok kıyı bölgelerini kullandılar. Demiryolları ve onlara bağlı limanlarla hammaddeler götürülürken sanayi mallarını daha çok İstanbul'a sattılar. Emperyalizmin Türkiye'ye girişi bir yandan yapıcı, bir yandan da yıkıcı etkiler yarattı.

Emperyalizm, girdiği yerlerde geleneksel ilişkileri yıktı. Kapalı tarım yapılarını pazara açtı. Feodal ilişkileri kısmen tasfiye etti. Bunlar onun "yapıcı" etkileriydi. Ama öte yandan kendisinin istediği üründe uzmanlaşmalar yaratarak ve onları değerinin altında satınalarak ülke değerlerini metropollere taşıdı. Ülkenin gelişimi için gerekli kaynakları aktarmakla, onu çöktürdü. Sanayi devriminin buluşları ve sömürgeleri sayesinde ucuza mal ettiği sanayi mallarını ülkeye sokarken yeni yeni yeşeren Osmanlı sanayiini de ağır rekabet koşulları altında bunalıttı ve giderek sanayi faaliyetini de kendisi belirler duruma geldi. Kısaca, ülkede üretici güçlerin gelişim doğrultusu ve rotası artık emperyalizmin elindeydi. Bu, gelişmenin hangi bölgelerde olacağı ve nasıl gelişeceğine de yine dış güçlerin karar vermesi demekti. Azami kâr hedefiyle hareket eden dış sermaye, gelişme için kıyı bölgelerini tercih etti. İstanbul en önemli merkezdi, İstanbul'da yoğunlaştı. Bu miras, Cumhuriyet yıllarındaki gelişmelere de yansdı. Emperyalist ilişkinin en zayıf olduğu 1930'lu yıllarda bile İstanbul "egemen kerit" olma özelliğini sürdürdü. Emperyalizmle yeni bir entegrasyonun sağlandığı 1950 sonrasında ise "kutup il" yine İstanbul oldu. Dışa bağımlı sanayileşme sürecinin odağı yine İstanbul'du.

İstanbul, yatırım açısından doygunluğa ulaşıp, sermayeye eski verimi sağlayamadığı anda çevresine yayılmaya başladı. Ama

bu çevre çok uzaklar değildi. Hemen yanı başındaki Kocaeli, Adapazarı, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Çanakkale gibi Marmara illeri idi. Dolayısıyla 1970'lerin başından itibaren merkezi İstanbul olan bu "Egemen Bölge" olgusu ortaya çıktı. 1980'lerde bu eğilim iyice belirginlik kazandı. Egemen bölge Marmara'nın ülke gelirindeki payı, artmaya devam etti. Marmara büyürken, az gelişmiş yöreler olan Doğu ve Güneydoğu geriledi. Böylece "24 Ocak + 12 Eylül" dönemi ve onun devamı olan yıllar, İstanbul'un ve Marmara'nın egemenliğini pekiştirici bir sonuç doğurmuştu. Buna karşılık 1950'li, 1960'lı büyüme yıllarında bile bir kenarda kalan Doğu, 1980'lerin küçülen ekonomi koşullarında iyice unutulmuş, Marmara ile arasındaki uçurum büyümüştü. Doğu'nun, Türkiye kapitalizminin tarihsel gelişimi sürecindeki yerini, rolünü ve dönemler boyu nasıl bir değişim geçirdiğini, izleyen bölümde ele alacağız.

İKİNCİ BÖLÜM
DOĞU SORUNU : AZGELİŞMENİN
TARİHİ, DİNAMİKLERİ, BOYUTLARI

Türkiye'nin öteden beri değişmeyen sorunları arasında yer alan "bölgesel dengesizlik"ten söz edildiğinde ilk akla gelen Batı ile Doğu arasındaki farktır. İstanbul ve çevresindeki yoğunlaşmaya karşılık Doğu ve Güneydoğu'nun az gelişmişliği, yıllardır azalmayıp çoğalan bir sorun niteliğinde. Türkiye'de kapitalizm Batı Anadolu'da, özellikle de İstanbul ve çevresinde hızla gelişirken Doğu ve Güneydoğu'da süreç neden gecikti ve gelişme neden yavaş? Bu sorunun yanıtı, özünde Batı Anadolu'da kapitalizmin gelişmesini (geliştirilmesini) hazırlayan koşulların Doğu'da olmaması ya da yeterli düzeyde olmamasıyla ilgili. Bir önceki bölümde, Osmanlı toplumsal dokusunun emperyalist ülkelerin çözücü etkisiyle, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, bir dizi değişime uğradığından söz etmiştik. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi Osmanlı-Avrupa ticaretinin artışında somutlaşıyordu. 1838 Serbest Ticaret Anlaşması'yla ivme kazanan bütünleşme sonucu, Osmanlı ithalatının milli gelirine oranı 1911-1914 arası yüzde 17'yi bulmuştu. Bu oran, bütünleşmenin sürdüğü Cumhuriyetin kuruluş yıllarında yüzde 23'e ulaşırken, Genç Cumhuriyet, 1929'a değin, üretiminin yüzde 11'ini dışarı satacak kadar dünya ekonomisiyle bütünleşmişti.

EMPERYALİZM KIYI BÖLGELERİ VE ORTA ANADOLU'DA

Dünya kapitalizmiyle bütünleşme bölgesel düzeyde ciddi farklılıklara sahipti. Elverişli toprak ve iklim şartlarının yanı sıra dönemin en etkin ulaşım yolu olan denizyollarına yakınlığı nedeniyle Anadolu sahilleri 18. ve 19. yüzyılın, ihracata en fazla yönelen bölgeleriydi. Üzüm, incir, tütün, pamuk, zeytin, çeşitli madenler, el halıları Batı Anadolu'nun özellikle İzmir hinterlandının temel ihraç mallarıydı. İngiliz ve Fransız sermayesince inşa edilen ve Batı Anadolu'nun tarımsal ürünleriyle, madenlerini dışarıya akıtan Ege demiryolları,

1923'de Türkiye'deki toplam demiryollarının yüzde 40'ını oluştuyordu. Bu demiryolunun gövdesi limana, dalları, budakları İzmir ve çevresinin tarım ve maden bölgelerine uzanıyordu.

1856'da İngilizler'e verilen ayrıcalıkla, yapımı 1867'de gerçekleştirilen İzmir-Aydın demiryolu hattı, bölgenin orta ve güney kesimlerini İzmir'e bağlıyordu. 1860'larda madenler ve tarımsal ürünler yönünden oldukça zengin olan kuzey kesimlerinin de ekonomik bakımdan denetim altına alınması için İngilizler'in harekete geçtiği görüldü. 1863'de Edward Price adlı bir İngiliz'in aldığı yeni bir ayrıcalıkla İzmir-Kasaba demiryolunun yapımına başlandı. Böylece kısa sürede oluşturulan bir demiryolu ağı aracılığıyla bölgenin Avrupa ile bağlantısı kuruldu. Bu yolla tarımsal ürünler, madenler, el halıları yabancı tüccarca satın alınarak İzmir Limanı'na, oradan da Avrupa'daki metropollere aktarıldı. Aynı ulaşım ağı, Batı'nın 'sanayi ürünlerinin Türkiye'de pazarlanmasını sağlıyordu. Yerel ürünlerin toplanması, İzmir'de yerleşen yabancı tüccarla işbirliği halindeki azınlık tüccarlarca gerçekleştiriliyordu. Balıkesir, Aydın, Manisa, Afyon, Isparta, Muğla, Kütahya, Burdur ve Uşak'tan oluşan hinterlandın tarımsal ürününün, madenlerinin toplandığı ve ihracata hazırlandığı işletmelerin, dış ticareti finanse eden yabancı banka ve sigorta şirketi şubelerinin, taşımacılık şirketlerinin toplandığı merkez, İzmir'di. İzmir'deki sanayi de tarımsal ürünleri ve madenleri ihracata hazırlayan, ayıklama, ambalajlama konularıyla ilgiliydi. Dokuma dalındaki işletmeler, ağırlıkla ihracata dönük el halıcılığına iplik üretmek ve ipliklerin boyama, yıkama işlemlerini gerçekleştirmek üzere kurulmuştu (Kurmuş, 1974).

Emperyalist metropollere yönelik meta üretiminin yaygınlaştığı bir diğer bölge Çukurova'ydı. 1830'larda Mısırlı İbrahim Paşa döneminde geliştirilen pamuk üretimi Amerikan İç Savaşı'nın yaşandığı 1860'larda altın dönemini yaşadı. Pamuğunu Amerika'dan sağlayan İngiltere, iç savaşla birlikte Amerika'dan pamuk akışının kesilmesiyle yeni pamuk alanları

1923 Yılma Değın Yapılan Demiryolları

— — — 1923-29 Döneminde Yapılan Demiryolları

arayışına girdi. Mısır ve Çukurova, bulunan en önemli iki kaynaktı. İngilizler'in kurduğu "Manchester Cotton Supply Association" adlı ortaklık, pamuk ekimini özendirici bir dizi politikanın yanı sıra Osmanlı yönetimini de bir dizi kolaylık konusunda ikna etti. İngilizler'in yanı sıra Fransızlar da pamuk sektörüne girdiler ve 1864'te Adana'da ilk çırçır fabrikasını kurdular. Ertesi yıl İngilizler Adana, Mersin ve Tarsus'ta üç fabrika kurdular. Tarıma sağlanan bir kolaylık da araç ve gereç ithalinde vergi bağışıklıklarıydı. Bu yolla tarımda makinalaşma, kapitalistleşme de hızlandı. Çukurova'da pamuk üretimi gelişmeye başlarken işgücü darlığı başgösterdi. Bu durumda hem büyük toprak sahipleri hem de tarımsal üretimden sağladığı vergiyi çoğaltmak amacındaki devlet, yöredeki göçebe Türkmenler'in ovada yerleşmelerini ve yöreye mevsimlik işçi akımını destekledi (Varlık, 1977).

Pamuk üretiminde kapitalist ilişkiler yoğunlaşırken üretimin taşınmasını kolaylaştıracak demiryolu yapımı için de bir süreden beri oluşturulan niyetler 1883'de gerçeklik kazandı. Ocak 1883'de Mehmet Nihat Bey ile Kara Todorî Paşa adlı iki Osmanlı vatandaşına 99 yıllık bir imtiyaz verildi. Bu imtiyaz Mersin-Adana demiryolu içindi. İmtiyaz sahipleri, imtiyazlarını 1885'te, 165 bin İngiliz lirası sermayeli Osmanlı Demiryolu Ortaklığı'na sattılar. Ortaklığın sahibi Baran Evain de Vandœuvre idi. Ortaklıkta Fransız ve İngilizler en büyük hisse sahibiydiler. 67 km. uzunluğundaki Adana-Mersin demiryolu 1886'da işletmeye açıldı.

Yirminci yüzyılın başları, Çukurova'daki kapitalistleşmeye yeni bir boyut getirdi. Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesiyle artan dünya pamuk arzı, Çukurova pamuğuna gösterilen ilgiyi azaltmış ve fiyatları düşürmüştü. Ancak 1900'lerin başlarında Alman emperyalizmi, Çukurova'ya ve pamuğuna büyük ilgi gösterdi. Berlin-Bağdat demiryolunu inşa ederek Anadolu'daki nüfuzunu artıran Almanlar, Mersin-Adana hattına da önem veriyorlardı. 1908'de bu hat Fransız ve İngilizler'den alınarak Almanlar'a verildi. 1904'te "Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft" adlı bir örgüt kuran Almanlar, bu kuruluşa üretimin

ve kalitenin artırılması, üreticiye finansman sağlanması, eğitim verilmesi, pazarlama koşulları yaratılması görevlerini vermişlerdi. Öte yandan, her yıl yüzbine yakın göçmen işçi Bitlis, Musul, Harput gibi yörelerden Çukurova'ya, pamuk toplamaya geliyordu. Alman kuruluşu, ovada yeni pamuk alanlarını üretime açmayı da planlıyordu. Sonuçta 1884'te 9.156 ton olan pamuk üretimi 1914'te 29.430 tona ulaşacaktı. Önceleri İngiltere'nin ihtiyacına dönük yapılan üretim 1900'lerde Almanya'ya dönük olacaktı (Ortaylı, 1982).

Cumhuriyetin ilk yıllarında da Çukurova'nın 19. yüzyılda şekillenen yapısı pek değişmedi. Yöre, pamuk üretiminde uzmanlaşmıştı. Pamuğun yarısından fazlası ihracata dönüktü. Sanayi adına varolan kuruluşlar pamuk çırçırılama, ihracata hazırlama tesisleriydi. Mali kurumlar pamuk üretimi ve ihracatını Batı'nın mamül mallarının ithalini finanse eden yapıdaydı. Adana-Mersin demiryolu hattı da bu oluşumun en önemli altyapı elemanıydı.

Ihracata dönük meta üretiminin geliştiği bir diğer bölge de Samsun, Giresun, Ordu ve Trabzon'u kapsayan Doğu Karadeniz'di. Bu bölgenin tütün ve fındığı, ülkenin başlıca ihraç mallarını oluştuyordu. Tütün, 1900'lü yılların başlarında, toplam ihracatta yüzde 27-30 dolayında pay sahibiydi. Samsun, İzmir ve Manisa'dan sonra en çok tütün yetiştiren vilayetti. Ülkenin toplam ihracatında fındık yüzde 4-7 arasında değişen bir paya sahipti. İhraç ürünü fındığı yetiştiren bölge de Doğu Karadeniz'di. Bu bölgelerde de, Ege ve Çukurova'da olduğu gibi Batılı kapitalistlerin etkinlikleri vardı. Tütün ve fındığın gerek üretiminde gerek Samsun limanına taşınması ve ihracatında Avrupalı ve Amerikalı tüccarlar etkiliydiler. Bölgenin en önemli limanına sahip olan Samsun, ülkenin tütünde üçüncü, mısırdaki birinci, pirinçte üçüncü iliydi. Samsun, demiryolu bağlantısıyla, hinterlandının doğal kapısı haline gelmişti. "Samsun bölgesinin tarımsal artışı öylesine büyüktü ki, sonuçta benzeri görülmemiş bir gelişme ortaya çıktı. 1927'de bir grup yerel üretici tamamen kendi fonlarını kullanarak Çarşamba'dan Samsun limanına

uzanan 47 km.lik bir dar demiryolu yapmaya yeterli sermaye topladılar. Ama bu faaliyet, paralel bir yolun yani yeni, yeni başlayan motorlu taşımacılığın rekabetine dayanamadı" (Keyder, 1982, s. 39).

Marmara Bölgesi'nde de Bursa, dünya ekonomisiyle bütünleşmede öneme sahip bir vilayetti. Bursa'nın belirleyici özelliği ham ipek ve koza üretiminde uzmanlaşmış olmasıydı. Bu ürünlerin yanısıra tütün, zeytinyağı, kereste gibi ürünler ihracata dönük üretiliyordu. Üretilen tarımsal ve endüstriyel hammaddeler 1871'de yapılan tek hatlı Bursa-Mudanya demiryolu ile Mudanya iskelesine aktarılıyor, oradan da ya doğrudan ya da İstanbul limanı aracılığıyla Avrupa'ya gönderiliyordu.

Ege, Çukurova, Doğu Karadeniz tarımın en fazla ticarileştiği, kapitalist üretim ilişkilerinin en fazla yayıldığı yörelerken İç Anadolu Bölgesi'nde ise dış pazarlar için yapılan üretim tiftik ve afyonla sınırlıydı. Bölgede ulaşım deve kervanlarıyla yapıldığından maliyet yüksek, kazanç çekici değildi. Ancak bu durum 1890'ların başında Eskişehir, Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan Anadolu demiryolunun inşasından sonra değişti. Bölgeden İstanbul ve dış pazarlara buğday ve arpa üretimi hızla arttı. Demiryolunun yapımından sonra devlet mülkiyetindeki topraklar Çarlık Rusya'sı ve Balkanlar'dan gelen göçmenlere dağıtıldı. Bu durum, bölgede küçük üreticiliğe dayalı yapıyı pekiştirdi. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren Orta Anadolu, Almanya'nın hububat ambarı durumundaydı. Alman emperyalizminin Anadolu Demiryolu şirketi, yüksek nitelikli tohum, tarımsal araç-gereç için kredi sağlayarak, büyük ölçekli sulama projelerini başlatarak üretimi artırmaya çalışıyordu. 1913'te Ankara, Konya ve Adana vilayetlerinde kişi başına üretim, Anadolu'nun diğer bölgelerindeki kişi başına tarımsal üretimden yüzde 27 daha yüksekti (Eldem, s. 86-87).

Cumhuriyetin ilk yıllarında (1923-1929) yapılan 1000 kilometrelik demiryolu, Osmanlı'nın son döneminden devralınan

ekonomik yapıyı pekiştirici özellikteydi. Yeni yapılan demiryollarıyla ihracata dönük bölgelerin ulaşım olanağı geliştirilirken ithalat için de pazar derinleştiriliyordu. Ankara-Sivas-Samsun hattı, Genç Cumhuriyet'in inşa ettiği en önemli demiryolu hattıydı. En önemli buğday üreticileri Konya, Ankara, Manisa ve Bursa'ya demiryoluyla ulaşmak mümkündü. Beşinci tahıl ambarı Sivas'a ancak bu demiryoluyla ulaşılacak, ayrıca Sivas, Samsun'a bağlanarak Karadeniz'de bir liman olanağı bulacaktı.

19. YÜZYILDA EMPERYALİZM VE DOĞU ANADOLU

Kıyı bölgeleri ve Orta Anadolu'nun tarımsal ve madensel meta üretiminin yaygınlaşması eğilimine karşılık, Doğu ve Güneydoğu 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yarısına kadar dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin büyük ölçüde dışında kaldı. Ulaşım olanakları çok sınırlı, coğrafi yapısı engebeli olan bu bölgelerden hububat gibi taşınması güç mallarda, bölgedeki meta üretimi yerel kent pazarlarıyla sınırlıydı. Ancak 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, hasadın iyi olduğu yıllarda sınırlı miktarda tahıl, deve kervanlarıyla Halep üzerinden İskenderun limanına ulaştırılıyordu. 20. yüzyılın başlarında, bölgenin tahılı ara sıra ve sınırlı ölçüde Musul, Bağdat ve Hindistan pazarlarına gönderilmeye başlandı (Pamuk, 1984, s. 94).

Güneydoğu Anadolu, Kuzeyine göre daha kentleşmiş bir bölgeydi. Eski ticaret yolunun bu bölgeden geçmesi, bu olguda etkendi. O nedenle uzak pazarlar için olmasa da kent pazarları için üretim yapılmaktaydı.

Nüfusun çoğunluğunu Kürt aşiretlerinin oluşturduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde, merkezi devlet hiçbir zaman güçlü olamamıştı. Tarımsal artığın devlet görevlisince çekip alındığı Osmanlı'nın geneline hakim timar düzeni, bu bölgede pek uygulanamadı. Devlet, askeri yükümlülüklerini yerine getirdikçe ve vergilerini ödedikçe Kürt aşiretlerine ilişmemiş, onlara görece bir özerklik tanımıştı.

16. yüzyılın başında İran'da yükseliş dönemi yaşayan Safeviler'e karşı koyma arayışındaki Yavuz Sultan Selim, Kürt beyliklerini tanıdığını beyan etmiş ve 16 beyliğe kendi sikkelerini bastırma, Cuma namazlarında kendi adlarına hutbe okutma olanağı tanımıştı. Van, Bitlis ve Diyarbakır sancaklarındaki Kürt beyliklerine tanınan özerkliğe karşılık istenen, devlete karşı ayaklanmamaları, İstanbul'un onayı olmadan sınırlarını genişletmemeleriydi.

19. yüzyıla kadar bölgede aşiret reislerinin siyasi etkinlikleri, köylü üstündeki otoriteleri sarsılmadan sürdü. Ancak 19. yüzyılın başında Kürt beyliklerini merkeze daha sıkı bir bağla bağlama yolundaki girişimler, 16. yüzyıldan beri "olaysız" geçen ilişkilerin de bozulmasına neden oldu. Artık 20. yüzyıla da taşacak Kürt ayaklanmaları Doğu ve Güneydoğu'yu istikrarsız bir bölge durumuna sokacaktı.

19. yüzyılın başında devleti "merkezileşme"ye zorlayan etkenler iç ve dış gelişmelerle ilgiliydi. Dışarıda, Sanayi Devrimi'nin yol açtığı teknik ilerlemelerin sonucunda Batı Avrupa ekonomik ve askeri alanda önemli gelişmeler gösteriyordu. Yükseliş dönemini geride bırakan Osmanlı, ayakta kalabilmek için gücünü toplamak zorundaydı. İçeride ise 1808'de imzalanan Sened-i İttifak ile taşradaki âyan, devletten bağımsız, geniş topraklara hükmeden, devlet adına toplanan vergilerden aslan payını alan güç odakları haline gelmişti.

Öte yandan 18. yüzyıl boyunca İmparatorluğun, Balkan vilayetleri, Batı Avrupa ekonomisine entegre olmuş, bu ticaret Balkanlar'daki gayrimüslim tüccarları güçlendirirken sözkonusu bölgelerde "milliyetçilik" akımı da uç vermişti. Nitekim Avrupa'nın da desteğiyle Sırbistan ile Yunanistan, Osmanlı'dan kopan ilk önemli parçalar idi.

Tahttaki II. Mahmut bu dış ve iç gelişmelerin İmparatorluğu dağıtabileceğinden endişeliydi. Toprak bütünlüğü, merkezi devletin hem Avrupalılar'a hem de yerel odaklara karşı güçlenmesiyle mümkün olabilirdi. Yeni ve güçlü bir ordu, vergi gelirlerinde artış, İstanbul ve taşradaki yönetime etkinlik

kazandırmak, ilk hedeflerdi.

Osmanlı, merkezi devleti güçlendirmeyi düşünürken Doğu ve Güneydoğu'da yaşayan Kürtler ve Ermeniler de Avrupa'da yaygınlaşan milliyetçi akımın etkisiye "istiklâl" ya da "muhtariyet" için ayaklanmaya başlıyorlardı. Böylece 19. yüzyıl, hatta 20. yüzyılın önemli bir kısmında Doğu ve Güneydoğu, Ermeniler ve Kürtler'in ayaklanmalarına sahne olacak, kitleselliğe varan göçler, ölümler, yıkımlar bölgenin gelişme potansiyelini azaltacağı gibi bölgede sürekli istikrarsızlık ve güvensizlik atmosferini de hakim kılacaktı.

Osmanlı Döneminde Kürt Ayaklanmaları

Babiali'nin amacı Kürt beyliklerine son vererek bu yöreleri merkeze bağlı vilayetlere dönüştürmek, merkezi devleti bölgede hakim kılmaktır. Bu amaca dönük her karar, Kürt beylerince tepkiyle karşılaştıkça ayaklanmalar da birbirini izledi.

İlk Kürt ayaklanması, 1805'te Baban beyi İbrahim Paşa'nın ölmesi ve Osmanlı yönetiminin emirliğe, rakip aşiretlerden Halit Paşa'yı tayin etmesiyle başladı. Geleneğe göre beyliğin sahibi olması gereken Abdurrahman Paşa, isyanı başlattı ve 3 yıl boyunca Osmanlı ordusuna, Musul ve Bağdat Valileri'nin ordularına karşı savaştı, ancak 1808'de mağlup oldu (Kendal, s. 43).

Kürt ayaklanmalarının artık ardı arkası kesilmedi. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı boyunca çeşitli yörelerde ayaklanmalar yaşandı. 1814'te Zap suyu ile İran arasındaki bölgede yeralan Soran beyliği, Mir Mehmed yönetiminde ayaklandı ve hızla genişleyerek beyliğin sınırlarını bugünkü Kuzey Irak büyüklüğüne kadar genişletti. Babiali, Mir Mehmed'i önleyemeyince ona "Paşa" ünvanı vererek İmparatorluktan kopuşunu önlemeye çalıştı. 1833'de Nusaybin ve Mardin yöresine ilerleyen Mir Mehmed'i Tanzimat'ın mimarı Reşit Paşa da durduramıyordu. Mir Mehmed'in önlenemez yükselişini frenleyen "din" motifi oldu. 1836'da Osmanlı ve Kürt orduları

arasında yine savaş başladı. Ancak bu kez Osmanlı, Kürt mollalarına "Halifenin ordularına karşı savaşan kâfirdir" fetvasını verdirmeyi başarınca, Kürtler bölündüler. Bu taktik sonucu Mir Mehmed teslim olmak zorunda kaldı. Bir süre sonra da öldürüldü. Bu ayaklanmanın bastırılmasıyla Mir Mehmed'ce birleşik bir yönetime kavuşmuş Kürt beylikleri de sona erdi ve güneydeki yöreler "vilayet"e dönüştürülerek merkeze bağlandı.

Kuzeyde ise Botan beyi Bedirhan, beylikleri birleştiriyor; Kars ve Muş emirlikleriyle de ittifak kuruyordu. 1845'te Diyarbakır, Musul ve İran sınırı arasındaki bölge, Bedirhan'ın kontrolündeydi. Ancak aynı yıllar, Osmanlı'nın Batı kapitalizmiyle bütünleşmeyi hızlandırdığı dönemdi. 1838 Serbest Ticaret Anlaşması emperyalizmin Anadolu'ya girişinde önemli bir kilometretaşydı. İngiliz, Fransız, daha sonra Alman ve Amerikan emperyalizmi öncelikle Batı, Güney ve Doğu Karadeniz'in zenginlikleri ile ilgilenirken Doğu ve Güneydoğu'ya da ulaşmanın, bu bölgeleri de yarı-sömürge ilişkilerine dahil etmenin çabalarını sürdürüyorlardı. Kıyı bölgelerine demiryolları, limanları, bankaları, tüccarları, madencileri ile giren emperyalizm, Doğu ve Güneydoğu'ya önce misyonerleri, eğitim kurumlarıyla geliyorlardı. Misyonerler bölgeyi tanıyor, toplanan bilgileri ilgili metropollere iletiyor, bir anlamda fetih öncesi hazırlıkları yapıyorlardı (Kocabaşoğlu; 1988).

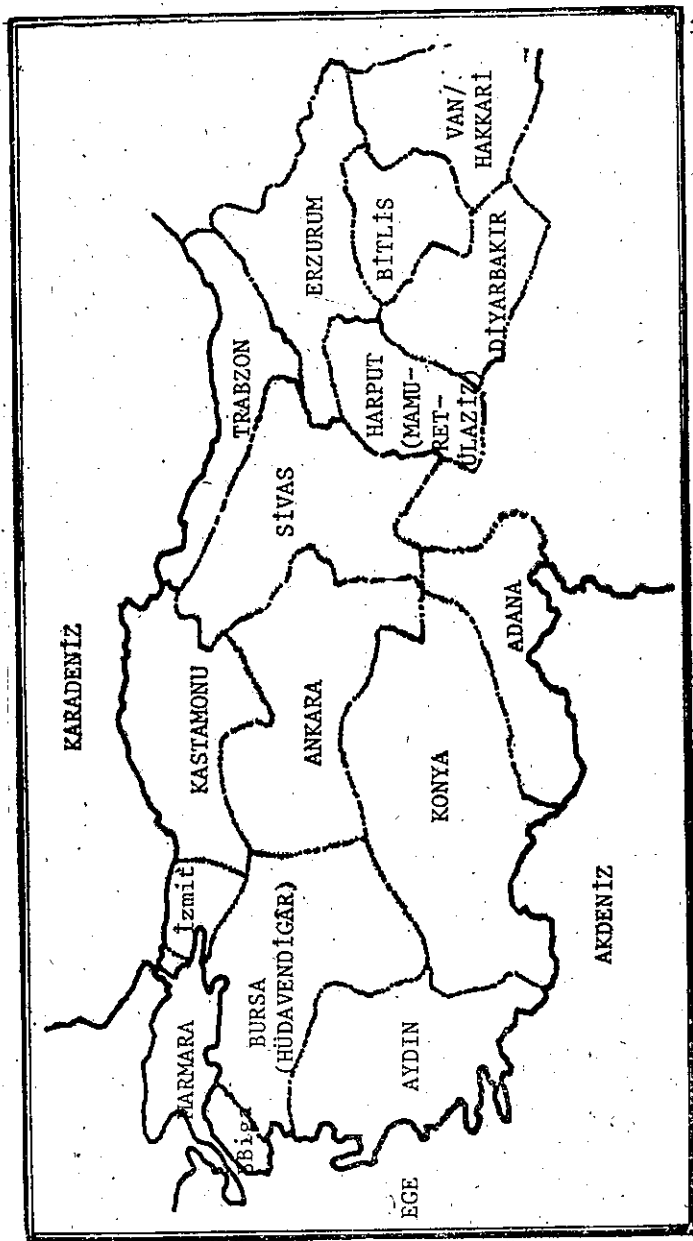
Bedirhan'ın 1840'larda Kuzey Kürdistan'da tesis ettiği düzen yine bu yıllarda sarsılmaya başladı. Amerikan misyonerler Hakkari'de Tiyari bölgesinde bir okul inşa etmişlerdi. Hristiyan azınlık Nasturiler, Amerikalılar'ın da telkiniyle Hakkari Kürt beyliğine ödedikleri vergiyi vermemeye başladılar. Bunun üzerine Hakkari emiri, Bedirhan'dan yardım istedi. 1843'te Bedirhan'ın düzenlediği seferde Nasturiler'den 10 bin kişi öldürüldü. Fransız ve Britanya elçiliklerinin de telkinleriyle Osmanlılar Bedirhan'ın üzerine ordu gönderdiler. Savaş 1847'ye dek sürdü ve Kürtler yine içlerinden fethedildiler. Yeğeni Yezdan Şer Osmanlı saflarına geçince Bedirhan da teslim oldu ve sürgüne gönderildi. Yezdan Şer ise "vali" olarak

Hakkari'ye atandı. Artık Hakkari bir Kürt beyliği değil, Osmanlı vilayeti idi.

Beyliklere son verip yerine vilayetler kurma operasyonu sürdü. 1849'da Bitlis emiri Şerif'in yerine bir vali tayin edildi. 1850'de Yezdan Şer, Hakkari Valiliğinden azledilince merkezi iktidara karşı isyan bayrağı açtı. 1855'de Osmanlı-Kırım Savaşı'nı da fırsat bilerek Bitlis'i ele geçirdi. Ayaklanma hızla genişlediyse de Britanya'nın arabuluculuğuyla yatıştı. Musul'dan gelen İngiliz elçisi arabulucu oldu ve Yezdan Şer, elçinin verdiği güvence ile İstanbul'a gitti. Ancak hemen tutuklandı ve ayaklanma askeri müdahaleye gerek kalmadan sonuçlandı.

19. yüzyılın son ayaklanmasına ise bir Nakşibendi Şeyhi olan Ubeydullah öncülük etti. Ünlü "93 Harbi" (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) sonrası ücretlerini alamayan Osmanlı askerleri yöreyi haraca kesince Dersim, Mardin ve Hakkari yöreleri ayaklandı. Ancak, Ubeydullah yönetimindeki ayaklanmanın ilk hedefi İran'dı. İran'da yaşayan Kürt aşiretler, töre gereği Ubeydullah'a vergi verirken İran Şahı'nın vergi talebiyle karşı karşıya kalmışlar ve durumu Ubeydullah'a bildirmişlerdi. Şeyh, Babıali ile anlaşarak 1880'de bütün güney Azerbeycan'ı ele geçirdi. Ancak bu başarı, Şeyh'e önceleri destek veren Britanya ve Rusya'yı endişelendirdi ve Babıali'den, Şeyh'e verilen desteğin kesilmesi istendi. 1880'de Osmanlı ordusu bölgede yığınak yapmaya başlayınca Şeyh niyetleri anlayıp geri çekildi (Kendal, s. 50-51).

II. Abdulhamit döneminde ise Kürtler'le ilgili politikada değişim gözlemlendi. "Kürtler'in babası" adını alan Abdulhamit, geleneksel unsurların bağlılığını sağlayarak kendi iktidarını güvenceye alma yoluna gitti. Örneğin isyancı Kürt beylerinden Bedirhan ile Abdurrahman Paşa'nın varislerine Abdulhamit, Babıali'de önemli payeler vererek "sulh"u sağlama yoluna gitmişti. Ayrıca 1890'da Kürtler'den oluşturulan "Hamidiye alayları" isimli silahlı birliklerle hem yöredeki Ermeni ayaklanmaları hem de Dersim ve Musul yöresindeki yerel Kürt ayaklanmaları bastırıldı.

1890 da Anadolu'nun idari bölünümü

Ermeni Ayaklanmaları ve "Tehcir"

19. ve 20. yüzyılın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'su salt Kürt ayaklanmaları yaşamadı, 1800'lerin sonlarında başlayan Ermeni milliyetçilik akımları da bölgedeki gerilimleri artırdı. Ermeniler, yörede özellikle kent nüfusunda önemli bir ağırlığa sahiptiler. Ticaret ve zenaatte oldukça ileriydiler.

Ermeniler, 17. yüzyıl ve sonrasında Avrupa ile Doğu'nun ticaretinde önemli roller oynamışlardı. Osmanlı Devleti içindeki Ermeniler arasında çok sayıda tüccar, zanaatçı ve özellikle Tanzimat'tan sonra bürokrat yetişmişti.

Çarlık Rusya'sının 19. yüzyıl başlarında Kafkaslar'a doğru genişlemesi ve Avrupa'da aydınlanma düşüncesinin yayılması, Ermeni kültürünün yeniden canlanmasını beraberinde getirdi. Ayrıca Osmanlı topraklarını paylaşım konusunda yoğun bir rekabet sürdüren emperyalistler de Osmanlı yönetimindeki Ermeniler'in durumuyla yakından ilgilenmeye başladılar. 1880'lerin sonlarında özellikle Doğu vilayetlerindeki Ermeniler arasında, Rusya'nın da desteğiyle "milliyetçilik" akımı güçlendi. 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnak Partisi kuruldu.

II. Abdulhamit bu ayrılıkçı harekete karşı Kürtler'i kullandı. Kürt aşiretlerinin Ermeniler'i taciz eden eylemlerinin yanı sıra vergilerdeki yüksek artış Ermeni radikallerinin ayaklanmasının ana gerekçeleri oldu. 1894'te Sasun'daki Ermeniler vergi ödemeyi reddederek ayaklandılar ama ayaklanma Kürtler'den oluşturulan Hamidiye Alayları tarafından bastırıldı. Çatışmada iki taraftan da çok sayıda insan öldü, köyler, kentler ateşe verildi, yakıldı.

Ermeni eylemleri sonra da sürdü. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya'daki Ermeniler, Osmanlılar'a karşı Rus ordusuna yardım etmek üzere gönüllü taburları kurdular. 1915'in başlarında, Osmanlı hatlarının gerisindeki Ermeniler de asker toplayarak yöredeki Müslüman nüfusa karşı eylemlere giriştiler. Osmanlı Hükümeti, cephe gerisindeki bu tehlikeyi önlemek gerekçesiyle "tehcir" kararı aldı. Ermeni nüfusun Rus

cephesinden Suriye ve Filistin'e gönderilmesi kararlaştırıldı. Ermeniler'in soykırım iddialarına yol açan bu zorunlu göç boyunca ölen Ermeniler'in sayısı bugün de tartışılan bir konudur. Toynbee ve Mc Carthy gibi bazı Batılı tarihçilere göre göç sırasında 600 bin Ermeni öldü. Türk tarihçilere göre de sayı 300 bin dolayındaydı. Tehcir olayından sonra da çok sayıda Ermeni, SSCB, Avrupa ve Amerika'ya göç ettiler.

Doğu ve Güneydoğu ekonomisinde etkin yerleri olan Ermeni nüfusundaki bu azalma, hatta erime, yörenin gelişme potansiyellerini de olumsuz yönde etkiledi. Ermeniler'ce yürütülen ticaret, zenaat ve yerleşik tarımda önemli gerilemeler yaşandı. Bu da bölgenin 20. yüzyılda da süren az gelişmişliğinde önemli bir rol oynadı.

Yeniden 20. yüzyılın başında Doğu ve Güneydoğu'nun ekonomik görünümüne dönersek, durumu şöyle özetleyebiliriz: Nüfusun ağırlığını göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 19. yüzyılda yaşanan Kürt beyliklerine son verip onları vilayetleştirerek merkeze bağlama girişimi, özünde aşiret reislerinin ekonomik, politik güçlerinde önemli bir sarsıntı yaratmadı. Aşiretlerin yerleşik tarıma geçişleriyle birlikte aşiret reisleri de büyük toprak sahibine dönüşmüş, yarı-feodal üretim ilişkileri ağırlık kazanmıştı.

1858'de çıkarılan Arazi Kanunnâmesi, fiilen varolan toprak mülkiyetini tanıdı. Arazi Kanunnamesi tımar sistemine son verirken önceleri "dirlik" sahibine ödenen öşür ve haracın devletçe toplanmasını benimsiyordu. Yasayla, toprağı vergilendirmek amaçlanıyordu. Bunun için de topraklar 5 grupta toplanıyordu. Yasa, miras koşullarını da yeniden düzenliyor ve ölen babanın tariaları yalnız erkek ve kız çocuklara kalıyordu. Yasa, yabancılara başlangıçta tapu hakkı vermiyordu. Ancak daha sonraki bir düzenlemeyle bu engel de kaldırılıyordu.

Arazi Kanunnamesi'nin çıkmasından sonra Doğu'nun toprak ağaları geniş miri arazileri ucuz fiyatla devletten almaya başladılar. Bu toprakların bir kısmı uzun süre atıl kaldı. Çünkü önemli bir kısmı sulama eksikliği nedeniyle tarıma yeterince uygun değildi.

Ayrıca toprakları işletmek için kiracı bulmak da kolay değildi. Kürt aşiret reisleri, küçük üretici köylüleri ortakçı durumuna getirmek için çeşitli baskılara başvurdular.

1912 tarihli tarım sayımı, Güneydoğu Anadolu'nun Adana'dan sonra, Anadolu'nun en eşitsiz toprak dağılımına sahip bölgesi olduğunu ortaya koyuyordu.

Doğu Anadolu'nun Erzurum, Elazığ ve Van yörelerindeki mülkiyet ve kiracılık ilişkileri ise Güneydoğu'dan daha farklıydı. Bu yörenin kırsal nüfusu ağırlıklı yerleşik tarımla uğraşan Türk ve Ermeni köylülerden oluşuyordu. Uzak pazarlara ulaşamayan bölge, daha çok yerel kent pazarları için sebze, meyve, tahıl üretiminde bulunuyordu. Bu bölgede küçük ve orta işletmeler başattı (Pamuk, 1984, s. 95).

1912-13 tarım sayımlarının bulguları, toprak dağılımında önemli bir adeletsizliğe işaret ediyordu. Kırsal kesimde yaşayan

Tablo: 13
1912 Tarım Sayımına Göre
Doğu ve Güneydoğu'da Toprak Yapısı

İl	Ortalama İşletme Büyüklüğü (Dönüm)	İşletmelerin dağılımı (%)		
		10 dönümden küçükler	11-50 dönüm	51 ve daha fazla dönüm
DOĞU ANADOLU				
. Erzurum	15	45	40	15
. Van	33	36	37	27
. Mamuret-ül Aziz	19	27	45	28
. Bitlis	83	21	41	38
GÜNEYDOĞU ANADOLU				
. Urfa (*)	31	18	53	27
. Diyarbakır	40	17	36	47

Kaynak: DİE, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin*
50. Yılı, s. 29.

(*) Urfa, Maraş, Antep bir grup olarak Halep ilinin dışında ele alınmıştır.

1 milyon ailenin yüzde 95'i toplam toprakların yüzde 35'ine sahipken yüzde 4'ü toprakların yüzde 26'sına, yüzde 1'i ise yüzde 39'una sahipti. Bu veriler Osmanlı tarımında yüksek bir toprak toplulaşmasına işaret ederken toprak dağılımındaki eşitsizliğin en fazla Adana ve Güneydoğu vilayetleri olan Urfa ve Diyarbakır'da olduğuna dikkat çekiyordu. Doğu Anadolu'da 10 dönümden küçük toprakların oranı da "asgari geçim"i bile sağlamada güçlük çeken aile sayısının çokluğuna işaret ediyordu.

Emperyalizmin Gerçekleşmeyen Doğu Projeleri

19. yüzyılda Batı Anadolu'yu, Çukurova'yı, daha sonra İç Anadolu'yu dünya ekonomisiyle bütünleştiren emperyalist girişimler, Doğu ve Güneydoğu için pek sözkonusu olmadı. Bunda yörenin iklim ve coğrafi koşulları etkiliydi. Bununla beraber, Anadolu'nun batısı ve güneyine bir ucu limana bağlı demiryollarıyla ulaşan Batı kapitalizminin denizden uzak Doğu'ya demiryollarını, tarım teknolojisini, bankalarını, kısaca kapitalist ilişkilerini uzatmak niyeti hiç yok da değildi.

İngilizler, Fransızlar, Almanlar ve Amerikalılar, özellikle Mezopotamya adıyla andıkları bölgeye uzanacak bir demiryolunun imtiyazı için oldukça çekiştiler. Doğu ve Güneydoğu'nun kaderini değiştirebilecek bu girişimlerden en önemlileri, Almanlar'ın "Berlin-Bağdat demiryolu" projesi, diğeri de Amerikalılar'ın "Chester Projesi"ydi.

19. yüzyıl sonunda Osmanlı topraklarına ayak atan Alman şirketleri ve bankaları, Ege ve Çukurova'nın İngilizler ve Fransızlar'ca paylaşıldığını görmüş, hiç olmazsa Anadolu'nun ve özellikle Mezopotamya'nın zenginliklerini elden kaçırmamanın yollarını aramıştı. Ancak bu bakir alanlara uzanabilmek için temel bir altyapı gerekiyordu. Bağdat-Basra'ya kadar uzanacak demiryolu projesi bu niyetin bir ürünüydü.

Almanlar'ın inşa edeceği demiryolu "Osmanlı Asyası" diye adlandırılan ve 1856'dan beri İngiliz imtiyazı ile demiryoluna

kavuşan Ege, Çukurova bölgeleri ile Fransız yatırımlarının egemen olduğu Marmara Bölgesi dışındaki toprakları kapsıyordu. Bu, İzmir'ten Basra'ya uzanan bir yatırım alanı demekti.

Bağdat Demiryolu, Doğu Anadolu'dan çok, Güneydoğu Anadolu'nun belli vilayetlerinden geçecek bir güzergâha sahipti. Ancak bazı araştırmalar sonucu hattın bu bölgeden geçmesi gerçekleşmeyecekti. 1898'de Hermann adlı bir tarım uzmanı, demiryolunun geçeceği yerlerdeki tarımsal kapasiteyi araştırmakla görevlendirilmişti. Almanlar'ın belirlemelerine göre Suriye, Irak ve Anadolu bölgesi, Rusya kadar tahıl üretecek potansiyeldeydi. Kerkük'ün Bakû'den on kat fazla petrol elde edilebilecek bir bölge olduğu tahmin edilirken Mezopotamya'nın, pamuk tarımı ve madenler yönünden zengin olduğu da saptanmıştı (Ortaylı, 1982).

Kerkük'teki petrolün, Urfa, Diyarbakır bölgesindekinden daha verimli ve kaliteli olduğu belirlenince, demiryolu hattını Urfa ve Diyarbakır'ın kuzeyinden geçirme olasılığı zayıflamıştı. Bunun dışında Almanlar'a verilen demiryolu imtiyazının Fransız ve İngilizler'ce hoş karşılanmaması, sürekli çekişmelere ve çatışmalara neden olması da projenin tam anlamıyla gerçekleşmesine olanak tanımamıştı. 1890-1896 arası İzmir'ten Ankara ve Konya'ya uzanan demiryolu, daha sonra aynı başarıyı gösteremedi. 1912'de Konya'dan Karapınar'a ancak 290 kilometrelik bir hat uzatılabilmişti. Hat devam etmedi. Bu kez, güneyin verimli topraklarında 59 kilometrelik Toprakkale-İskenderun, 453 kilometrelik İslahiye-Resuleyn ve 119 kilometrelik Bağdat-Samarra hatları inşa edildi. Bu birbirinden kopuk hatlarla ünlü Bağdat Projesi sona erdi. 1914'de Fransız-Alman gizli anlaşmasıyla Kuzey Anadolu ve Suriye, Fransız nüfuzuna bırakılırken 1913'te de İngilizler'le yapılan anlaşma sonucu, hattı Basra'ya götürmeme; bölgeyi İngiliz egemenliğine bırakma kararı alınmıştı.

Doğu ve Güneydoğu'ya emperyalizmin girişini sağlayacak bir diğer niyet de "Chester Projesi"ydi. Cumhuriyet öncesi ve

sonrasında gündemden eksilmeyen bu projenin öyküsü de kısaca şöyledi:

Amiral Colby Chester, 1901'de İstanbul'u ziyaret eden Kentucky savaş gemisinin kumandanı idi. Bu gezi sırasında Doğu Anadolu'da ulaşım imtiyazları edinmenin kârlı bir iş olacağına inandı. 1907 sonlarında Amiralin oğlu Arthur Chester, projenin "pazarlama"sını yapmak üzere İstanbul'a geldi. Amerika, Doğu Anadolu'ya önce misyonerlerini, okullarını göndermiş, bunlar aracılığıyla bölgeyi tanıma ve bilgi toplama olanağı bulmuştu. Özellikle Ermeni topluluklarıyla yakından ilgili Amerikalılar'a Chester Projesi'nde de en büyük destek yine Ermeniler'den geldi. Chester Projesi'ni yakından izleyen ve resmi makamlara "pazarlama"da yardımcı olan Erzurum milletvekili Dr. Pastırmacıyan'dı. Pastırmacıyan, demiryolu yapımında kilometre garantisi yerine şirkete hattın iki yanında 24 millik bir alan içinde bulunacak madenlerin arama ve işletme imtiyazının verilmesini öneriyordu. Pastırmacıyan'ın önerisi Nafia Vekaleti'nce kabul edildi. Ancak ABD'nin bu girişimi Osmanlı'yı paylaşım konusu yapan İngiliz, Fransız ve Almanlar'ca, hatta Rusya'ca hoş karşılanmamıştı. Almanlar, kendilerine verilen Bağdat Demiryolu imtiyazının egemenlik sahasıyla Chester'inkinin çakışacağını öne sürüyor ve projenin reddedilmesini istiyorlardı. İngilizler ve Fransızlar da benzer itirazlarını sürdürüyorlardı. Buna karşılık Chester ön anlaşmayı yapmış ve şirketi oluşturmak üzere ABD'ye dönmüştü. Kurulacak şirketin adı "Ottoman-American Development Company" idi. Şirkete Kanadalılar da ortak alınmıştı. Bu arada ABD Dışişleri Bakanı Knox da Osmanlı hükûmetine telkinlerde bulunarak Chester Projesi'nin arkasında olduklarını bildiriyordu. Fakat sonuçta Alman lobisi galip gelince, ön anlaşması yapılan proje, Meclisi Mebusan'da reddedildi (Çavdar, 1977).

Ne var ki, Chester bu işten vazgeçmedi. 1922'de yeni başkent Ankara'ya gelen Arthur Chester, bu girişimi yeniden gündeme getirdi. Tekrar başlayan görüşmelerle yeni sözleşmeler yapıldı. Buna göre şirket, Türk hükûmetinden

herhangi bir kur garantisi talep etmeden Doğu Anadolu'da ve Musul-Kerkük bölgesinde 4400 km.lik demiryolu hattı döşeyecekti. Karadeniz ve Akdeniz kıyısında üç liman yapacaktı. Şirkete buna karşılık demiryolunun her iki yanında 20'şer kilometrelik alandaki maden ve petrolü işletme ayrıcalığı tanınacaktı. Şirket böylece, Harput-Yumurtalık, Sivas-Van, Musul-Kerkük, Samsun-Sivas, Ankara-Musaköy, Çaltı-Erzurum, Erzurum-Beyazıt, Aşkale-Karadeniz, Şefaattli-Kayseri, Kayseri-Ulukışla ve Hacıbayram-Çelikli demiryolu hatları ile Samsun, Yumurtalık ve Trabzon'da birer limanın yapımını üstleniyordu. Ayrıca şirkete sözleşmedeki ilke ve kurallar çerçevesinde ileride başka demiryolu yapımı ve işletme hakkı veriliyordu. Chester ile yapılan bir diğer anlaşma ise Türkiye'ye tarım makinaları ve gereçleri ithalatının Amerikan grubunun tekeline verilmesiyle ilgiliydi (Tezel, 1970).

9. Nisan 1923'te sözleşme imzalanmıştı. Öte taraftan, ABD sermayesinin bir başka grubu Standard Oil Company, Temmuz 1922'de Musul petroleri üzerinde egemenlik arayan İngiliz-Fransız sermayesi ile anlaşmıştı. ABD, iki ata birden oynuyordu: Musul Türkiye'de kalırsa Chester, Irak'ta kalırsa Standard Oil parsayı toplayacak ama herhalükârda ABD kazanmış olacaktı. İkinci olasılık gerçekleşince yeni Türkiye sınırları içindeki maden kaynaklarını yeterince çekici bulmayan Chester, 50 bin kağıt liralık tazminat ödemeyi göze alarak projeyi iptal etti.

Bağdat demiryolu ve Chester Projesi'nden "nasiplenemeyen" Doğu Anadolu'ya, coğrafi olarak en yakın emperyalist, "Çarlık Rusyası" idi. İngilizler, Fransızlar, Almanlar daha sonra da Amerikalılar ile İtalyanlar'ın paylaşım savaşına konu olan Osmanlı topraklarında, gelişmekte olan Rus emperyalizmi yayılmayı hiç düşünmemiş miydi? Aslında bu soruya en güzel yanıtı, Çar'ın Maliye Nazırı Kont Witte veriyor; zengin ve büyük Rusya'nın bakir alanları dururken, Rus kapitalistlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatırım rekabetine katılmalarının anlamsızlığına dikkat çekiyordu. Witte, Çar'ı ve hükümeti bu

konuda ikna etmişti. Bununla beraber, Almanlar'a Bağdat demiryolu imtiyazının verilmesi sözkonusu edildiğinde İstanbul'daki büyükelçi Zinoviyev, Bağdat demiryolunun Rusya'nın Körfez'deki çıkarlarını zedeleyeceğini ileri sürerek karşılığında, hiç değilse Erzurum'a kadar bir demiryol yapım ve işletme imtiyazının Rusya'ya verilmesini istiyordu (Ortaylı, 1982, s. 94).

Ruslar bu tür taleplerin yanı sıra genelde Anadolu'da, özel olarak da Mezopotamya'da tarımsal üretimin ticarileşmesinden, kapitalistleşmesinden endişe duyuyorlardı. Osmanlı, Rusya'dan yılda 65 bin ton un alıyordu. Bağdat demiryolunun Ankara ve Konya'ya ulaşması sonucu Eskişehir ve Ankara sancaklarından sevkedilen hububat, meyva ve sebze yüzde 1000 artış gösterdi. Daha o yıl Rusya'dan un alımı durdu. 1901'den itibaren Anadolu demiryolları bölgesinden getirilen buğday, İstanbul'daki tüketimin üçte ikisinden fazlasını karşılıyordu. Artık Rusya ve Bulgaristan'dan tahıl ithal edilmiyordu. Nitekim, İstanbul'daki büyükelçilik başkatibi Çarikov durumu merkeze şöyle bildiriyordu; "şimdi bütün Avrupa'ya milyonlarca put (=16 kg) Mezopotamya buğday ve ürününün ulaştığını düşünün, halimiz ne olur?" (Ortaylı, 1982, s. 95). İsteddiği imtiyazları alamayan Rusya'nın, potansiyel gelişme olanaklarını da endişeyle izlemekle kalmayıp yöredeki milliyetçi ayaklanmalara omuz vererek, bölgeyi istikrarsızlığa sürüklediği, sıkça öne sürülen iddialar arasındadır.

Kars'ta Rus Emperyalizmi ve Değişim

Bu arada Rusya'nın bir Doğu Anadolu vilayeti olan Kars'ı işgali sırasında geliştirdiği kapitalist ilişkiler, incelenmeye değer. Oldukça lokal bir gelişme olmasına rağmen Kars'a Rus emperyalizminin girişinin sonuçları, Ege ve Çukurova'da İngilizler'in ve Fransızlar'ın yeni sömürgeci yöntemlerinin sonuçlarını andırmaktaydı.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Kars, Ruslar'ca işgal edildi. Çar orduları Ardahan, Oltu ve Batum'u da işgal ettiler. Kars

sancağı, Çarlık Rusyası yönetiminde, Zakafkasya Genel Valiliği'ne doğrudan bağlı bir "oblast" oldu. "Oblast", genel valiliğe bağlı ikinci kademedeki bir yönetim birimiydi. "Kars oblast"ına 3 "oğruk" (kaza) bağlanmıştı. Bunlar, Kağızman, Oltu ve Ardahan'dı. Her oğrukun da alt birimleri vardı. Rus işgali sırasında yapılan 1897 Nüfus Sayımına göre, Kars sancağında 163 bin erkek, 130 bin kadın olmak üzere toplam 293 bin kişi yaşıyordu. Ardahan ve Oltu'nun Kars'a bağlanmasının yanı sıra Rus, Polonyalı, Estonyalı, Yunan nüfus Kars'a yerleştirilmişti. Bu kolonize grubun sayısı 37 bine yaklaşıyordu. Müslüman nüfus ise 120 binin üstündeydi. İşgalden sonra Kars, demiryolu ile Kafkas ulaşım ağına bağlanıyordu. Gümrü üzerinden Tiflis'e bağlanan Kars demiryolu, Kağızman, Sarıkamış ve Ardahan ile de ilişkili değildi. Gerek Osmanlı'nın Trabzon limanı, gerekse Ruslar'ın Batum limanı ile bağlantısı kurulmayan Kars, doğrudan Tiflis ile irtibatlandırılmıştı. Yörenin tarımsal ve hayvansal ürünlerini Tiflis'e aktaracak şose yollar ise, işgalden hemen sonra angarya yöntemiyle yöre halkına inşa ettirilmişti. Bu şose yollar, Göle-Kars, Oltu-Ardahan, Kağızman-Kars arasında bir ağ oluşturunuyordu.

Ruslar, işgal öncesinde kendine yeterli özellikler gösteren, ticarileşmemiş Kars tarımsal yapısının deseninde değişikliklere gidiyor, kent dokusunda da yeni oluşumlar gerçekleştirerek yepyeni bir Kars kuruyorlardı.

Tahıl, baklagil ve meyve üretiminde yoğunlaşan Kars tarımı, Rus işgalinden sonra sanayi bitkileri ve pazar için üretimi yapılan mallara ağırlık verdi. Ayçiçek ekiminin yaygınlaşması, yörede bitkisel yağ üretiminin gelişmesini de getirdi. Ayrıca tütün ekimi, ardından küçük de olsa sigara imalathanelerinin kurulmasına olanak sağladı. Kullanılan çeşitli tarımsal teknikler buğday ve arpa üretiminde verim artışına yol açarken mısır, patates ve pirinç ekimi de hızlandı. Örneğin 1863'de 794 ton olan patates üretimi 1910'da 4416 tona ulaşmıştı. Bu üretim, tarım teknolojisinde değişimle birlikte ücretli emek istihdamıyla mümkün olabiliyor ve tarımda kapitalistleşme boy gösteriyordu. Nadasa bırakılan ya da

başka bir nedenle ekilmeyen toprakları ekime açabilmek için tarımda at ve pulluk kullanımı yaygınlaştırılınca 1884-1913 döneminde ekilebilir topraklar 2 katına, tarım nüfusu da 4 katına çıktı. Özellikle tarımda malakan atı denilen dayanıklı türün kullanılması, verim artışında etkili olmuştur.

Rus emperyalizminin tarıma getirdiği kapitalist ilişkiler belli ölçüde hayvancılıkta da görülüyordu. Zavog ineği ya da malakan ineği adı verilen melez bir inek türünün geliştirilmesi sonucu sütçülük artmış, mandıralar kurulmuştu. Et üretimi için yapılan hayvancılıkta belli verim artışları sağlanırken deri sanayii ile uğraşan imalathane sayısında da artışlar görülüyordu.

"Kars oblast"ının artan tarımsal ve hayvansal üretimi, demiryoluyla bağlı bulunduğu Tiflis'e aktarılıyordu. Bunun dışında Kars'ın ne Osmanlı kentleri ne de diğer Rus kentleriyle ticari bağlantı yapacak ulaşım kanalları yoktu.

Bu arada Ruslar Kars merkezinde yeni bir kentleşmeye de gitmişlerdi. İşgalde tuttukları 40 yıla yakın sürede yeni bir Kars kenti doğmuştu. Kent, buraya yerleştirilen çoğu soylu sınıftan subay ailelerinin tüm ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda yapılmıştı. Yeni Kars, geniş, düzgün taş kaldırımli caddeleri, büyük parkları, düzenli ızgara planıyla zengin ve çağdaş bir kent görünümündeydi.

Kars, Çarlık Rusyası yönetimine geçtiğinde, yeni yönetim Osmanlı toprak sistemine dokunmadı ve mülkiyet biçimi, Osmanlı devletinin 1858 Arazi Kanunnamesi'ndeki kurallar esas alınarak, Çarlık Rusyası'nın toprak sistemi ve mülkiyet biçimiyle bağdaştırıldı. Buna göre vakıf toprakları olduğu gibi kalıyor, sadece bir ruhban sınıfın mülkü kabul ediliyordu. Osmanlı'da mülkiyeti devletin, tasarrufu kullananın olan "mülk arazi" ile "araz-i emriye", yeni düzenlemede, kullananın mülkiyetine bırakılıyor, ama adları değişmiyordu. Toprakların mülkiyet hakkı, Rus yönetimi altında hukuksal bir nitelik kazanıyordu. Bu durum tarımda kapitalistleşmenin hukuksal temelini de hazırlıyordu.

İşgalden sonra Müslüman nüfustan çok önemli bir kısmı Kars'tan göçederek Osmanlı topraklarına sığınmıştı. Buna karşılık

Rus yönetimi Ermeni, Rum, Malakan göçmenlerini Kars'a yerleştiriyor ve topraklandırıyor. Böylece en iyi topraklar göçmenlerin oluyordu. Bununla beraber tarımda sınıflaşma hemen oluşacaktı. 1900'lerde Kars yöresinde 759'u Rus olmak üzere 2000'den fazla büyük toprak sahibi olan zadegan (dvoryanstva) ve 244 bin kadar köylü vardı.

Kars, 1920'de Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılınca, bağlı olduğu merkez Tiflis'le ilişkileri kesilmiş, pazardan gelen talep durmuş ve neredeyse yeniden kapalı bir yapıya dönmüştü: SSCB'de içe dönük bir gelişme çizgisinin izlenmesiyle Kars'ın bu ülkeyle ticareti de kesilmişti. Cumhuriyetin ilk yıllarında da Türkiye pazarıyla bütünleşemeyen Kars, ancak 1933'de Erzurum'a gelen demiryolunun 1939'da kente uzanmasıyla canlanma olanağına kavuşmuştu.

MİLLİ MÜCADELE VE DOĞUDA AYAKLANMALAR

Milli mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarına ilişkin dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihine damgasını vuran gelişme, yine Kürt ayaklanmaları oldu denilebilir. Sırasıyla Koçgiri, Şeyh Said ve Ağrı ayaklanmaları olarak bilinen olaylar, bölgede 19. yüzyılın başından beri uç veren istikrarsızlığın sürmesine, yöre halkıyla devlet arasındaki ilişkinin gerilmesine yol açtı. Ayaklanmalar, bazen askeri güç kullanarak, bazen küçük tavizler vererek yatıştırılırken Kürtler arasında devlete yakın kesimlerin bölgedeki feodal ve yarı-feodal yapıyı sürdürmelerine de olanak tanındı. Bu dönemde devletin bölgeye "yatırımlar"ı, karakol, cezaevi, hastane, memur evleri gibi daha çok devletin bölgede varlığını tesis edecek alanlara yapıldı. Cumhuriyetin kuruluşundan 1950'lere uzanan dönemin ekonomik panoramasını ortaya koymadan önce bölgenin geçmişi ve bugününde, önemli etkileri olan olayları özetlemek yararlı olacaktır.

Milli Mücadele yılları ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Kuvayi Milliye cepheinde Fransız, Yunan, İngiliz güçleriyle savaşırken cephe gerisinde de bazı ayaklanmalarla yüzyüze gelmişti.

Bunların en önemlileri Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt ayaklanmalarıydı.

Bunlardan Alevi Koçgiri ve Dersim aşiretlerinin başlattığı ayaklanmada aşiretin önderleri Şubat 1921'de Ankara'ya gönderdikleri mesajda amaçlarını şöyle açıklıyorlardı: "Sevres muahedesi mucibince Diyarbakir, Elazığ, Van ve Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan teşekkül etmesi gerekiyor. Binaenaleyh, bu teşkil edilmelidir. Aksi takdirde bu hakkı silah kuvvetiyle almaya mecbur kalacağız".

10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevres anlaşmasının 89. maddesi Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde kurulacak Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırın saptanması ile ilgili kararı ABD Başkanı Wilson'a bırakıyordu. Wilson, ABD mandasına girecek Ermenistan'ın sınırlarını Muş, Erzincan, Ağrı, Bingöl ve Iğdır'ı içerecek şekilde genişletti.

Anlaşmanın 62. maddesi Fırat'ın doğusu ve Ermenistan'ın güneyinde yaşayan Kürtler'e yerel otonomi tanıyordu. 64. madde ise şöyle diyordu: "62. maddenin kapsamındaki Kürt halkı, yani bu bölgede bulunan halk çoğunluğunun, Türkiye'den ayrılarak tamamen bağımsız olmak arzusunu izhar ederse ve milletler topluluğu konseyine müracaat ederse ve şayet konsey de bu halkın bağımsızlık arzusunu gerçekleştirecek kapasitede bulunduğu kanaat getirir ve bunun yerine getirilmesini tavsiye ederse, Türkiye bu tavsiyeye aynen uyacaktır".

Sevres Anlaşması, bu durumda kurulacak Kürt Devleti'ne Ermenistan'ın dışında kalan Harput, Hakkâri, Siirt ve Diyarbakır'ı bırakıyordu. Ancak bu kararların hepsi kağıt üstünde kalacaktı. Mustafa Kemal ile ortak mücadele saflarında yer alan Kürt önderleri, Sevres görüşmelerinin yapıldığı Paris'e çektikleri telgraflarda, görüşmelere katılanların, Kürtleri temsil etmediğini bildiriyorlardı. Özellikle Ermeniler'ce ilhak edilme tehlikesi altındaki Doğu illerinin 54 temsilcisi Erzurum Kongresi'ne katılmışlardı. Buna karşılık Sevres'in senaryosu "Kürt Devleti" içinde kalan Dersim, Hakkâri, Siirt, Harput ve Diyarbakır, Kongre'ye delege göndermiyordu.

1921'de ayaklanan Dersim ve Koçgiri aşiretleri 1920 yazında Sivas ve Elazığ yörelerinde Kuvayi Milliye ile çatışmaya başladılar. Ayaklanmanın askeri önderi Alişan Bey'di. 13 Şubat 1921'de Miralay Halis komutasındaki alaya Ümraniye'ye (Imranlı) girmesi emri verildi. 6 Mart'ta asi Kürtler Ümraniye'de göndererek Kürt bayrağı çektiler. 8 Mart'ta da Kemah'ı ele geçirdiler. Ancak Dersim dağlarının batı, Munzur dağlarının kuzey yamaçları ile Kızılırmak arasındaki alanda, Mart ortasında "tenkil kararı" alan Meclis, kararı Nurettin Paşa'ya uygulatacaktı. Tenkil emri öylesine kanlı şekilde uygulandı ki emri veren Meclis, Nurettin Paşa hakkında Meclis soruşturması istedi. Ama Paşa, Mustafa Kemal'in müdahalesiyle kurtuldu.

Alevi Kürtler'in Koçgiri ayaklanmasının üzerinden çok geçmeden bu kez sunni aşiretlerin ayaklanma girişimleri başladı. 1924'te ilk kongresini toplayan "Azadi" adlı örgüt ayaklanma kararı alıyor ve yabancı güçlerle ilişki kurulmasına da karar veriliyordu. İlk ayaklanma girişiminin sonuçsuz kalmasının ardından örgütün liderliğini eline geçiren Şeyh Said 1925'te ikinci kongreyi toplayarak savaş konseyi oluşturdu. Şeyh Said, 4 Şubat'ta Darhine'yi ele geçirip başkent ilan ederek Diyarbakır'a hareket etti. Asiler, Maden, Siverek, Ergani gibi kasabaları da ele geçirdikten sonra Varto'ya ve Elazığ'a da girdiler, Diyarbakır'ı kuşattılar. Hükümet ayaklanmaya karşı, Suriye topraklarından geçen Bağdat demiryoluyla bölgeye asker yığdı. Suriye'yi mandası altında tutan Fransızlar'la, demiryolunu kullanma konusunda anlaşma yapıldı. Türk ordusu ile asiler arasındaki savaştan sonra 14 Nisan 1925'te Şeyh Said ve 47 arkadaşı tutuklandı, yargılandı ve Eylül'de asıldılar.

Ayaklanma girişimleri ve Kürt aşiretlerinin yeniden toparlanma çalışmaları izleyen yıllarda da sürdü. 1929'da merkezi Ağrı olan bir ayaklanmanın yapıldığı alan Van ve Bitlis'in kuzeyine kadar genişlemişti. Sovyetler'in diplomatik baskısı sonucu İran'ın Kürtler'e yardımı kesmesiyle kuşatılan bölge, Sonbahar'da düşecek, ayaklanmanın lideri İhsan Nuri, İran'a çekilecekti.

1932 Mayıs'ında hükümet mecburi göç ve iskan

uygulamalarını daha bütünsel bir çerçeveye oturtan yeni bir yasa çıkardı. Bu yasaya göre bütün TC toprakları dört bölgeye ayrılıyordu. "1 Numaralı mıntika Türk kültürüne mensup nüfusun yoğun olduğu bölgeler; 2 Numaralı mıntika Türk kültürü içinde assimile edilebilecek yerler; 3 Numaralı mıntika Türk kültürüne mensup muhacirlerin serbestçe yerleşebileceği yerler; 4 Numaralı mıntika sıhhi, maddi, harsi, siyasi, askeri, inzibati sebeplerle boşaltılması şart, açıkça iskân ve ikâmetin yasak olduğu yerler" olarak tanımlanıyordu. 4 nolu bölgenin başında Dersim (Tunceli) vardı.

1936'da Dersim yakınlarına yeni askeri garnizonlar kurulması niyetleri Kürt aşiretlerince tepkiyle karşılanacaktı. Temsilci Seyyid Rıza, General Abdullah Alpdoğan'la görüşecek, ancak sonuç alamayacaktı. Alpdoğan, aşiretlerden 200 bin silah isteyerek bölgeyi silahsızlandırmayı amaçlıyordu. 1936'da yöreye yığınak yapılmaya başlandı ve 1937 ilkbaharında, aralarında Mustafa Kemal'in manevi kızı Sabiha Gökçen'in de bulunduğu hava kuvvetlerinin desteğiyle harekât başladı ve bölgeye bomba yağdırıldı. Aşiretlerin sözcüsü Seyyid Rıza, 18 Kasım 1937'de aralarında oğlunun ve kardeşinin de bulunduğu 11 kişi ile Elazığ'ın Buğday meydanında idam edildi. İdamdan sonra cenazeler darağaçlarından indirilerek Elazığ sokaklarında halka teşhir edildikten sonra yakıldı.

Ayaklanmalar, 1950'ye kadar olan dönemde yörenin gelişme sürecini yavaşlatan etmenlerin en önemlilerinden biri oldu. Sürekli istikrarsızlık ve güvensizlik, döneme zaten önemli dezavantajlarla girmiş Doğu illerinde gelişme sürecini olumsuz yönde etkiledi.

TEK PARTİ DÖNEMİNDE DOĞU'DA DEVLET KAPİTALİZMİ

Cumhuriyetin ilk yılları ve "Devletçilik" dönemi diye bilinen 1930'lu ve 1940'lı yılların ilk yarısında iç pazarın oluşturulması yönündeki çabalar ön plandaydı. Bu amaçla emperyalistlerce inşa edilen ve "ağaç sistemi" diye tanımlanan demiryolu sisteminin birbirinden ayırık kollarını irtibatlı hale getirme işi öncelik aldı. "Ağaç sistemi" denilen demiryolu, gövdesi bir limana; dalı, budağı ise maden ve tarım bölgelerine uzanan "toplayıp-götüren" nitelikteydi. Cumhuriyet öncesinin bu demiryolu sistemi, 1929'a kadarki dönemin demiryolu politikasına da egemen oldu. Bu yıllarda yapılan Ankara-Sivas-Samsun bağlantılı demiryolu Orta Anadolu'yu dünya ekonomisiyle bütünleştirdi.

1929 dünya buhranıyla birlikte, tarım ve maden ihracında uzmanlaşmış Türkiye'nin ihracatında önemli bir düşme oldu. Dünya ticaret hacminin daraldığı, herkesin "içine kapandığı" buhran yıllarında, Türkiye de aynı şeyi yaptı. 1930'dan başlayan ekonomi politikası "iç pazara dönük" bir çizgide ilerleyecekti.

Devlet kapitalizmiyle gerçekleştirilecek olan içe dönük sanayileşme, önceden ihraç malı olan sınai bitkileri kullanacak; pamuk, şeker pancarı, buğday kullanan sanayilerden demir-çelik sanayiine kadar uzanan bir çeşitlenme içinde sanayileşmeye hız verilecekti. İçe dönük gelişme, iç pazarın oluşturulmasını da gerektiriyordu. Gerek tarımsal ve madensel hammaddelerin hedef pazarlara iletilmesi, gerekse üretilecek sanayi mallarının tüketim merkezlerine ulaşması için ulaşım ağının geliştirilmesi gerekiyordu. Bu ulaşım tercihi de o günün koşullarında demiryolu oldu. Batı, Orta Anadolu ve Çukurova'daki demiryolları birbirleriyle irtibatlandırıldı.

Türkiye yüzölçümünün yüzde 30'a yakın bölümünün yer aldığı Doğu'da, 1935 sayımına göre nüfusun yüzde 15'ini oluşturan 2.5 milyon kişi yaşamaktaydı. Ancak bu topraklar ve nüfus, T.C.'nin diğer bölgeleriyle neredeyse kopuktu.

O güne kadar demiryolundan mahrum kalmış Doğu ve Güneydoğu'nun da "demirağlarla örülmesi" ve Batı ile entegrasyonu, yapılacak işler listesinin ilk sıralarında yer aldı. Bu bölgelere yapılacak demiryolu, ekonomik amaçların dışında politik-askeri nedenlere de dayanıyordu. Ulaşım olanağı bulunmayan bu bölgelerdeki ayaklanmaları bastırmak için asker sevkياتında demiryolunun en büyük kolaylık olduğu biliniyordu. Hatta 1925'teki Şeyh Said ayaklanmasının bastırılması, Suriye'yi mandasında tutan Fransızlar'ın demiryolunu kullanma iznini vermeleriyle mümkün olmuştu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında da Doğu ve Güneydoğu'ya hakim olan feodal üretim biçimiydi. 19. yüzyıla kadar özerk nitelikteki Kürt beylikleri vilayetlere dönüştürülmekle beraber toprakların mülkiyeti, tasarruf hakkı, aşiret reislerine bırakılmış ve bu yörelerde, geçmişte varolan üretim ve bölüşüm alışkanlıkları 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında da sürmüştü. Pazar için üretimin çok zayıf olduğu bu üretim tarzı, daha çok Elazığ, Diyarbakır, Urfa, Mardin gibi yörelerde hakimdi. 1931'de toplanan Ziraat Kongresi'nde üretimin pazara çıkmayıp tüketilen kısmının yüzde 80'lere vardığı ifade edilmekteydi. Örneğin bu kongreye Bitlis, Muş, Erzincan illeriyle ilgili bir rapor sunan Erzincan Ziraat Odası temsilcisi, sözkonusu illerde üretilen tarımsal ürünlerin yüzde 30'ünün köylünün kendi tüketimi için kullanıldığını; geri kalanının

Tablo: 14
1935 Nüfus Sayımına
Göre Doğu (Kişi)

İller	Nüfus
Ağrı	107.206
Diyarbakır	214.142
Elazığ	256.189
Erzincan	157.344
Erzurum	385.387
Kars	305.536
Malatya	410.162
Mardin	229.921
Muş	143.899
Siiirt	127.518
Urfa	229.614
Van	143.434
Bölge:	2.435.352
Türkiye:	16.158.018
Bölge Payı(%)	15.0

çok büyük bölümünün kent ve kasabalardaki zanaatkârların ürünleriyle takas edildiğini; yalnızca yüzde 1'inin parayla satıldığını belirtiyordu.

Aynı kongrede Erzincan'da pazar için üretimin yüzde 2'yi bulduğu ifade edilmekteydi.

"Şark vilayetlerinde Kürtler hakkında tetkikler yapmış olan İshak Rafet Bey, bir etüdünde kapalı sahalarda köylünün degaddi ve giyinme tarzını şöyle tasvir ediyor: Köylüde degaddi basit olmakla beraber ekseriyetle bir türdür. Darı çorbası, bulgur pilavı, ayran ve ekmek gibi. Erkeklerin haricen giydikleri, keçi postu yahut keçi postunu takliden yapılmış ve aba tabir olunan bir nevi tüylü keçedir. Bu keçeden kolsuz fakat omuzları kollarının üstüne taşkın geniş yeleklere benzeyen bir nevi ceket yaparlar. Bunun altındaki keçi kılından şalvar da evde örülür. Harik tabir olunan bir nevi ayakkabı vardır. Bunların altı kenevirden yapılır. Yüzü keçi kılından işlenir. Kadınlar hep yalınayak gezerler. Ayakkabıları olanlar ancak şehirde giyerler" (Tökin, 1934, s. 23).

Kendi yağıyla kavrulmanın

Tablo: 15
1934'te Buğday ve Arpa
Üretiminde Doğu'nun Payı
(Bin Ton)

İller	Buğday	Arpa
Diyarbakır	82	50
Malatya	64	30
Erzurum	47	24
Ağrı	43	17
Urfa	39	17
Mardin	35	14
Erzincan	33	11
Kars	30	20
Elazığ	25	15
Van	23	2
Muş	11	1
Bingöl	11	8
Tunceli	9	5
Bitlis	8	2
Siiirt	8	7
Bölge Toplamı	468	223
Türkiye Toplamı	2.713	1.672
Bölgenin Payı(%)	17.2	13.3

Kaynak: DİE, *İstatistik Yıllığı*
1937-38'den hesaplanmıştır.

esas olduğu, pazar için üretimin de daha çok yerel kent pazarlarıyla sınırlı olduğu Doğu'da, tarımsal üretimin de oldukça ilkel yöntemlerle yapıldığı gözlemlenmiştir. Dönemle ilgili istatistikler sınırlı olmakla birlikte 1934'te bölge vilayetlerinde üretilen buğday ve arpanın aynı yıl Türkiye'nin üretiminde sırasıyla yüzde 17.2 ve yüzde 13.3 pay sahip olduğu belirlenmiştir. Sözkonusu yılda Diyarbakır, Malatya, Erzurum, Ağrı ve Urfa'nın ilk sıraları aldığı görülmüştür.

Tarımda pazar için üretimden uzak, feodal üretim ilişkilerinin hakim olduğu Doğu ve Güneydoğu'da sanayi tanımına giren işletmeler ise küçük üretime dayalı ve geleneksel ilişkileri yaşatan bir yapıdaydı. Yeni Cumhuriyetin ilk sanayi sayımı 1927'de yapılmıştı ve bu sayımda Doğu ve Güneydoğu'daki 4 ve daha fazla çalışana sahip imalathanelerin sayısı 1393 olarak bulunmuştu. Bölge, çoğu atölye büyüklüğündeki imalathanelerde yüzde 10'luk bir paya sahipti.

Bu işyerlerinin çoğunluğu gıda, dokuma, kereste, metal dallarında yer alıyordu. Yerel pazarlara dönük dokuma, un, yağ, kuru yemiş üretimi, marangozluk, demircilik gibi faaliyetler bu işyerlerinin temel uğraşıydı. Usta-çırak ilişkisinin egemen olduğu bu işyerlerinde modern sanayi unsurları da pek kullanılmazdı.

Bölgede, Teşvikî Sanayii Kanunu'ndan yararlanan görece büyük işyerlerinin sayısı ise 13'tü. Aynı dönemde bu tür işyerlerinin Türkiye toplamı ise 1417 idi. Görece "modern" işyerlerinden 3'ü Diyarbakır, 3'ü Elazığ, 3'ü Mardin, 2'si Malatya'daydı. Ayrıca Kars, Erzurum ve Erzurum'da da bu türden birer işyeri vardı.

Aslında Doğu ve Güneydoğu'nun birçok ili 19. yüzyılın birinci ve ikinci çeyreğinde dokuma imalatının en önemli merkezleri durumundaydılar. Bu dalın ana merkezleri olan İstanbul ve Bursa biryana bırakılırsa, Suriye'deki Şam, Hama, Humus'un yanı sıra Halep, Diyarbakır, Antep, Mardin, Maraş, Urfa, Arapkir, Bitlis, Erzurum ve Sivas önemli sayıda dokuma tezgahına sahipti. Tarihsel olarak önemli bir ticaret merkezinin üzerinde bulunan bu illerde kentleşme, Anadolu'nun birçok vilayetine göre ileri

Tablo: 16
1927 Sayımına Göre
Sanayi İşletmeleri

İller	4 Kişiden Fazla Çalışanı Olan İşletme Sayısı	4 Kişiden Az Çalışanı Olan İşyerleri	Toplam
Malatya	146	893	1.039
Mardin	449	432	881
Erzurum	154	726	880
Urfa	120	737	857
Diyarbakır	238	435	773
Elazığ	110	477	587
Erzincan	43	276	319
Siirt	68	246	314
Kars	28	171	199
Bitlis	22	141	163
Van	10	70	80
Beyazıt (Ağrı)	5	27	32
Bölge Toplamı	1.393	4.631	6.124
Türkiye Toplamı	13.675	51.582	65.257
Bölge Payı (%)	10.2	9.0	10.6

Kaynak: DİE, *Sanayi Sayımı, 1927*

durumdaydı. Öncelikle Urfa, Mardin, Diyarbakır, Erzurum kent merkezleri önemliydi. Bu merkezler, dokuma sektörü için anlamlı pazarlardı. Özellikle Güneydoğu illeri için, pamuk yatağı Mısır'a yakınlık bir avantajdı. Bunun yanı sıra tarımsal toprakların azlığı ve tarımda ticarileşmenin sınırlılığı, bölgede dokumacılığın artmasında etkili olmuştu.

1820'lere kadar Osmanlı pamuklu tekstil üretimi yaklaşık 12 milyon nüfusun oluşturduğu iç pazarın ihtiyacını karşılayacak

güçteydi ve bu sanayinin önemli bir kısmı Güneydoğu ve Doğu'nun belli vilayetlerindeydi. Üretim küçük imalathanelerde yapılmakla birlikte "eve iş verme" yöntemi de uygulanıyordu. "Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki altmış yıllık dönemde, İngiliz konsoloslarının ticaret raporlarında, dokumacılıktaki sipariş sistemi üzerine çok az sayıda açık ve dolaysız değinmeye rastlanmaktadır. Erzurum'dan 1870'de yollanan raporda, Erzurum-Diyarbakır bölgesinde standart, kaba pamuklu bezin dokunmasında sipariş sisteminin çok yaygın olduğu belirtilmektedir. Raporda bölgedeki pamuklu kumaş dokumacılığında 1560 kentli dokumacı ile tamgün çalışmayan 8240 köylü dokumacının istihdam edildiği tahmin edilmektedir" (Konsolos ticaret raporlarından, Pamuk, 1984, s. 106). Yine aynı raporların birinde 1850'lerde Diyarbakır dolaylarında tüccarların köylü kadınlara 2 birim elde eğrilmiş iplik karşılığında 3 birim ham pamuk verdiği bildirilmektedir.

Napolyon Savaşları'nın ardından, Avrupa sanayiinin amansız rekabeti karşısında Osmanlı dokumacılığı çöküş dönemine girdi. Sanayi devrimiyle gelişen Avrupa, bir yandan gıda maddelerine ve hammaddelere gereksinim duyarken bir yandan da hızla artan üretimine pazar arıyordu. 1838 Serbest Ticaret Anlaşması'nın ardından gümrükler indirilince, Avrupa'nın sanayi malları karşısında Osmanlı üretimi rekabet edemedi. İthalat duvarını aşağı çekmenin yıkıcı etkisine bir de Osmanlı'nın kendi mallarına koyduğu iç gümrüğün yükü biniyordu. İmparatorlukta üretilen malları bir bölgeden diğerine naklederken yüzde 12 iç gümrük alınıyordu. 1870'e kadar süren bu dezavantaj, sonradan kaldırıldıysa da deniz yoluyla yapılan taşımacılıkta iç gümrük oranı 1894'e kadar yine yüzde 4 oldu. Devlet, "vergi toplamak" adına bu uygulamalarda ısrar ederken, yerli malları ithal mallardan daha çok vergilendirerek yerli üretimin de canına okuyordu.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa tekstilinin hücumu, Doğu'daki pamuklu dokumacılığının da yıkımını getirecekti. Ancak yine de Avrupa kumaşlarının Anadolu beğenilerine, renk ve desen arayışlarına

yanıt verememesi, bu sektörün direnme gücünü kıramayacak ve Doğu, dokumacılıktaki önemini yitirmekle beraber bu kez ithal iplik kullanarak yaşama savaşını geleneksel yöntemleriyle sürdürmeye devam edecekti.

Özetlemek gerekirse, 1930'ların başlarında Doğu ve Güneydoğu'nun kırsal kesiminde pazar için üretim çok sınırlıydı. Üretimin pazara çıkan küçük bölümü ise yerel kent pazarlarında satılıyordu. Ulaşım yolları yeterince olmadığından uzak mesafeli ticaret yapılamıyordu. Feodal üretim ilişkileri hakimdi. Kent ile kır arasında bir işbölümü, bir uzmanlaşma olmadığı gibi, bölgenin geneli ile Batı arasında da bir işbölümü, uzmanlaşma olmamıştı. Dolayısıyla bölgeler ya da iller arası bir değişim, ticaret de pek yoktu. Kent merkezlerindeki meyvecilik, sebzeçilik gibi faaliyet yine kent ile ya da en yakın kent merkezleriyle sınırlı kalırken kentteki zenaatler, özellikle dokumacılık da geleneksel üretim ilişkileri çerçevesinde gerçekleşirdi. Birkaç kişinin usta-çırak ilişkisi çerçevesinde icra ettiği ve çoğu gıda, dokuma, orman ürünleri, metal dallarında yer alan işyerleri de yine yerel ihtiyaçlara dönük, sınırlı, ticarileşmemiş bir pazara hitap edecek kadar küçük ölçekliydi.

Emperyalizmin girişiyle Batı Anadolu, Çukurova, Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu'daki kapitalizm öncesi yapıların çözülmeye başladığından söz etmiştik. Ancak emperyalizmin gerek coğrafi gerekse iklim koşulları diğer bölgelere göre dezavantajlı olan Doğu ve Güneydoğu'ya henüz el atmadığını, çeşitli niyetlere sahip olmakla birlikte bölgenin tarımına ve madenlerine uzanan bir ulaşım (demiryolu) faaliyetini ve onun beraberinde getirdiği dönüşümü gerçekleştiremediğini ifade etmiştik. 1910'larda Bağdat demiryolunu Güneydoğu'nun bugünkü sınırlarından geçiren Almanlar Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkınca bölgeye ilişkin bazı niyetleri yarım kalmıştı. Amerikalılar'ın Chester Projesi, petrol bölgesi Musul Irak'ta kalınca, rafa kaldırılmıştı. İngilizler'in bazı niyetleri, diğer emperyalist rakiplerince çelmelenmişti. Çarlık Rusyası da yöreye pek heveslenmemiş, 1917 devrimiyle birlikte tarihe karışmıştı.

Bolşevik iktidar ise Çar yönetiminin 40 yıl işgal altında tuttuğu Kars'tan çekilerek içe dönük bir gelişme modelini tercih etmiş, bölgeyle ticari ilişki kurmamıştı.

Doğu ve Güneydoğu'daki hakim üretim tarzı olan feodalizmin çözülme süreci, 1930'larda devlet kapitalizminin bölgeye girişiyle başladı. Yavaş ve sancılı bir çözülme olmakla birlikte bu sürecin temeli 1930'larda atıldı, 1950 sonrasında belli gelişmeler gösterdi, 1960 ve 1970'lerde ise hızlandı.

1930'larda Doğu ve Güneydoğu'daki devlet girişimleri bir yanyıla altyapıya dönüktü. Demiryolları bu faaliyetin en önemli ayağıydı. İkinci adım, bölgede bazı devlet işletmelerinin faaliyete geçmesiydi.

Önce Demiryolu

Genç Cumhuriyet yönetimi ulaşım, özellikle de demiryolu üzerinde ısrarla duruyordu. Verilen önem, İsmet İnönü'nün Sivas Demiryolları'nın açılışında yaptığı konuşmada şöyle ifade ediliyordu: "Vatandaşlarıma eski bir asker olarak serinkanlılıkla söyleyebilirim ki, şümendiferin Sivas'a girmesiyle, bu vatanın herhangi bir hududunun müdafası bir misli daha kolaylaşmıştır" (Kuruç, s. 104). Cumhuriyet Halk Fırka (CHF)'sına ait ilk resmi belge niteliğindeki "Dokuz Umdé"de, "müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen teşebbüsât ve fiiliyata başlanacaktır" ifadesi yer almaktaydı. 1923'te Türkiye sınırları içinde 3126 km. tek hatlı normal ölçülü demiryolu, 323 kilometre de dar demiryolu vardı. Bunların tümüne yakını yabancılarca yapılmıştı. Hatların yüzde 40'ı İzmir bölgesindeydi. İstanbul'u Şam'a bağlayan demiryolu hattı da başlıca tarım merkezleri olan Eskişehir, Afyon, Konya ve Adana'dan geçiyordu.

1910'ların başında yapılan Çobanbey-Nusaybin, Şenyurt-Mardin hatları Güneydoğu'daki Urfa, Mardin bölgesine belli bir ulaşım olanağı sağlıyordu. Ama, bu yörelerde pazar için üretimi harekete geçirecek diğer koşulların oluşmaması nedeniyle demiryolundan yararlanılamamıştı. Bölgenin kuzeyde-

ki bir diğer Cumhuriyet öncesi demiryolu, Kars'ın Rus işgali sırasında Tiflis-Kars arasına yapılan dar demiryolu hattıydı. Bu hat Cumhuriyetin ilk yıllarında Erzurum'a kadar uzatılmıştı, ama o kadar. Erzurum'a Batı'sından henüz demiryolu gelmediği için diğer bölgelerle iribat kurulamıyordu.

1924-1928 arasında Meclis, 2000 kilometreyi bulacak yedi yeni demiryolu hattı için fon ayrılmasını kabul etti. 1929'a kadar bu hedefin yarısı gerçekleşmişti. Bu dönemde kadar en önemli yapım, Ankara-Sivas, Sivas-Samsun hattıydı. Böylece Orta Anadolu'nun tahıl ambarı Sivas, bir yandan başkent Ankara ile, oradan da İstanbul ile birleşirken bir yandan da Samsun limanına uzanıyordu. Sivas'a demiryolunun uzanması, Doğu Anadolu'nun uç kısmının uzak pazarlarla entegrasyonu anlamına geliyordu. Ama asıl Doğu ve Güneydoğu'ya demiryolunun girişi 1930'lu ve

Tablo: 17
Doğu ve Güneydoğu'da
Demiryolu Yapımı (1930-50)

Hattın Adı	Uzunluğu (km)	Açılış Yılı
Gölbaşı-Malatya	113	1931
Malatya-Fırat	102	1931
Fırat-Yolçatı	62	1934
Yolçatı-Elazığ	24	1934
Yolçatı-Maden	76	1935
Maden-Diyarbakır	83	1935
Malatya-Yazihan	33	1936
Yazihan-Hekimhan	37	1936
Hekimhan-Çetinkaya	70	1937
Çetinkaya-Divriği	65	1937
Divriği-İliç	54	1938
İliç-Kemah	54	1938
Kemah-Erzincan	48	1938
Erzincan-Aşkale	159	1939
Aşkale-Erzurum	55	1939
Diyarbakır-Bismil	47	1940
Bismil-Sinan	28	1942
Sinan-Batman	15	1943
Batman-Beşiri	33	1944
Beşiri-Garzan	23	1944
Garzan-Kurtalan	13	1944
Elazığ-Palu	70	1947
Erzurum-Hasankale	41	1949

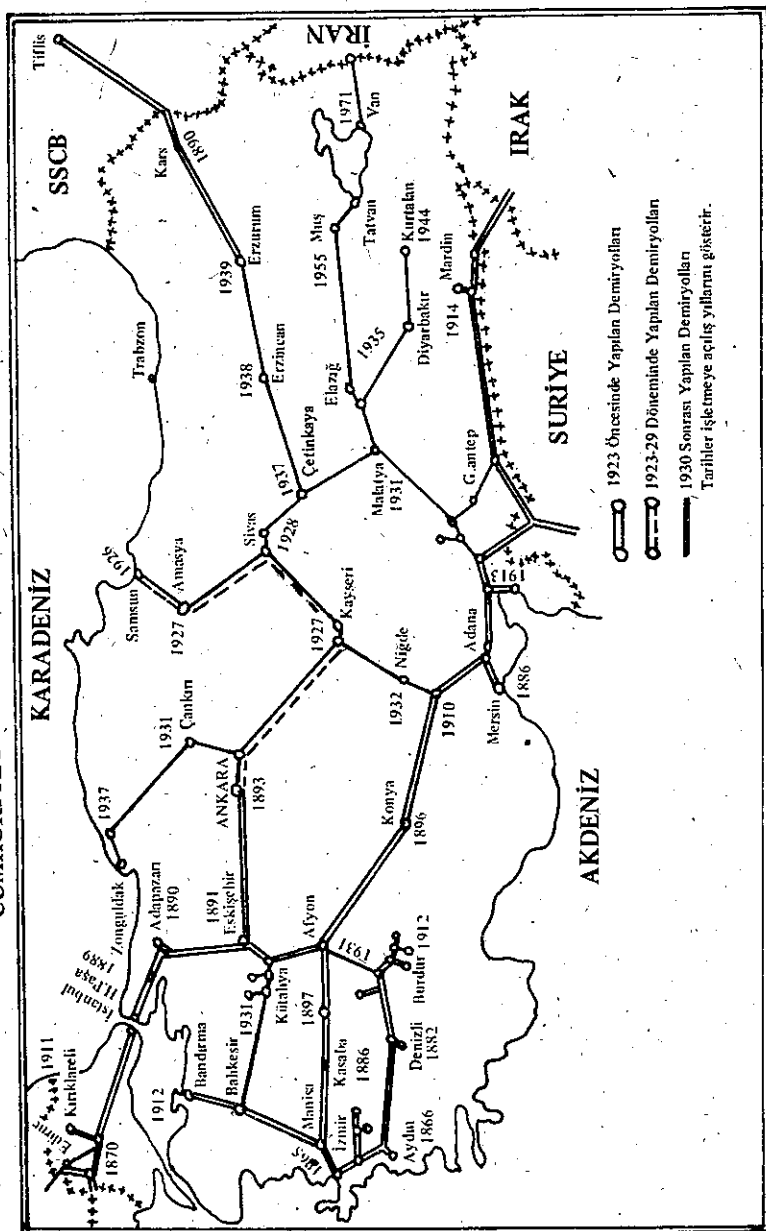
Kaynak: DİE, *İstatistik Yıllığı 1960-62*, s. 515'den derlendi.

1940'lı yıllarda oldu.

1930-50 arasında demiryolu sırasıyla Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Siirt, Bingöl, Muş'a kadar uzandı. Şark Demiryolu şirketince işletilen Bağdat demiryolunun mirası Çobanbey-Nusaybin hattı, 1937'de; Şenyurt-Maden hattı da 1948'de devletleştirildi. Muş-Tatvan hattı 1960'larda yapıldıktan sonra feribot aracılığıyla demiryolunun Van'a ulaşması ve oradan İran'a uzanması da 1970'li yılların başında gerçekleşti. Ayrıca 1960'lı yıllarda bölgede bazı yan hatlar da yapıldı.

Bu arada demiryolu yapımı müteahhitlerce gerçekleştiriliyordu. Hem yerli hem de yabancı müteahhitler iş almak için Başkent'te çekişiyorlardı. İsveçli "Nidquist Holm", 580 kilometrelik Fevzipaşa-Ergani hattı ile Karadeniz'de Filyos-Irmak arasındaki 400 kilometrelik hattın yapımını almıştı. Alman "Julius Berger" firması ise Kütahya-Balıkesir ve 183 kilometrelik Ulukışla-Kayseri hattını yapıyordu. Ancak Cumhuriyet yönetimi yapabilecekleri işlerde Türkler'i tercih etmeye özen gösteriyordu. 1950'li yıllarda uluslararası sermaye ile ortak sanayiye geçiş yapan ve giderek iktidar blokunun ana taşları olan çeşitli gruplar, "şimendifer siyaseti"nden müteahhit olarak en fazla yararlananlardı. İleride yapacakları dev boyutlu sermaye birikimlerinin çekirdeği, bu bölgede yapılan demiryolu, köprü, karayolu inşaatından sağlanan artığa dayanıyordu. Türk müteahhitleri ile ilgili olarak dönemin Nafia Vekili Recep Bey (Peker) 1930 Bütçe görüşmeleri sırasında şöyle konuşuyordu: "Ecnebi şirketlerin bizim memlekette meşgul oldukları hat inşaatında, kendi vesait ve nezareti fenniyeleri cari olmakla beraber, ikinci derecede müteahhitlerin Türk evlatlarından teşekkül ettiğini aynı zamanda Türk sermayesi ve bilhassa bu sermayeye mäsnet olan Türk milli bankalarının kredisi ile çalıştığını tesbit etmek lazımdır. Bu suretle memleketimizde kuvvetli, haysiyetli ve liyakatli iş grupları teşekkül etmektedir" (Kuruç, s. 63). Recep Peker, Kayseri-Sivas, Samsun hattının Belçikalı bir gruptan alınarak Türk müteahhitlere verildiğine de dikkat çekiyordu.

CUMHURİYET ÖNCESİ VE SONRASINDA DEMİRYOLARI

Bölgeye giren ilk demiryolu, Mersin ile Ergani'yi birleştirmeyi hedefliyordu. Gölbaşı'ndan başlayan hat, Malatya'ya 1931'de varmıştı. Hattın adı Fevzipaşa-Ergani idi. Bu hattın önemli bir amacının Ergani bakırlarının Mersin limanına ulaştırılması olduğu anlaşılmaktaydı. Yapımı İsveçliler'e verilen bu hat hakkında dönemin Nafia Vekaleti'nce 9 Nisan 1929'da hazırlanan "Demir Yollar ve Limanlar ile Su İşleri İçin İki Yüz Kırk Milyon Liralık Tahsisat Verilmesi Hakkında Kanun Layihası"nda şöyle deniliyordu: "... (230) kilometrelik Malatya-Hanlı (Sivas), (83) kilometrelik Diyarbakir-Ergani, (540) kilometrelik Sivas-Erzincan-Erzurum ve (255) kilometrelik Adapazarı, Bolu, Bayındır hatları, yapılmakta olan işlerin lüzumlu bir temadisiidir. Gerek yapılmasına devam edilen bugünkü hatlar, gerek bu kanunla mezuniyet ve tahsisatı istenen demiryollarının zaruri bir neticesi de şüphe yok ki limanlardır... Ergani hattı memleketin en zengin bir servet menbaı olan bakıra vardığı zaman, Mersin limanının da inşa edilmiş olması lazımdır" (Kuruç, s. 335).

Demiryolu, herşeyden önce hudutlara kadar ulaşmayı hedefliyordu. İç ve dış güvenlik açısından demiryoluyla sağlanacak ulaşım olanağına büyük bir önem veriliyordu. Ancak hudutlara doğru yol alırken de demiryolunun maden bölgelerinden, tarıma elverişli yörelerden ve hayvancılık potansiyeli yüksek merkezlerden geçirilmesine dikkat ediliyordu. Örneğin Elazığ'daki krom ve bakır yataklarına, Erzurum-Kars'ın hayvancılık yapılan bölgelerine önem veriliyordu.

Demiryolu yapımının yanısıra ikincil kalmakla beraber karayolu ve köprü yapımı da sürdürülüyordu. Doğu'da yol yapımına ancak 1927'den itibaren başlanabilmişti. Nafia Vekaleti'nin verilerine göre, 1927-1950 arasında Doğu'da yapılan şose karayolu ve köprülerin durumu ile harcanan para şöyleydi:

Tablo: 17/a
Doğu'da Karayolu ve Köprüler (1927-1950)

İli	Yeni Yol Uzunluğu	Merkez ve Köprüleri	Yapım Maliyeti (Bin TL)
Ağrı	148.5	285	1.757
Bingöl	4.0	55	535
Bitlis	44.6	50	387
Diyarbakır	426.8	578	4.184
Elazığ	375.3	265	4.923
Erzincan	461.8	313	1.384
Erzurum	253.2	419	3.688
Hakkari	112.5	14	1.621
Kars	96.5	218	2.672
Malatya	528.3	387	5.958
Mardin	1.143.8	157	2.079
Muş	244.1	241	1.312
Siirt	197.5	127	999
Tunceli	343.1	470	751
Urfa	384.4	133	4.168
Van	296.5	525	910

Kaynak: "*Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor*"dan derlendi.
Hazırlayan: Doğu Üniversitesi Tetkik Üyeleri, 1952, İst.

Sanayide Devlet

Devlet kapitalizmi, demiryollarının ardından bazı devlet işletmeleriyle de Doğu'da yer aldı. Sayıları sınırlı olmakla birlikte 1930'lu ve 1940'lı yıllarda bölgenin yatırım için en uygun görülen illerine çeşitli devlet fabrikaları kuruldu. Bu iller Malatya, Elazığ ve Diyarbakır'dı. Tarım potansiyeli yüksek Urfa ile hayvancılık potansiyeli yüksek Erzurum'a da belli devlet girişimleri oldu.

Devletin Doğu'ya yönelik sanayi yatırımları yörenin

kaynaklarını girdi olarak kullanmayı dikkate alan nitelikteydi. Tekel'in içki ve sigara fabrikaları yörenin üzüm ve tütününü kullanırken, dokuma fabrikaları da pamuğunu işliyordu. Elazığ'ın krom ve bakırı da ihracata dönük olarak işletiliyordu.

1930'ların iktisat politikasına hakim olan "devletçilik", sanayileşme sürecine de devletin öncülük etmesini öngörmüş ve bu amaçla 1933'te Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı hazırlanmıştı. Planı uygulamaya görevi Sümerbank'a verilmişti. Planda yer alan projelerin ikisi Doğu Anadolu'daydı. Bunlar Malatya'ya kurulacak dokuma tesisi ile Iğdır'a kurulacak olan pamuklu fabrikasıydı. Malatya'daki tesis 1939'da bitirilmesine karşılık Iğdır'ın fabrikasının işletmeye açılması 1950'lerin başını bekleyecekti.

Plan kapsamında yer almamakla birlikte bölgenin diğer illerine de Tekel, bazı işletmeler kurdu. Diyarbakır'da yörede yetişen üzümünden rakı üretmek üzere Diyarbakır İçki Fabrikası kuruldu ve 1932'de üretime geçti. Elazığ'da yine Tekel'ce kurulan ve Buzbağ Şarapları üreten şarap fabrikası da 1942'de faaliyete geçmişti. Tesisin yılda 50 bin ton şarap üretme kapasitesi vardı.

Bitlis'teki Tekel'in sigara fabrikası da 1936'da kurulmuştu. 150 dolayında işçi çalıştıran fabrika yörenin tütününü işleyerek Doğu, Köylü, Asker marka sigara üretiyordu. Tekel, Siirt yöresinde de birçok tuzla işletiyordu.

Malatya'daki sigara fabrikası, Tekel'ce 1939'da kurulmuştu. Yılda 720 ton sigara üretebilecek kapasitesi olan fabrikada çevre yörelerin tütününü işleniyordu. Birinci Sanayi Planı çerçevesinde kurulan pamuklu tesisi ise 1939'da işletmeye açılmıştı. Bu tesis için 3 milyon TL sermayeli Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. adında bir şirket kurulmuştu. Ortaklar Sümerbank, Ziraat Bankası, özel kesimden de İş Bankası idi. Daha sonra Ziraat ve İş Bankası, hisselerini Sümerbank'a devredeceklerdi. Malatya'da bu tesislerin kurulmasında İsmet İnönü'nün Malatyalı olması da etkendi. Mustafa Kemal 1931'de Malatya ziyaretinin ardından İnönü'ye, "Paşa, memleketini gördüm. Oldukça büyük bir köymüş" deyince İnönü de "Gazi Hazretleri emir ve himaye

buyururlarsa, Türkiye'nin bu köyü de şehir olur" biçiminde yanıtlamıştı. Bu politik olgu, bazen Malatya'nın aleyhine işlemekle beraber 1980'li yıllarda bu kez Turgut Özal'ın Malatyalı olması Malatya'ya yeni avantajlar sağlayacaktı.

"Devletçilik" uygulaması, ülke genelinde olduğu gibi Doğu'da da kentlerde özel sermaye birikimi için belli olanaklar yarattı. Devlet işletmelerine girdi veya mamul mal satarak, devlet ihalelerini yerine getirerek ya da devletin ürettiklerini girdi olarak kullanıp mal üreterek devletin himayesinde bir özel sektör oluşmaya başladı. Bu, belli ölçüler içinde görece bir gelişmenin en çok yaşandığı Malatya, Elazığ, Diyarbakır ve Urfa yörelerinde görüldü.

Madencilikte Devlet

1930'larda devlet, Elazığ'daki madenlere de önem veriyor ve demiryolu yapımının öncelikle bu bölgede yapımını arzuluyordu. Ergani (Maden)'deki bakır yatakları ile Guleman'daki krom yatakları için 1910'larda Almanlar belli projeler geliştirmişler, ancak yörenin ulaşım olanağının bulunmaması nedeniyle niyetler ertelenmişti.

Elazığ'daki madenler ilkel usüllerle de olsa 18. ve 19. yüzyılda devlet adına işletilmişti. Keban'daki simli kurşun ve Ergani'deki bakır yataklarında üretim yapanlar için, çevre köyleri iase sağlamaya mecbur tutulmuşlardı.

1836'da Keban-Maden'de yerleşmiş olan 3000'i aşkın ailenin tümü simli kurşun ve bakır madenlerinde çalışıyordu. İşçilere 50 para gündelik veriliyordu. Maden ocağının çe resindeki köylere, madencilere ve çalışanlara un ve kömür sağlamak yükümlülüğü getirilmişti. Üretilen simli kurşunu hükümet, ücret bedeli tutarına almakta, kaya çatlakları arasında kalan cevher ise maden işletmecilerine bırakılmaktaydı. 1830'larda maden ocağının, hükümete yılda 200 okka gümüş verdiği belirlenmiştir. 1870'e kadar işletilen maden bu tarihten sonra kapatılmış ve madencilik yapan hane sayısı da 3 binlerden 300 dolayına düşmüştü.

Aynı bölgeden çıkarılan bakırın bir bölümü ihraç edilmekteydi. Üretilen ham bakır cevherinin bir kısmı önce kara bakır haline getiriliyor, buradan da deve ve katır sırtında Tokat'a gönderiliyordu. Kara bakır Tokat'ta kırmızı bakıra dönüştürülüyordu. Üretimin bir kısmı da İskenderun Limanı'ndan ihraç ediliyordu (*Cuinet, La Turquie d'Asie*). 19. yüzyılın sonlarına doğru, ilkel yöntemlerle yapılan bu madencilığa ara verilmesine karşın, 1930'larda devlet Elazığ'daki madenlere yeniden el atacaktı.

1924'te, İtibari Milli Bankası ve Türk Hükümeti ile Türkiye'deki faaliyetlerine yeniden başlayan Deutsche Bank ortaklığında 3 milyon TL sermayeli Ergani Bakır T.A.Ş. kuruluyordu. Alman bankası şirketin yarısına ortaktı. İtibari Milli de yarım milyon TL'lik ortaklığa sahipti. Hükümet payını 1935'te Etibank'a devredecekti. Etibank, özel ortakların da paylarını 1945'te devralacaktı. Demiryolunun Maden'e 1935'te ulaşmasına karşın, üretime ancak 1939'da başlanabildi ve o yıl 95 bin ton ham cevher, 4 bin ton da blister bakır üretildi. 1951'de ham cevher üretimi 150 bin tona, blister bakır üretimi de 14 bin tona çıkmıştı. Üretimin bir kısmı Fevzipaşa hattı üzerinden Mersin Limanı'na ulaşıyor ve savaşan Avrupa'ya ihraç ediliyordu, Ergani, uzun süre Artvin'deki Murgul Bakır İşletmesi ile birlikte Türkiye bakır üretimini gerçekleştiren iki ana kuruluştan biri oldu.

Metal sanayiinde, özellikle de savaş sanayiinde kullanımı nedeniyle stratejik özelliğe sahip olan krom, devletin bir an önce üretimine geçmek istediği bir başka madendi.

Elazığ-Guleman krom yatakları 1915'te bulunmuştu. Etibank, 1930'larda demiryolunun sağladığı ulaşım olanağı ile birlikte, 1936'da madeni işletmeye başladı. 1936'da 23 bin ton olan üretim, artan taleple 1940'ta 92 bin tona yükselmişti. 1950'lere kadar cevher, yatakların yüzeye yakın olduğu yerlerde çıkarılmış, bu rezervlerin bitmesiyle yeraltı işletmeciliğine geçilmiştir.

Elazığ'ın krom ve bakırı, özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk hükümetinin büyük bir kozuydu. İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD'nin hepsi silah sanayiinde kullandıkları kromun

peşindeydiler. Savaştan uzak dürmeye çalışan Türkiye hem savunma olanaklarını genişletmek için silah ve cephane, hem de yatırımlar için gerekli teçhizatı ithal etmede kullanılabilecek dövize gereksinim duyuyordu. Krom ve bakır üretiminin yarından çoğu Elazığ'da gerçekleştirilmekteydi.

8 Ocak 1940'da yapılan bir anlaşma ile kromun tümünün Fransız ve İngilizler'e satılması kararlaştırılmıştı. Bu, iki yıllık bir anlaşmaydı ama İngilizler'in talebi üzerine 8 Ocak 1943'e kadar uzatılmıştı. 1943 başından itibaren de krom Almanlar'a satılacaktı.

Almanya ile 31 Aralık 1942'de yapılan anlaşma, Almanya'dan silah almayı, karşılığında krom vermeyi öngörüyordu. "Buna göre, Almanya 1943'te 100 milyon Alman Markı (RM) değerinde savaş malzemesini ve silahı Türkiye'ye sevkedecekti. Kredi anlaşması 10 yıllıktı, ödeme süresi 15 Kasım 1944 tarihleri arasında kalan taksitler, Türkiye tarafından 1943-44 yıllarında Almanya'ya yapılan krom sevkiyatı ile ödenecekti. Türkiye'ye verilen silahlar arasında en önemlileri; 60 tane Foché Wulf 190 tipi avcı uçağı, 32 tane IOL-tipi tank, 35 tane VI-tipi tank, 60 tane 5 cm.lik tanksavar topu ve 265 tane ağır makineli tüfek idi" (Koçak, s. 446).

Tarımda Devlet

Doğu'da devletin ekonomik müdahalesi tarım ve hayvancılık alanına da uzanmıştı. Urfa'da kurulan Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği bu girişime bir örnekti. Çeşitli tarım ürünlerini yetiştirmek, üreticilerin tohumluk, fidan, damızlık gereksinimlerini karşılamak, yöre koşullarına en iyi uyumu sağlayabilecek bitki ve hayvan türlerini belirlemek, Çiftliğin kuruluş amaçları arasındaydı. Viranşehir'e 56 km uzaklıkta Ceylanpınar'a kurulan Çiftlik, 170 bin hektarlık bir alan üzerindeydi. Çiftliğin "Tarım Şubesi" kuru ve sululu tarım konularında; "Bahçe Kültürleri Şubesi" ise antepfıstığı ve zeytin gibi sınai bitkiler konusunda çalışmalar sürdürüyordu. Ceylanpınar Çiftliği'nde koyunculuk ve siğircilik üstüne çalışan bir de "Hayvancılık Şubesi" yer almaktaydı. Bölgeye modern

tarım ve hayvancılığın tekniklerini kazandırmayı hedefleyen bu devlet çiftliği, tarımda kapitalistleşme yolunda önemli bir adımdı. Bizzat çiftliğin kendisi yörenin en büyük kapitalist tarım işletmesi haline gelmişti. 1980'li yıllara gelindiğinde çiftlik, 50 bin koyun, 2 bin 500 sığır beslenen, 2500 işçinin çalıştığı, 142 traktör ve biçerdövere sahip 40'ı aşkın ambar, depo, atölyeye sahip, oldukça kârlı bir işletmeydi.

Aynı çapta olmasa da 1939'de Malatya'da kurulan bir deneme istasyonu da devletin tarım girişimciliğinin bir başka örneği idi. Malatya Bahçe Kùltürleri İstasyonu adıyla kurulan, sonradan Malatya Deneme ve Üretme İstasyonu adını alan bu kuruluş, kayıısıcılığın gelişmesine önemli katkılar yapmıştı. Bunun yanında 1940-1945 arası Akçadağ Köy Enstitüsü'nde yapılan çalışmalar da kayıısıcılığı geliştirmişti. Enstitü'de yetiştirilen kayısı fidanları Malatya köylerine gönderilerek kayıısıcılık yaygınlaştırılmıştı.

1930'larda Doğu kırlarında görülen bir diğer devlet girişimi hayvancılıkla ilgiliydi. Hayvancılıkla uğraşan Erzurum ve Kars illerinde bir yandan verimi artırıcı bir yandan da pazarlamayı etkinleştirici devlet girişimleri görüldü. Malatya'da da 19. yüzyılda kurulan Sultansuyu Harası genişletildi ve bitkisel üretimle ilgili çalışmalara yer verildi.

Erzurum, hayvan sağılığı ile ilgili çeşitli dönemlerde ciddi salgınlara maruz kalmıştı. "93 Harbi'nden sonra sığır vebası büyük bir kırıma yol açmıştı. Bölgede 'Umuru Baytariye Mufettişi Umumiliği' adıyla bir veteriner örgütü kurulmuştu. Örgütün başındaki Kaymakam Mehmet Ali Bey 1880'de, "hastalık insaflı davranırsa, hayvanların yüzde beş-on kadarı geri kalır" diye yazıyordu.

Sığır vebası 1847'de, daha sonra 1877'den 1906'ya değin 4-5 yıl aralarla Anadolu'ya yayılmış ve Doğu Anadolu'da büyük kayıplara yol açmıştı.

1930'larda hayvan sağılığına devlet el atacak, Montofon Aşı Teşkilatı kurulacak, başka önlemler de alınacaktı.

Öte yandan Erzurum, atçılıkta da özel bir öneme sahipti. Demiryolunun, motorlu kara taşımacılığının henüz başatlık

kazanmadığı Anadolu kırlarında katır, at, özellikle ordu birlikleri ve kolluk kuvvetleri için önem taşıyordu. 1930'larda Erzurum Ilıca ve Kars'ta "Atçılık Aygır Deposu" adlı haralar kuruldu. At ırkını ıslah etmek ve katır yetiştirmek için kurulan bu haralara özel bir önem verildi ve 1950'lerde haraların at varlığı 25 binin üzerine çıktı.

Başta atçılık olmak üzere hayvancılığı ve bitkisel üretimi geliştirmeyi amaçlayan Malatya'daki Sultansuyu Harası da 1930'larda genişletildi ve geliştirildi.

19. yüzyılda Akçadağ ilçesindeki Hamidiye kışlalarında safsan Arap atı yetiştirmeyi amaçlayan bir Padişah çiftliği kurulmuştu. Çiftlik, Akçadağ eteklerinde, Sultansuyu'nun geçtiği bir ovada yer alıyordu. Çevre köylüleri de çiftlikte çalıştırılmak üzere yeni kurulan köylere yerleştirilmişti. Ayrıca kurak olan ovaya Sultansuyu'ndan kanallar açılmıştı. Çiftlikte at yetiştiriciliğinin yanı sıra bitkisel üretim de yapılıyordu. II. Meşrutiyet ile birlikte hara, Maliye'ye geçmiş, mal varlığı satılmıştı.

1929'da yeniden ele alınan harada atçılık, koyunculuk ve daha sonraki yıllarda tavukçuluk bölümleri oluşturulmuştu. Süt, et ve yapağı verimini artırmayı da hedefleyen bu haranın tarımda modernleşmeye belli katkıları olmuştu.

Devlet, hayvan ticaretinin ağırlık taşıdığı Kars'ta bir "ihracatçı birliği" kurulmasına öncü olarak ticaret alanına da müdahale etti. 1936'da dış ticaretle uğraşan tüccarlara, tüm faaliyetleri için yazılı özel izin almak zorunluluğu getiren bir yasa çıkarılıyordu. Tüccarlar, ancak kendilerine izni verilen malların ticaretini yapmak zorundaydılar. Yasanın yedinci maddesinde, hükümetin gerektiğinde ülkenin belli bölgelerinde, "belirli malların ticaretiyle uğraşan tüccar birliklerinin oluşturulması emrini verebileceği" söyleniyordu. Yasada, "birliklere katılmayan tüccarların birliğin faaliyet konusu olan malların ticaretiyle uğraşamayacakları" özellikle belirtiliyordu.

"Yasanın yayınlanmasından hemen sonra İş Bankası, ülkenin birçok bölgesinde ihracat-ithalat birlikleri kurdu. Örneğin 1937'de Kars'ta, İş ve Ziraat Bankaları'nın ortağı oldukları Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği doğdu. Sözleşmeye göre birlik

yönetimi, faaliyetinin ilk üç yılında İş Bankası ile Ziraat Bankası temsilcileri arasından atanıyordu. Kars bölgesinden hayvan tüccarları da yönetime girebilmişlerdi. Tüzüğe göre, birlik, İş ve Ziraat Bankaları arasında eşit olarak paylaşılan 75 bin lira sermayeye sahipti. Şirkete 1938'de 32 tüccar, 75 bin lira yatırmış durumdaydı (Rozaliev, s. 119).

Tarımda verimliliği artıracak en önemli etkenlerden biri de sulamadır. Devlet, sulama olanakları sağlamak suretiyle de tarıma belli katkılar yaptı. Cumhuriyetin ilk yıllarında (1926) kurulan Su İşleri Teşkilatı öncelikle ihracata dönük tarım bölgelerinin su işlerine el atmıştı. Ankara Barajı, Bursa ovası ve Tarsus bataklığının ıslahı, Cellat Gölü'nün kurutulması, tamamlanan ilk işlerdi. Teşkilat, 1937'de 10 milyon lira ödenekle, Marmara, Ege, Çukurova, Konya, Niğde, Karadeniz bölgelerinde sulama işlerine yöneliyordu. Bu arada Doğu'da bazı küçük sulama yatırımları yapılıyordu. Bunlardan biri Erzinçan'da bataklık, dere ıslahı ve bent yapımıydı. 1937-1951 arasında bu iş için cari fiyatlarla, 3 milyon lira harcanmıştı. Sulamadan yararlanan bir il de Malatya idi. 1938-51 arasında Malatya'ya regülatör, bend, kanal, dere ıslahı gibi yatırımlar için 2.7 milyon liralık harcama yapılmıştı. İğdir ovasının sulama tesisleri için 445 bin lira; Van'daki kanal ve bendler için de 535 bin lira harcanmıştı.

Gerek üretme çiftliği ve haralar yoluyla teknik yardımlar, gerekse sulama olanakları, sınırlı da olsa, tarımdaki üreticiye verimliliği artırma, pazara sürülecek mal arzını çoğaltma, dolayısıyla nisbi rantını yükseltme olanağı verecekti.

1950'LERE GİRERKEN DOĞU'NUN DURUMU

1940'ların sonlarına gelindiğinde Doğu Anadolu'daki ticarileşme, kapitalistleşme sürecinin, Türkiye geneline göre geri düzeyde olduğu görülmekteydi. Nüfusun kır-kent bileşiminde kırlar ezici bir ağırlığa sahipti. Tarımda görece bir

ticarileşme başlamakla birlikte, başta tali yolların olmaması, sulamanın eksikliği v.b. üretkenlikle ilgili olanakların sınırlılığı sonucu, durgun yapı kırılamamıştı. Sanayi ve madencilik, devlet girişimleri olan az sayıdaki "modern işletme" ile geleneksel imalathanelerin bileşiminden oluşuyordu ve oldukça küçük bir yer tutuyordu.

1945 sayımına göre bölgedeki 16 ilin yüzölçümü 221.847 kilometrekare, nüfusu da 3 milyon 77 bindi. Bu, Doğu'da kilometrekare başına 13.8 kişinin düşmesi demekti. Oysa aynı dönemde nüfus yoğunluğu Türkiye geneli için 24'tü.

Nüfusun kır-kent bileşimi de Türkiye ortalamasının gerisindeydi. 1945'te 10000'den fazla nüfuslu kent ve kasabalarda yaşayanların toplam nüfusa oranı Türkiye'de yüzde 18 iken Doğu illerinde yüzde 9.8'di.

Bütün Türkiye'de ortalama her 7100 kilometrekareye, Doğu Anadolu'da ise 21.500 kilometrekareye bir "10 bin nüfuslu kent" düşüyordu. Ancak kentleşme oranının 17. yüzyıldan beri yüksek olduğu Güneydoğu'da durum farklıydı. Eski ticaret yolları üzerinde bulunmaları, Halep ve İskenderun Limanı kanalıyla görelî olarak uzak pazarlarda tanışmış olmaları, ayrıca toprak dağılımı ve elverişsiz iklimin etkisiyle, Güneydoğu illerinde kent nüfusu daha yüksekti. 1945'de Güneydoğu bölgesinde her 6034 kilometrekarede bir 10 bin kişilik kente rastlanıyordu. Buna rağmen, Doğu'nun tümünde kentleşmenin Türkiye düzeyinin altında olduğu açıktı.

1950'lere girerken Doğu illerinin tarımsal yapısı önemli dönüşümlere uğramasa da, tarımın görece ticarileştiği söylenebilir. Demiryolu yapımının hız kazanması ile birlikte bölge, Batı Türkiye ile bütünleşme konusunda önemli bir köprüye sahip oldu. Ancak tali yolların yetersizliğinin yanı sıra kırsal kesimde toprak mülkiyetinin feodal karakterini koruması, üretim ve verim artışı önünde ciddi bir engeldi. 1950 Tarım Sayımı ve sonuçları, Türkiye ekili alanları içinde bölgenin

Tablo: 18
1945 Nüfus Sayımında Doğu İlleri

İller	Yüzölçümü (A) (Kilometrekare)	Nüfus (B) (Kişi)	Nüfus Yoğunluğu (B/A)
Ağrı	12.659	135.504	10.70
Bingöl	8.564	75.510	8.82
Bitlis	6.939	71.950	10.37
Diyarbakır	14.579	249.949	17.14
Elazığ	9.204	198.081	21.52
Erzincan	10.583	171.868	16.24
Erzurum	23.941	395.876	16.54
Hakkari	9.641	35.124	3.65
Malatya	19.918	428.660	21.52
Kars	18.406	381.176	20.70
Muş	7.629	82.699	10.84
Mardin	11.593	234.457	20.22
Siirt	11.353	133.627	11.77
Tunceli	8.364	90.446	10.81
Urfa	20.715	263.855	12.74
Van	17.759	127.858	7.20
Toplam	221.847	3.076.640	13.86
TÜRKİYE	779.452	18.790.174	24.10
Bölge Payı (%)	28.5	16.4	

Kaynak: *DİE, Genel Nüfus Sayımı 1945*

payının yüzde 12.42 olduğunu gösteriyordu. Aynı sayıma göre bölgede ekili alanın yüzde 91'inde yapılan tahıl üretimi, Türkiye toplamının yüzde 14.2'sini oluştuyordu.

Tablo: 19
1950 Tarım Sayımı'na Göre Doğu İlleri

İller	Türkiye Ekili Alanı (Bin ha) ve İl Payı (%)	Üretilen Tahıl (Bin ton) ve il payı (%)	Buğday Verimi (kg/ha)	Topraksız Aile Oranı (%)
TÜRKİYE	8.414	5.933	770	5.9
Urfa	2.11	2.02	685	36.7
Kars	1.79	2.00	696	8.0
Malatya (*)	1.56	1.37	734	18.7
Diyarbakır	1.36	1.28	787	37.1
Mardin	1.30	1.43	933	11.8
Erzurum	0.94	1.68	1.220	10.7
Elazığ	0.63	0.53	705	12.0
Erzincan	0.62	0.77	843	10.7
Van	0.54	0.57	815	20.0
Ağrı	0.53	1.17	(...)	10.7
Siirt	0.43	0.57	996	19.0
Muş	0.32	0.43	993	(...)
Bingöl	0.13	0.15	1.040	20.0
Bitlis	0.11	0.16	1.042	(...)
Hakkari	0.05	0.06	(...)	(...)
Bölge Payı (%)	14.42	14.19		

(*) 1954'e kadar Adıyaman, Malatya il sınırları içindeydi.

(...) Bilgi bulunamadı.

Kaynak: DİE, 1950 Tarım Sayımı

Urfa, Kars, Diyarbakır, Malatya ve Mardin, Doğu'daki tarımsal üretimde ilk sıralara sahiptiler. Mardin ve Diyarbakır dışında, hektar başına alınan buğdaya bakıldığında verimin Türkiye

ortalamasının altında olduğu görülecekti. Sulama olanaklarının kıt; gübre, makina kullanımının hemen hemen olmadığı Doğu tarımında, kredi kullanımı da çok sınırlıydı. Örneğin Ziraat Bankası'ndan kredi kullanmak için zirai ipotek yaptıranlar içinde Adana bölgesinin payı Türkiye'nin yarısından biraz fazla iken Doğu illerinde yüzde 2 idi. 1945'te Ziraat Bankası'ndan kredi için yapılan işlem sayısı 4845, ipotek değeri de 33 milyon 452 bin TL idi. Tek başına Seyhan vilayeti (Adana), 1019 başvuru yapmıştı ve ipotek değerindeki payı yüzde 53'e yakındı. Oysa Doğu illerinden sadece 4 tanesinde kredi için ipotek muamelesi yapılmıştı ve ipotek değerindeki payları yüzde 2 ile sınırlıydı. İpotek muameleleri de Malatya, Erzurum ve Erzincan'da yoğunlaşıyordu (İstatistik Yıllığı 1946, s. 263).

1950 Tarım Sayımı, bölgedeki topraksız köylü konusunda da bilgiler veriyor. Sözkonusu tarihte Türkiye genelinde yüzde 5.9 olarak saptanan topraksız aile oranı, Urfa, Diyarbakır gibi feodalizmin direndiği illerde yüzde 37'ye çıkıyordu. Van, Siirt, Malatya, toprak toplulaşmasının görüldüğü diğer önemli illerdi. Bu bölgelerde, Kürt beyliklerinin merkeze bağlanmasının ardından geçici olarak iktidarı sarsılan aşiret reisleri 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi'nin de pekiştirmesiyle büyük toprakların sahibi oldular. Yöredeki köylüyü ortakçı ve kiracı olarak kendilerine bağlayan toprak ağalarının, 1926'da Şeyh Said ayaklanmasının arkasından çıkarılan yasayla topraklarının bir kısmı müsadere edildi. Ne var ki, toprak ağaları, bir süre sonra çıkan afтан yararlanarak geri döndüklerinde topraklarını tekrar ele geçirdiler. Bu arada mecburi iskâna tabi tutulan toprak ağaları, çıkan af sonrası bölgelerine döndüklerinde, görece küçük toprak sahiplerinin, geri dönmeyenlerin topraklarını da alarak mülklerini genişlettiler.

Devlet kapitalizminin demiryolları, sanayi ve maden işletmeleri, devlet üretme çiftlikleri vb. kuruluşlarla Doğu'ya girişi sırasında, tarımsal yapılar da bir çözülmü-dönüşme sürecine girdiler. Ama asıl çözülmeye için 1950 sonrasını beklemek gerekecekti.

Genel olarak bölge, Türkiye hayvan varlığında yüzde 25 dolayında bir paya sahipti. 1937-1947 istatistiklerinin ortalamasına göre 52 milyon dolayındaki hayvan varlığının yüzde 24'ü Doğu bölgesine aitti. Türkiye'nin sığır, koyun ve keçi varlığında bölgenin payı sırasıyla yüzde 24, yüzde 26 ve yüzde 25'ti. Bölge topraklarının yüzde 67'si çayır-mera olmakla beraber, hayvancılığın geleneksel yöntemlerle yapılması verimliliği de düşürüyordu. Türkiye genelinde 100 hektar çayır-meraya düşen hayvan varlığı 134 iken bu sayı Doğu illeri için 125'ti.

Bununla beraber 1940'lı yılların sonuna değin başta Kars ve Erzurum olmak üzere Doğu hayvancılığı, uzak pazarlar için besiciliği ilerletti.

Demiryolunun Erzurum ve Kars'a ulaşması, pazar için üretimin ağırlık taşıdığı bu alt bölge hayvancılığında sıçramaya yol açtı. 1946'da Erzurum başka illere 230 ton taze et, 250 ton sucuk, pastırma, 1.5 ton tereyağı, 400 ton sadeyağı, 58 ton yün, 202 ton büyükbaş hayvan derisi, 254 ton küçükbaş hayvan derisi satmıştı. Aynı yılda 66.500 baş sığır, 166.500 koyun il dışına satılmıştı. 1952'de satılan kasaplık hayvan sayısı 231 bin dolayındaydı. 1950'de Türkiye sığır varlığı içindeki payı yüzde 5, koyun varlığı içindeki payı yüzde 3 olan Kars'ta da uzak pazarlar için besicilik önem kazanmıştı. Erzurum ve Kars hayvancılığındaki gelişmede devletin bu yörelerde kurduğu "aşı istasyonu", "inekthane" gibi verimliliği artırıcı kuruluşların da payı vardı.

1950'lere girerken Doğu illerinde sanayi, en az gelişmiş sektördü. Devletin gıda, dokuma dallarında kurduğu işletmelerin dışında, Elazığ'daki maden işletmeleri, yörenin en önemli sanayi kuruluşları sayılırlardı. Özel firmalar da 10-20 kişinin çalıştığı un, tuğla, deri, kereste imalathanelerine sahiptiler. Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan firmalar, dönemin görece "modern" tesisleri sayılıyorlardı. 1941'de bu tür işletmelerden Türkiye genelinde 1052 tane vardı. Bunların

yüzde 30'u İstanbul'daydı. Doğu ve Güneydoğu bölgesi ise 35 "teşvikli firma" ile yüzde 3.4'lük paya sahipti. Sanayi kuruluşlarının 8'i Diyarbakır, 7'si Kars, 5'i Erzurum, 5'i Elazığ, 4'ü Malatya, 3'ü Mardin, 3'ü Bitlis, 2'si Van, 1'i de Siirt'teydi. Bu tesisler içinde Tekel'in Bitlis ve Malatya'daki sigara fabrikaları, Diyarbakır'daki İçki Fabrikası, Sümerbank'ın Malatya'daki dokuma fabrikası ve Etibank'ın Elazığ'daki bakır ve krom işletmeleri en önemlileriydi.

Bölgede "teşvikli" firmaların yanısıra geleneksel tarzda üretimlerini sürdüren imalathaneler de kent pazarlarına dönük üretimlerini sürdürüyorlardı. Dokumacılık, sepicilik, marangozluk, demircilik, bakır işlemeciliği, değirmencilik ilk akla gelen zenaatler arasındaydı.

Türkiye genelinde olduğu gibi, 1950'lere kadar gerek tarımdan, gerekse ticaretten ya da müteahhitlikten öze, ellerde biriken sermaye, bölgede sanayi yatırımlarına dönüşmedi.

Diğer alanlarda sağlanan kâr, hem daha fazla, hem de risksizdi. Ayrıca "fabrika" ölçeğinde sanayi için gerekli koşullar oluştuğunu söylemek de mümkün değildi. Ulaşım, enerji, haberleşme olanaklarının son derece sınırlı, pazara kapalıktan dolayı alım gücünün düşük, kentleşmenin yavaş, eğitilmiş işgücünün çok az, kredi olanaklarını sınırlı olduğu koşullarda yöre sermayedarlarından sanayi yatırımı beklemek fazla iyimserlikti. Daha o dönemde sermayedarların, kentlerde ticarete, emlaka ya da başta İstanbul olmak üzere, büyük merkezlerde sanayi dışı sektörlerde yatırım yaptığı görülüyordu.

Devletin yaptığı yatırımlardan madenler, ihracata dönük olduğu için "rañtabı"ydı. Tekel'in kurduğu sigara ve içki fabrikaları da "Tekel" olmanın rahatlığına sahipti.

Özetlemek gerekirse, dünyada ve Türkiye'de önemli değişimlerin, dönüşümlerin yaşanacağı 1950 sonrası dönemin eşğinde, Doğu, devlet kapitalizminin doğrudan ve dolaylı müdahaleleriyle feodal üretim ilişkilerinden kapitalizme geçişin patikasına girmişti. Gerek kentlerde gerekse kırlarda devlet kapitalizminin yukarıdan aşağıya operasyonlarıyla pazarla

tanışma, hayvansal ve tarımsal artığı fazılaştırarak değişime girme, giderek ücretli emek istihdam etmenin ilk eğilimleri, belirtileri gözlenmeye başlanmıştı. Batı'daki pazarlarla entegrasyon süreci, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda kurulan bağlar, döşenen köprüler sayesinde, 1950 ve sonrasında daha çok hızlanacaktı.

DP DÖNEMİNDE DOĞU VE KAPİTALİSTLEŞME

İkinci Dünya Savaşı sonrası, gerek dünya, gerekse Türkiye için bir kilometre taşı, bir "milat"tır. Aynı durum Doğu illeri için de söz konusudur.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya dengeleri yeniden oluştu, bloklar ortaya çıktı, uluslararası işbölümünün yeniden tanımlanması yapıldı. Türkiye, içinde yer alacağı bloku ve organizasyonları seçti. Arkasından da bu seçime uygun bir kapitalist gelişme yaşanmaya başladı. Bu gelişme, Türkiye'nin bölgeleri arasında da 1950 öncesinde eğilim düzeyinde varolan ancak 1950 sonrası netleşen bir işbölümünü, uzmanlaşmayı ortaya çıkardı. Bu işbölümünde Doğu Anadolu'ya düşen rol ve 1950-60 dönemindeki sonuçlarına geçmeden önce, dönemin başında dünya ve Türkiye bağlamını özetlemek yararlı olacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan dünya kapitalizminin hegemonik gücü olarak çıkan ABD, uzun vadeli çıkarlarını gözönünde tutarak bir yandan savaş enkazı altındaki Avrupa ekonomisini canlandırıcı, bir taraftan da uluslararası yeni işbölümü bağlamında "azgelişmiş" ülkelerde kapitalizmin gelişimini kamçılayıcı politikaları uyguladı.

Yeni işbölümü, sermaye yoğun, verimli sektörlerin metropol ülkelerde gelişmesini; emek yoğun, verimi düşük sanayilerin de "azgelişmiş" ülkelere kaydırılmasını öngörüyordu. "Azgelişmiş"lere kaydırılacak sanayi, gelişmişlerin "çıktı"sı makina-teçhizat, hammaddeyi, "girdi" olarak kullanacaktı. Bağımlılaştırılan ülkelere yapılacak sermaye ihracı sadece

kredilerle değil, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıyla da sanayi sektöründe yoğunlaşacaktı. Bağımlılar, temel olarak ihracata dönük tarım ve maden üretimine ağırlık verirken sanayide de "hafif" dalları seçmeliydiler. Nitekim bu dönemde ABD hükümeti uzmanı Thornburg'un raporu, Türkiye'ye biçilen rolü çok açık biçimde ifade ediyordu. Thornburg'a göre, Türkiye'de tarım, ticaret ve sanayinin gelişiminin önkoşulu, yollar ağını kurmak, sulama şebekeleri geliştirmektir. Bunun için de Dünya Bankası kredilerinden yararlanılmalıdır. Sanayi konusunda da "hafif sanayi"ye yönelmeyi salık veren uzman şöyle devam etmekteydi: "Yine çiftçinin mahsullerini istihsal ve nakletmek için basit fakat modern vasıtalarla ihtiyaç vardır. Bu basit vasıtaların çoğu Türkiye'de imal edilebilir, bunlar hariçten parça olarak ithal edilerek monte edilebilir" (TİB, 1975, Sayı 8).

O dönemde hazırlanan başka yabancı kaynaklı "gelişme reçeteleri"nin yanı sıra "yerli kalkınma raporları"nda da aynı yaklaşım egemendi:

Türkiye, 1944'te, 44 ülkenin katılımıyla toplanan ve sonuçta IMF ve Dünya Bankası'nı doğuran Bretton Woods Konferansı'nda oluşturulan anlaşmaya imza atarak savaş sonrasında uluslararası kapitalist sistem içinde yer alacağını belli etmişti. IMF ve Dünya Bankası'ndan sonra uluslararası diğer örgütlenmeler Marshall Planı ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Komisyonu (OECC)'nin kuruluşuyla sürmüştü, bunu Kuzey Atlantik Paktı (NATO) isimli askeri örgütlenme izlemiştir.

Türkiye, toplamı 13 milyar dolar olan ve aslan payını Avrupa ülkelerinin aldığı Marshall Planı'ndan 1948-52 arasında 354 bin dolarlık bir pay almış ve onu da tarımın makinalaşması, madencilik, enerji, ulaşım gibi altyapı yatırımlarına harcamıştı. Türkiye'nin 1947'deki IMF, Dünya Bankası üyeliğini 1952'deki NATO üyeliği izledi. Türkiye'nin dünya ekonomisi içindeki işlevini yerine getirebilmesi için ilk elde yapılanlar arasında Dünya Bankası ve çokuluslu bankalardan (özellikle Eximbank) alınan kredilerle altyapı

yatırımlarının geliştirilmesi yeralıyordu. Üretimin pazara çıkan kısmını artıracak, meta dolaşımını hızlandıracak, iç pazarı genişletecek ulaşım, haberleşme, enerji, sulama yatırımları bu dönemde hız kazanmıştı.

Kapitalistleşmeyi hızlandırma yönünde atılan bir diğer önemli adım da Dünya Bankası'nın girişiyle 1954'te Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB)'nin kurulmasıydı. Esas olarak özel sermayenin sanayi yatırımları kurmasını teşvik eden ve kredilendiren TSKB, Dünya Bankası'ndan aldığı fonları yerli-yabancı firma ortaklıklarının sanayi yatırımlarına aktardı.

Ayrıca 1954'te Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası ile Petrol Yasası'nın çıkarılması ile yabancı sermaye girişinin zemini de hazırlandı.

Bir yandan Dünya Bankası, Marshall Planı fonlarıyla altyapı yatırımları, öte yandan tarımda verimliliği artırıcı girişimler ve yerli-yabancı özel sektörün "hafif" sanayiye girişini kolaylaştıracak düzenlemelerle Türkiye, 1930'lu yıllarda izlediği ekonomik politikadan farklı bir çizgiye geçti. Savaş öncesinin, dış politikasında görece tarafsız, ekonomik ilişkilerinde de görece özerklik konjonktürünü değerlendirmiş, öz kaynaklarına dönmüş Türkiye'si, artık kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmiş bir ülkeydi. Sistemin işbölümünde uygun gördüğü rollere göre hareket edecekti.

1946-1953, liberal bir dış ticaret politikasının izlendiği ve tarımda ortalama büyüme hızının yüzde 13.2'ye ulaştığı bir dönem oldu. Tarım bu dönemde milli gelirdeki payını da yüzde 43.6'dan yüzde 45'e çıkardı.

Ancak bu dönemde, ithalatın çok hızlı artmasıyla birlikte döviz rezervlerinin erimesi, 1953'ten itibaren bir ödemeler dengesi buhranının yaratarak dış ticarete korumacı, sanayileşmede "ithal ikameci" bir yaklaşıma dönüşü dayattı.

Döneme bir bütün olarak bakıldığında, 1946-1953 tarımda, 1953-1960 sanayide büyümenin önde olduğu yıllardı. Dönem içinde bölgeler arasında bir işbölümünün, uzmanlaşmanın

yolunu açacak eğilimler de ortaya çıktı. Gelen yabancı sermaye ağırlıkla imalat sanayiini seçmiş ve yerli sermaye ile birlikte veya tek başına kurduğu sanayiler için Türkiye'nin Batı'sına, özellikle de İstanbul'a yönelmişti. Çünkü "kâr maksimizasyonu" ile hareket eden sermaye, en rantabl yer olarak bu bölgeleri gördü. Buna karşılık başta Doğu Anadolu olmak üzere Doğu Karadeniz, Orta Anadolu'nun doğuya yakın kısımları daha çok tarım, madencilik ve enerji sektörlerinde uzmanlaştı. Bu dönemde Doğu'ya yapılan devlet yatırımları tarım sektörüne, Batı'daki sanayinin ihtiyacı olan enerji sektörüne, madenlere, petrole dönük oldu. Geliştirilen ulaşım ağı, haberleşme gibi yatırımlar da bu bölgenin tarımsal üretimini ve madenlerini, işgücünü Batı iç pazarı ve dünya pazarlarına taşımaya yaradı. Aynı altyapı, Batı'nın sanayi mallarının bu bölgelerde tüketilmesine, dolayısıyla bu bölgelerin ulusal pazara dahil olmasına olanak sağladı.

Genel hatlarıyla ifade edilen bu "bölgesel işbölümü"nün belli istisnaları vardır. Bazen bu şablona uymayan sanayi yatırımlarını, tarım-maden bölgelerinde görmek mümkündür. Bu istisnalar da, 1946'da başlayan tek parti rejiminden, çok partili rejime geçişle ilgilidir. Bu siyasî dönemeçle birlikte, siyasî iktidarlar, en azından seçim dönemlerinde kendilerini, bölge halkının ekonomik-sosyal taleplerini dikkate almak, bunlara bir şekilde yanıt vermek zorunda hissetmişlerdir. Bu zorunluluk kapitalizmin normal gelişim seyriyle zaman zaman çatışmıştır. Adına "popülizm" de denilen bu politikaların, özellikle askeri darbeler döneminde ve daha sonra görüleceği gibi "serbest piyasa" kurallarına ekonominin terk edildiği konjonktürlerde rafa kaldırıldığı gözlemlenmektedir.

Bu anlamda, çok partili sistemin, kapitalist gelişmenin nimetlerinin bölgesel dağılımında, aşırı adaletsizliği bir ölçüde frenleyici etkileri de olmuştur denilebilir.

1950'lerde Devlet Yatırımları

İkinci Dünya Savaşı sonrasının Türkiye'sinde yaşanan değişimlerin Doğu Anadolu'ya yansımalarını şöyle özetleyebiliriz:

Açık olarak ifade edilmese de, Doğu'nun esas olarak bir tarım, enerji, maden bölgesi olarak görülmesi ve yabancı-yerli (ağırlıklı İstanbul) sanayi ürünleri için pazar olarak düşünülmesi, bölgeye bu dönemde yapılacak devlet yatırımlarının rengini ve boyutunu da belirledi.

1950-1960 döneminde Türkiye çapında sulama tesislerinin geliştirilmesi kamu yatırımları içinde önemli bir yer tuttu. 1950'de Türkiye'de yalnızca 50 bin hektar arazi sulanırken, yapılan yatırımlarla 1960'da sulanan arazi 1 milyon hektarı aştı.

1950'lerde ağırlık verilen sulama projelerinden Doğu'ya, küçük de olsa, belli paylar düştü. Elazığ ve Erzincan'da dere ıslahı ve sulama amaçlı belli yatırımlar yapıldı. Ayrıca Erzurum, Muş ve Kars'ta bataklık kurutma çalışmaları; Malatya, Tunceli ve Ağrı'da da sulama yatırımları yapıldı.

1950 öncesinde Doğu'daki elektrik santralleri ya kent merkezlerindeki dizel santrallerden ya da devlet fabrika ve madenlerindeki otoprodüktör santrallerden oluşuyordu. Malatya Bez Fabrikası, Ergani Bakır, bunlara örnekti. Yöredeki tek hidroelektrik santrali, 1930'da yapılan 360 kw'lık güce sahip Malatya Derme Hidroelektrik Santrali'ydı.

1950-1960 arasında bölgede dört hidroelektrik santral yapımı gerçekleştirildi. Bunlardan Elazığ-Hazar 1957'de faaliyete geçti ve gücü 25 MW'tı. İller Bankası'nca Siirt-Botan'da 1952'de işletmeye açılan santralin gücü 1.5 MW'tı. Erzincan-Girlerik ise 1953'de faaliyete geçti ve gücü 3 MW'tı. Erzurum Tortum'da yapımına 1952'de başlanan 25 MW'lık Tortum Santrali da 1960'da faaliyete geçti. Bu santrallerden Hazar, 1958'de Batı Anadolu'daki Tunçbilek Santrali'yle irtibatlandırıldı. Böylece Doğu, Batı'da kullanılacak enerji üretiminde önemli bir yer tutmaya başladı. Özellikle

1950'lerde projelendirilen Keban Santrali'nin 1970'lerde işletmeye açılmasıyla Türkiye elektrik üretiminde Doğu'nun önemi arttı.

1930'lu ve 1940'lı yıllar nasıl "demiryolu yılları" idiyse 1950'ler de "karayolu yılları" oldu. 1950'de kurulan Karayolu Genel Müdürlüğü, Türkiye çapında yoğun bir yol yapımına girişti. 1950-60 döneminde devlet bütçesi içinde bu kuruma ayrılan ödenek yüzde 4'ten 1958'de yüzde 11.1'e ulaştı. Aynı dönemde karayolu ile taşınan mal miktarı 957 milyon tondan 3678 milyon tona çıktı. Karayollarındaki gelişme, motorlu taşıt araçlarının artan oranda ithaline; giderek yerli üretimine de gerekli zemini hazırladı. Bunun yanı sıra enerji bileşimi içinde petrolün ağırlığı daha çok arttı. Karayolları ve petrolün ileride Türkiye kapitalizminin darboğaza girmesinde önemli rolü olan iki sağlıklı tercih olduğu anlaşılacak, ama "vakit çok geç" olacaktır.

--- Karayollarının demiryollarına paralel yapılması, 1950 sonrası üvey evlat durumuna getirilen demiryollarının karayoluyla rekabet edilemez duruma gelmesinde önemli bir etkendi.

Doğu'da 1930'lu ve 1940'lı yıllarda başlayan demiryolu yapımı 1950'lerde devam ederken bir yandan da yoğun bir karayolu yapımı başladı. 1947'de Bingöl-Genç'e uzanan demiryolunun yapımı 1950'lerde de sürdü ve 1955'de 108 kilometrelik demiryolu yapımı tamamlanarak Muş'a ulaşıldı. Aynı demiryolu 1965'te de Tatvan'a varacaktı. Böylece demiryoluyla ülkenin bir ucunu diğer ucuna bağlama süreci tamamlanmıştı.

Aynı dönemde karayolu yapımı da bütün hızıyla sürdü. 1952-57 arasında Karayolları, Doğu'ya 6 bin 800 kilometrelik yol yapmayı planlamış ve 175 milyon liralık ödenek ayırmıştı. Yolların, Diyarbakır, Erzurum, Kars, Malatya, Elazığ gibi pazara daha fazla açılma potansiyeli olan merkezlerde yoğunlaştığı dikkati çekiyordu.

Ayrıca, Urfa, Mardin, Diyarbakır illerinin Gaziantep üzerinden Akdeniz ile bağlantısını kolaylaştıracak Fırat Irmağı üstündeki Birecik Köprüsü'nün 1958'de faaliyete geçmesi, bölgenin

ulaşım olanaklarında yeni bir atılım oldu.

Karayolu yapımıyla birlikte bölgede işgücü ve mal dolaşımını artırıp hızlandıracak motorlu kara taşıtı parkında da hızlı bir artış oldu. Nitekim, 1938'de 366 olan bölgedeki kamyon sayısının 1946'da 444'e, 1955'de yüzde 529 artışla 2795'e, 1962'de ise yüzde 107 artışla 5790'a çıkmasındaki hız dikkat çekicidir.

Tablo: 20
Doğu'da Kara Taşıtları (1938-1962)

İLLER	Kamyon (Adet)				Otobüs (Adet)			
	1938	1946	1955	1962	1938	1946	1955	1962
Erzurum	32	56	388	1.078	4	9	94	260
Diyarbakır	83	33	328	767	2	1	18	173
Elazığ	50	83	321	655	-	5	47	128
Urfa	49	43	300	583	-	4	20	76
Malatya	54	63	335	566	3	3	47	171
Siirt	7	31	113	378	-	1	4	47
Erzincan	17	20	164	364	-	3	26	77
Mardin	13	26	188	344	-	4	177	317
Van	6	12	159	324	-	2	8	38
Kars	17	25	125	220	-	7	16	59
Muş	4	9	77	175	-	-	2	28
Bitlis	26	32	91	161	-	2	9	31
Tunceli	7	9	44	84	-	5	7	14
Bingöl	-	1	60	59	-	-	2	10
Hakkari	1	1	2	32	-	-	-	1
Bölge Toplamı	366	444	2.795	5.790	9	47	477	1.530
TÜRKİYE	3.932	5.384	34.429	73.323	1.044	1.212	6.848	16.437
Bölge Payı (%)	9.4	8.2	8.1	7.9	0.8	4.0	7.0	9.3

Kaynak: *DİE, İstatistik Yıllıkları*, 1936-37, 1946 ve 1960-1962'den derlendi.

Devletin sulama ve ulaşım yatırımlarının artmasının yanında 1950'ler, Türkiye tarımında makineleşmenin ivme kazandığı bir dönemdi. 1962'ye gelindiğinde ülkedeki traktör sayısı 43 bin 747 olarak saptanmıştı. Ancak Doğu illerinin payı 2 bin dolayındaydı. Başka bir ifadeyle, Türkiye'deki her 100 traktörden ancak 5'i Doğu'daydı. Bölgedeki traktörler de Urfa (437), Kars (281), Mardin (220), Elazığ (174), Diyarbakır (162) ve Malatya (138)'da yoğunlaşmıştı.

Diğer tarımsal tekniklerin ve kolaylıkların da itmesiyle 1950'lerden 1960'lara Türkiye'deki ekim alanları yüzde 78'lik artışla 8.4 milyon hektardan 15 milyon hektara yaklaştı. Doğu'nun ekim alanlarında da yüzde 127 artış görüldü. 1950'de 1 milyon 45 bin hektar olan Doğu illerinin ekili toprakları 1960-62 yıllarında 2 milyon 373 bin hektara çıktı.

Tablo: 21
1950-1960 Döneminde
Ekili Alanda Genişleme (Hektar)

İller	1950	1960-62	Artış (%)
Urfa	177.532	498.793	180.9
Kars	151.217	210.197	39.0
Malatya	131.631	191.426	45.4
Diyarbakır	114.924	216.713	88.5
Mardin	109.009	217.824	99.8
Erzurum	79.566	161.485	102.9
Elazığ	53.708	107.156	99.5
Erzincan	52.697	95.622	81.4
Van	45.420	111.299	145.0
Ağrı	45.248	151.887	235.6
Siirt	36.477	85.215	133.6
Muş	27.114	91.545	237.6
Tunceli	24.326	51.110	110.1
Bingöl	10.700	18.989	77.4
Bitlis	9.413	31.347	233.0
Hakkari	4.096	3.467	-15.4
Adıyaman	(*)	146.600	-
Bölge Toplamı	1.044.999	2.372.637	127.0
TÜRKİYE	8.413.839	14.978.768	78.0
Bölgenin Payı (%)	12.42	15.84	

(*) 1954'e kadar Malatya sınırları içindedir.

Kaynak: DİE, *Tarım Sayımları*, ilgili yıllar.

Bu dönemde bölgenin ekili topraklarının Türkiye toplamı içindeki payı yüzde 12.4'ten yüzde 15.8'e kadar yükseldi. Ekili alanı en çok artan iller arasında Urfa, Mardin, Ağrı ve Van dikkat çekiciydi.

Ekili alanlarının yüzde 90-95'ini tahıl üretimine ayıran Doğu illeri, ekim alanlarındaki genişlemeyle beraber tahıl üretiminde de Türkiye paylarını artırdılar mı?

Bu sorunun yanıtı araştırıldığında şu tabloyla karşılaşıldı:

Tablo: 22 Tahıl Üretiminde Türkiye ve Doğu (1950-1960)			
	1950	1960-62	1962 Traktör Sayısı
TÜRKİYE (Ton)	5.933.655	14.225.806	43.747
İller ve Payları (%)			
Urfa	2.02	3.36	437
Kars	2.00	1.05	281
Erzurum	1.68	1.05	159
Mardin	1.43	1.54	220
Malatya (*)	1.37	1.23	138
Diyarbakır	1.28	1.82	162
Ağrı	1.17	0.93	74
Erzincan	0.77	0.67	93
Siirt	0.57	0.70	30
Van	0.57	0.55	59
Elazığ	0.53	0.75	174
Muş	0.43	0.65	
Tunceli	0.34	0.31	25
Bitlis	0.16	0.21	45
Bingöl	0.15	0.15	6
Hakkari	0.06	0.02	3
Adıyaman	-	1.00	-
Toplamı	14.19	15.79	1.982
(*) Malatya'daki azalma, 1954'te Adıyaman'ın ayrı il yapılmasından kaynaklanmaktadır.			
Kaynak: DİE, <i>Tarım Sayımları ve İstatistik Yıllıkları</i> , ilgili Yıllar.			

1950'de 6 milyon tona yaklaşan Türkiye tahıl üretiminde Doğu'nun payı yüzde 14.2 idi. 1960-62 Türkiye tahıl üretimi ortalaması 14.2 milyon tona çıkarken Doğu'nun payı yüzde 15.8 oldu. Bu, 1950'li yıllarda Doğu illerinin tahıl üretimindeki paylarını küçük de olsa artırdıkları anlamına gelir.

Tahıl üretimindeki artış bazı illerde ekim alanı artışıyla paralellik gösterirken bazı illerde de ekim alanlarının artmasına karşılık tahıl üretiminin sınırlı olduğu görülüyor. Birinci türe örnek olarak Urfa, Mardin, Diyarbakır, Malatya, Elazığ örnek gösterilebilir. Buna karşılık tahıl üretimi ekim alanı genişlemesiyle doğru orantılı olmayan iller arasında Ağrı, Kars, Erzincan, Van sayılabilir. Bu illerin 1962 traktör parkında hatırı sayılır yer almalarına karşın üretimdeki paylarının gerilemiş olması, traktörün taşımacılık gibi tarım dışı amaçla kullanılmış olması ihtimalini akla getiriyor.

Özetlemek gerekirse, 1950-60 dönemi Türkiye genelindeki eğilime paralel olarak, Doğu'da ekim alanlarının genişlediği ve tahıl üretiminde (yine Türkiye eğilimine paralel olarak ve hatta ortalamanın üstünde) hızlı artışların yaşandığı yıllardı.

Bu arada Doğu'nun ilk üniversitesi de 1957'de Erzurum'da kuruldu. Atatürk Üniversitesi, ilk elde bölge tarımına ve hayvancılığına katkıda bulunacak fakültelere bünyesinde yer verdi.

Aslında Doğu'da bir üniversite kurulması fikri Atatürk'e aitti. 1 Kasım 1937'de TBMM'de yaptığı konuşmasında, ilk kez, Doğu'da bir üniversite kurulması fikrini ortaya attı. Atatürk bu konuşmasında şöyle diyordu: "Memleketi şimdilik üç büyük kültür bölgesi halinde mütalaa ederek Garp bölgesi için İstanbul Üniversitesi'nde başlanmış olan İslahat Programı'nı daha radikal bir tarzda tatbik ederek; Cumhuriyete cidden modern bir üniversite kazandırmak; merkez bölgesi için, Ankara Üniversitesi'ni az zamanda kurmak lazımdır. Ve Doğu Bölgesi için Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilkokullarıyla ve nihayet üniversiteyle modern bir kültür şehri yaratmak için şimdiden fiilyata geçilmelidir" (Söylev ve Demeçler... s. 386).

Doğu'da üniversite kurulması konusu bir süre sonra 1950'lerde DP'nin hükümet programında yer aldı. Çalışmalar 1957'de sonuçlandı ve Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşu tamamlandı.

Atatürk'ün daha çok "kültürel" işlev yüklediği Doğu'daki Üniversite, 1950'lerin "kalkınmacı" ortamında "ekonomik gelişmeye katkıda bulunma" fonksiyonuyla ele alınmıştı. Üniversite'nin kuruluş kanunu gerekçesinde Üniversite'nin, "yörenin sosyal, ekonomik ve teknik ihtiyaçlarını, el değmemiş enerji kaynaklarını, tarımını, madenlerini, öğretim ve araştırma konusu olarak alacağı" ifade ediliyordu.

Üniversite'nin kuruluşu ile ilgili çalışmalar sırasında ABD'nin Nebraska Üniversitesi ile işbirliği yapılmış ve AID Programı çerçevesinde birçok öğretim elemanının yurtdışında eğitilmesi ve aynı zamanda çok sayıda ABD'li öğretim üyesinin Üniversite'de görevlendirilmesi sağlanmıştı. Üniversite, 1958-59 öğretim yılında iki fakülte (Fen Edebiyat-Ziraat), 16'sı öğretim üyesi olmak üzere toplam 78 öğretim elemanı ve 132 öğrenci ile faaliyetlerine başlamıştı.

Elektrik, Petrol ve Sanayi

1950 sonrasında Doğu Anadolu'da tarım dışı sektörlerde de kapitalistleşme hızlandı. Devlet, elektrik üretimi için Doğu'daki nehirlerden yararlanıp hidroelektrik santralleri kurmanın yanısıra Ergani Bakır ve Guleman Krom İşletmeleri'nde genişletme çalışmalarına gitti. Keban'da 19. yüzyılda ilkel yöntemlerle işletilen Keban Simli Kurşun İşletmesi de 1952'de faaliyete geçirildi. Ayrıca, petrol sahaları hem yerli hem yabancı firmalara açıldı. Devlet enerji, maden, petrol faaliyetlerinin dışında 1930'lu ve 1940'lı yıllarda olduğu gibi, 1950'lerde de çeşitli devlet işletmeleri kurarak kapitalist gelişmeye öncülük etti.

Güneydoğu'da petrol faaliyetleri 19. yüzyıla kadar uzamakla beraber ilk ciddi aramalara Maden Tetkik Araştırma Enstitüsü (MTA), 1930'larda başlamıştı. 1940'larda çalışmalar

yoğunlaşırken sondaj işlemleri de artırıldı. Alınan sonuçların umut verici olması üzerine Siirt-Raman alanı 1951'de işletmeye açıldı. Bunu, Garzan'ın işletmeye açılması izledi. Bu arada 1954'te Amerikalı bir uzman olan Max Ball'a hazırlatılan bir taslak yasalaştırılmış ve Petrol Yasası çıkarılmıştı. Yasa, yabancı petrol şirketlerine geniş hareket alanı sağlıyordu. 1950'lerin sonlarına doğru, petrol arama ve üretme çalışmaları hızlandı. 1958'de Germik'te (Siirt) TPAO, Kâhta'da (Adıyaman) American Overseas Şirketi petrol buldu. Yabancı şirketlerin petrol üretimi 1960'larda hız kazandı. Mobil, 1962'de Batı Raman ve Silivkan'da, 1964'te Selmo (Siirt)'de petrol buldu. Shell, arama çalışmalarını Diyarbakır yöresinde yoğunlaştırdı. 1961'de Kayaköy, 1963'te Kürkan, 1964'te Baykan ve Batı Kayaköy'de petrole ulaşıldı. Bir devlet kuruluşu olan TPAO ise petrol aramalarını Siirt'te yoğunlaştırdı ve 1961'de Mağrib, Batı Raman ve Kurtalan'da, 1962'de Bada-1'de, 1963'te Çelikli'de petrol buldu.

Siirt'in Raman ve Garzan alanlarında 1946'da 544 ton olan üretim, 1950'de 18 bin, 1954'te 58 bin tona yükseldi. 1958'de Germik bölgesinin faaliyete geçmesiyle üretim 330 bin tona ulaştı.

1960'larda yabancı petrol şirketlerinin katılımıyla Siirt bölgesinde ve Türkiye'de petrol üretimi çok hızlı bir artış gösterdi ve 1964'te Türkiye'nin ham petrol üretimi 922 bin tona yaklaştı. Bunun yüzde 68'ini TPAO, yüzde 17'sini Mobil, yüzde 11'ini Shell gerçekleştiriyordu. Shell, Diyarbakır; diğerleri ise Siirt bölgesinde yoğunlaşmışlardı.

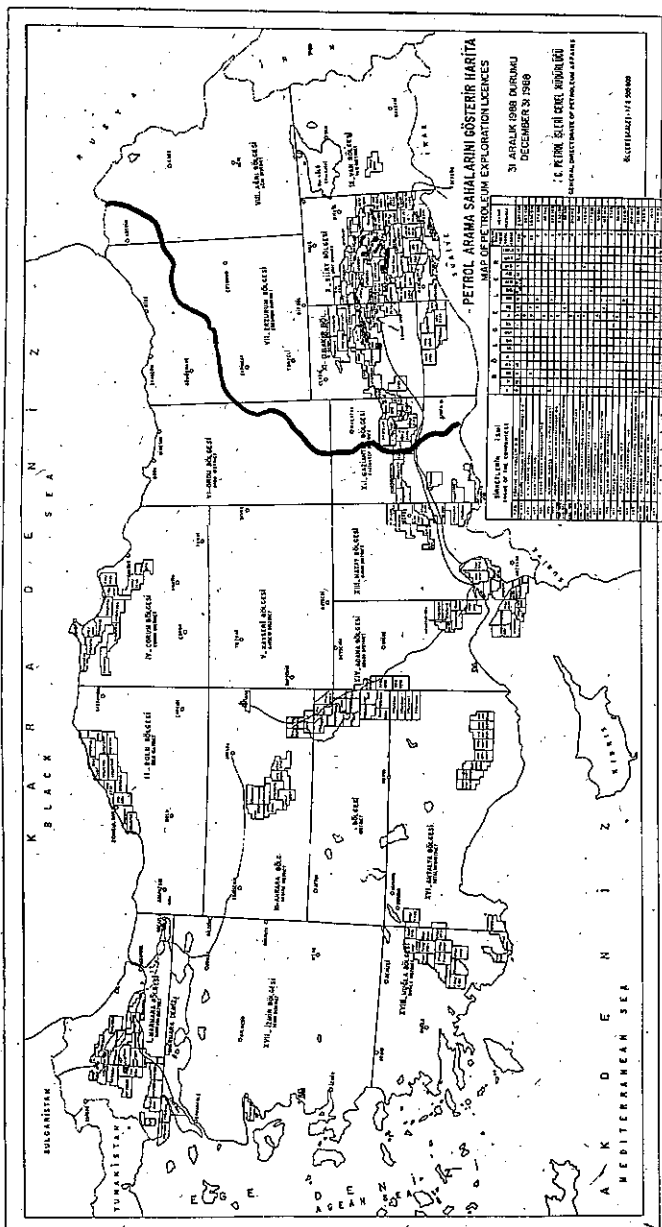
Siirt bölgesinde petrol üretiminin hızla artması, rafineri kurmanın şartlarını da yarattı. Ancak, ham petrolü işleyecek rafineriyi kuran yine devlet olurken yabancı petrol şirketleri bundan uzak durdular. Yabancılar rafinerilerini 1962'de Mersin'de, ATAŞ Rafinerisi adı altında kurdular. Mobil, BP, Shell ortaklığı olan ATAŞ, hem Güneydoğu'dan çıkarılan petrolü, hem de çoğu S. Arabistan'dan olmak üzere ithal ham petrolü Mersin'de işliyordu. Batman Rafinerisi'nin kuruluş öyküsü de şöyleydi:

Istanbul Beykoz'da "Türkiye Neft Sanayi A.Ş." adıyla Yaşva Biraderler'ce kurulan Türkiye'nin tek tasfiyehanesi, 1934'te bazı vergi sorunları nedeniyle kapatılınca MTA tarafından satın alınmış ve donanımı, petrol arama faaliyetlerinin sürdürüldüğü Raman'a taşınmıştı. Ancak deneme üretimine olanak veren bu tasfiyehanenin yerine modern bir rafineri kurulması 1950'lerde gündeme gelmişti. 1953'te American Ralph M. Parsons Şirketi'ne ihale edilen Batman Rafinerisi, 1955 ortalarında deneme üretimine geçti. Rafineriye ham petrol, Raman'dan 23 km'lik, Garzan'dan 35 km'lik çelik borularla taşınıyordu. 15 Doğu ilinin ihtiyacını karşılayacak şekilde planlanan rafineri, Doğu'da tüketilen benzini ürettiği gibi Doğu'ya çalışan lokomotiflerin, yöredeki şeker fabrikalarının yakıt ihtiyacını karşılıyordu. Rafineride üretilen asfalt da hızlanan karayolu yapımında kullanılıyordu. 1956'da Batman Rafinerisi'nde 525 bin ton benzin, 16 bin ton motorin, 51 bin ton asfalt, 138 bin ton fuel oil üretilmişti. Rafinerinin işletmeye açılmasından 3-4 yıl sonra bölgedeki ham petrol üretimine hız verildi ve rafinerinin kapasitesi genişletildi. 1962'de Rafineri yılda 615 bin ton ham petrol üretecek kapasitedeydi. Bu genişleme, ileriki yıllarda da sürecek ve 1972'de Batman Rafinerisi yılda 1.1 milyon ton ham petrol işleyecek güce ulaşacaktı.

Batman'daki rafineri, kentte olağanüstü bir gelişmeye yolaçtı. 1957'de ilçe yapılan Batman'da kent nüfusu 1960-1970 arasında 3.5 kat artış gösterdi. 1980'de ise 1960'a göre nüfus artışı yüzde 595'e ulaştı.

1950'lerde Doğu'da sanayi yatırımları, önceki dönemde olduğu gibi devletin kurduğu yeni fabrikalarla gerçekleşti. Bu yatırımlarda, çok partili sistemin getirdiği "popülizm"nin etkisi ağırlıktaydı.

1950-1960 Demokrat Parti döneminde devletçe kurulan 40 dolayındaki sanayi işletmesinin biri İstanbul'da, üçü Ankara'da, geri kalanları da siyasal ağırlığı olan iller ve ilçeler arasında pay edilmişti. "Örneğin şeker ve çimento gibi hammaddeye yakınlığın çok önemli olduğu sanayilerde, siyasal amaçlarla,

hammadenin hiç bulunmadığı yöreler, kuruluş yeri olarak seçilebilmiştir" (Tokgöz, s. 53).

DP iktidarının Başbakanı Menderes'in, "her ile bir fabrika", vaadiyle, çimento fabrikaları optimal kapasitelerinin çok altında birimler halinde, özellikle DP'nin kalesi olarak bilinen illere dağıtıldı. "Optimal kapasite 250-300 bin ton/yıl iken, kurulan çimento fabrikalarının kapasitelerinin 85-125 bin ton/yıl olduğu ve aralarında 240-300 km. uzaklık olması gereken kuruluşların 100 km'ye kadar birbirine yakın kurulduğu görülür: Manisa, İzmir, Söke fabrikaları gibi... Genel olarak kapasiteler gerekenden küçük tutulmuş; Batı Anadolu fabrikaları-birbirine çok yakın, buna karşın Doğu Anadolu'da çok uzak tesis olunmuştur" (Ölgen, s. 104).

Bu dönemde Doğu da, şeker fabrikaları furyasından nasiplenecekti. 1956'da Malatya, Erzinçan, Erzurum ve Elazığ'da şeker fabrikaları işletmeye açıldı. Malatya'daki fabrika günde 1800 ton, diğerlerinin herbiri de günde 1200 ton pancar işleyecek kapasitediydiler. Fabrikaların her biri ortalama 750 kişi istihdam ediyordu.

Şeker fabrikalarının dışında hayvancılık potansiyeli yüksek Erzurum'a Yem Fabrikası ve Et Balık Kombinasi kuruldu. Diyarbakır'da da Yün Yapağı fabrikası inşa edildi.

Demokrat Parti ve Doğu

Doğu'ya bu sanayi kuruluşlarının inşasında bölgede, özellikle bazı illerde Demokrat Parti'ye kayışın etkisi vardı. DP, 1950 ve 1954 seçimlerinde Urfa, Diyarbakır, Erzurum, Siirt, Ağrı gibi illerde seçmen üstünlüğüne sahipti. 1950-1960 arasında yapılan üç genel seçimde oyların CHP ve DP arasında dağılımı şöyle gerçekleşti:

Tablo: 23
1950'lerde Seçim Sonuçları ve Doğu

	1950		1954		1957	
	CHP (%)	DP (%)	CHP (%)	DP (%)	CHP (%)	DP (%)
Ağrı	35.5	64.4(3)	28.7	70.3(4)	41.5	50.1(3)
Bingöl	56.2(2)	29.9	26.1	31.7(2)*	33.9(1)	38.5(2)
Bitlis	57.8(2)	28.8	22.4	67.4(2)	37.4	60.9(3)
Diyarbakır	47.2	52.8(7)	35.7	61.4(8)	30.1	49.2(9)
Elazığ	46.5	53.5(5)	44.4(6)	41.8	48.4(6)	41.4
Erzincan	60.4(5)	39.6	48.1(1)	51.5(4)	48.4(6)	41.8
Erzurum	35.7	64.3(10)	23.1	58.3(12)	32.3	50.2(13)
Hakkari	100.0(1)	-	23.8	54.4(1)	30.7	67.8(1)
Kars	58.5(10)	41.3	49.8(10)	38.6	58.6(12)	36.8
Malatya	59.3(11)	40.7	54.3(12)	44.5	65.3(9)	32.8
Mardin	49.7(3)	42.8(3)	41.2	55.9(7)	53.1(8)	46.3
Muş	48.7	51.3(2)	28.7	43.3(3)	30.9(1)	44.4(3)
Siirt	41.0	59.0(4)	26.2	59.5(4)	43.4	49.5(5)
Tunceli	41.3	58.7(2)	48.8(1)	42.2(1)	53.8(3)	34.8
Şanlıurfa	48.1	51.9(7)	39.1	49.8(8)	51.9(9)	45.4
Van	50.5	41.0(1)	35.3	64.1(4)	56.7(5)	42.1
TÜRKİYE GENELİ	39.9	53.5	34.8	56.6	40.6	47.3
Böl. Mv.Sa. (36)		(44)	(30)	(60)	(60)	(29)
Tür.Mv.Sa. (69)		(408)	(30)	(490)	(178)	(419)

(*) 1 milletvekili Bağımsız.

Kaynak: DİE, *Seçim Sonuçları*, 1977

1950'de Doğu illerinden CHP 36 milletvekili çıkarırken DP'nin milletvekili sayısı 44'e ulaşmıştı. 1954 seçimlerinde bu fark 30'a 60 şeklinde DP lehine sonuçlanacaktı. DP'nin "çöküş dönemi" sayılan 1957'de ise CHP 60 milletvekili çıkarırken DP'nin milletvekili sayısı 29'a düşmüştü.

DP'nin Doğu'da dikkat çekici bir ağırlığa sahip olmasının bir nedeni, tek parti iktidarına duyulan tepki ile ilgiliydi. Gerek Kürt ayaklanmaları sırasında gerekse İkinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu insanı önemli baskılara maruz kalmıştı. DP'nin "yeter, söz milletin" sloganı tüm Türkiye'de olduğu gibi Doğu'da da tuttu. Özellikle DP'nin Doğu'da yaşanan bazı haksızlıkların hesabını sorması bölgede sempati ile karşılandı. Örneğin tarihe "Özalp Olayı" ya da "Muğlalı Olayı" adıyla geçen olayın hesabını sormak, DP'ye büyük puan kazandırdı. Olay şuydu: II. Dünya Savaşı sırasında darlığı çekilen bazı maddeler dolayısıyla sınır bölgelerinde kaçakçılık olayları artmıştı. Bölgedeki Kürt aşiretlerle jandarma arasında sık sık çatışmaya yol açan bu olaylardan biri de Van'ın Özalp ilçesinde patlak verdi. Bir bölümü İran topraklarında yaşayan Milan aşiretinin Temmuz 1943'te büyük bir hayvan sürüsünü gasbettiği ve İran'a kaçırdığı ihbar edilmişti. Jandarma birlikleri kaçakçıları yakalayamadılar. Ardından aşiretin Özalp'ta yaşayan 40 mensubu gözaltına alındı. Mahkeme sadece 5 kişiyi tutuklayıp geri kalanları salıverdi. Ancak Özalp'e gelen 3. Ordu Komutanı Orgeneral Mustafa Muğlalı'nın emriyle 33 köylü sorgulanmak üzere iki asteğmenin komutasındaki bir askeri birliğe teslim edildi. Köylüler sınıra yakın bir yerde kurşuna dizildi. Daha sonra hazırlanan tutanakta da kaçmaya çalışırken dur ihtiarına uymadıkları için vuruldukları ifade edildi. Olaydan yaralı olarak kurtulan bir köylü, durumu ilgili makamlara bildirdi. Ancak başvurulardan sonuç alınamadı.

DP'nin etkili bir muhalefet olarak mecliste yer almasının ardından olay yeniden gündeme geldi. TBMM Başkanlığı'na verilen bir soru önergesiyle olayla ilgili asker ve sivil yöneticiler hakkında soruşturma açıldı. Bütün sanıkların Genelkurmay Askeri Mahkemesi'nde tutuklu olarak yargılandığı davada

kurşuna dizme emrini kendisinin verdiğini söyleyen Muğlalı, 2 Mart 1950'de ölüm, ardından da 20 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Ama Askeri Yargıtay kararı bozdu. Muğlalı yeniden yargı önüne çıkamadan 11 Aralık 1951'de hapiste öldü. Sonraki yıllarda da Özalp olayı ile ilgili bakanlar hakkında soruşturma açtırma girişimleri, çıkan genel af nedeniyle işleme konmadı.

DP'yi Doğu'da başarılı kılan etmenlerden biri de büyük toprak sahiplerine ve ticaret burjuvazisine dayanan yapısıydı. Doğu'nun toprak dağılımında en adaletsiz bölge olduğu biliniyordu. Özellikle Güneydoğu illerinde köyler şahıs, aile, sülale malı olabiliyordu. Bu sahiplik, köyde yaşayan ya da büyük toprak sahibine bağlı yaşayan köylünün politik tercihini etkileme, hatta belirleme hakkını da ağaya veriyordu. Büyük toprak sahibini ikna eden parti, yöreden "tulum oy" çıkarmayı da garanti ediyordu.

1960'larda yapılan Köy Envanter Etüdüleri, büyük toprak mülkiyetinin açıkça gözlemlendiği illerde, birçok köyün aile, kişi ya da sülaleye ait olduğunu saptıyordu. Bunlardan Diyarbakır'da 663 köyden 70'inin, aile ya da sülale malı olduğu belirlenmişti. 1960'da Urfa'dan 664 köyden 51'inin şahıs, 40'ının aile, 32'sinin sülale mülkü olduğu belirlenmişti.

Siirt'te 11'i şahıs, 17'si aile, 4'ü sülale malı olmak üzere 32 sahipli köy saptanmıştı.

Van Merkez ve Özalp'te 4'er, Erciş'te de 3 köyün şahıs malı olduğu görülmüştü.

Daha parti kurulmadan, ileride DP'nin yönetimini üstlenecek olan Adnan Menderes, Emin Sazak gibi milletvekilleri, ilk kavgalarını Toprak Kanunu dolayısıyla vermişlerdi. Parti kurulduktan sonra da, yaptıkları programın öngördüğü iktisat politikası, tamamen bu sınıfların çıkarına uygundu. "Program, tarım sektörüne öncelik tanınacağını ve özel teşebbüsün esas kabul edileceğini müjdeliyordu. Memleket ekonomisi içinde tarıma öncelik vermesi demek, büyük toprak sahiplerinin geniş ölçüde kredi, teçhizat, ucuz tohumluk ve uygun zirai fiyatlardan yararlanması demekti" (Eroğul, s. 59)

DP'nin yükseliş dönemi sayılan 1950 ve 1954 seçimlerinde,

Doğu'da en çok milletvekilini Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt gibi büyük toprak sahipliğinin görüldüğü illerden çıkarması sürpriz değildi.

DP'nin ilk iktidar yıllarında Türkiye milli geliri yıllık yüzde 15 arttı ve 1950-54 arası milli gelir artışı yüzde 38.9 gibi çok büyük oranlara ulaştı. İleriki yıllarda büyümenin yüzde 7 dolayında kaldığı anımsanırsa, bu yılların büyüme hızı daha iyi anlaşılabilir. Büyümenin lokomotifini tarımdı. Tarım alanları genişletilmiş, bunun için devlet arazileri köylülere dağıtılmış, mer'alar ekim alanı haline getirilmişti. Tarıma traktörün girişi verimliliği büyük ölçüde artırmıştı. Diğer tarım araçları için de Ziraat Bankası önemli kolaylıklar sağlamıştı. Silo yapımı, yüksek taban fiyatları, sulama olanakları, karayolu, liman inşaatları büyümeyi hazırlayan başlıca koşullardı. Bunlara ek olarak hava şartlarının uygun geçmesi ve Kore Savaşı nedeniyle tahıla talebin yüksek olması, üretim ve ihraç olanaklarını da genişletmişti.

Savaş yıllarında mutlak yaşam standartları belirgin biçimde düşen tahıl üreticisi kesim, 1950'li yıllarda, özellikle tarım için sağlanan kolaylıkların yarattığı rant artırıcı etkilerle, gelir dağılımından payına düşeni artırdı. Ülke geneli için geçerli olan bu durum, Doğu için değişmedi. Ekim alanlarını ve tahıl üretimini artıran Doğu'nun tarım kesimi, gelişen ulaşım, sulama ve mekanizasyon yatırımlarını da değerlendirerek daha çok pazar için üreten, bunun için sürekli ücretli emek çalıştıran, kapitalistleşen bir yapıya doğru yöneldi.

DP'nin Türkiye genelinde olduğu gibi Doğu'da 1950'lerin ilk yarısında gösterdiği tırmanış, 1950'lerin ikinci yarısında yerini inişe bıraktı. 1954 genel seçimlerinde Doğu'dan 60 milletvekiliyle CHP'nin bir kat fazlası milletvekili çıkaran DP'nin, 1957 seçimleri sonucunda Doğu'dan 29 milletvekili vardı. Urfa, Mardin, Erzincan gibi iller 1954 seçimlerinde destekledikleri DP'den 1957'de vazgeçmiş görünüyordardı.

DP'nin bu gerileyişinde tarımın 1950'lerin ikinci yarısında duraklama sürecine girmesi etkili olabilirdi.

1954-61 dönemi, kendisinden önceki ve sonraki dönemlere

göre milli gelir büyüme hızının belirgin bir biçimde düştüğü yılları içerir. Millî gelirin yıllık büyüme oranlarının ortalaması, bu dönem için yüzde 3.7'dir. Nüfus artışı hızının üstündeki bu oran, savaş sonrasında yüksek büyüme oranına alışan ekonomi için "duraklama" anlamını taşıyordu. Ancak artık ekonomi ithal girdilere bağımlı hale gelmişti. İthalat yapılamadıkça büyüme duracaktı. O nedenle de döviz girişleri yaşamsal önem kazanacaktı. 1954-61 döneminde sanayide yıllık büyüme hızı yüzde 4.3'e ulaşırken tarımdaki büyüme yüzde 1.8 ile sınırlı kalacaktı. Tarımda, dolayısıyla tarımın ağırlık taşıdığı Doğu'da, DP'den uzaklaşmada bu düşük büyüme etkili olmuştu.

Yine de 1950'ler boyunca, tarihinde görülmedik hareketliliği ve canlılığı yaşayan Doğu tarımında, toprakta toplulaşma ve topraksız köylü oranı arttı. Bu süreç, kırdan kente göçü hızlandırdı ve ücretli emek kullanımını hareketlendirdi.

Kapitalistleşme sürecinin bu belirtilerini sayılarla ifade etmek gerekirse şunlar söylenebilir:

Gerek tarıma makinanın girişi, gerekse toprakların ağalarca zaptı ya da miras yoluyla küçülünce ağaya satılması gibi faktörlerin etkisiyle, 1950'lerden 1960'lara topraksız köylü oranı büyük artış gösterdi. Türkiye genelinde topraksız aile oranı,

Tablo: 24
1950'lerden 1960'lara
Topraksız Köylü Ailesi
Oranı

	1950 (%)	1962-68 (%)
TÜRKİYE	5.9	30.7
Urfa	36.7	55.0
Diyarbakır	37.1	47.0
Bingöl	20.0	40.0
Mardin	11.8	40.9
Siirt	12.0	42.0
Van	20.0	37.5
Tunceli	22.7	37.0
Elazığ	12.0	32.0
Ağrı	10.7	36.1
Erzincan	10.7	38.0
Malatya	18.7	30.7
Erzurum	6.0	32.0
Kars	8.0	23.0
Adıyaman	-	34.0

Kaynaklar: *1950 Tarım Sayımı*
ve *1962-1968 Köy Envanter*
Etüdüleri

1950 başında yüzde 6 iken 1960'larda yüzde 31'e çıktı. Diyarbakır, Urfa gibi toprak dağılımının eşitlikten en uzak olduğu bölgelerde topraksızlar, toplam ailelerin yüzde 50'sinin üstündeydi.

1950 sonrasında köylülükte farklılaşma artıp topraksızlar çoğalırken, kentler de canlı ve dinamik bir sürece girdi. Savaşın hemen ardından serbestleştirilen ithalatla birlikte bir dizi dayanıklı, dayanıksız tüketim malı kentlerini mağazalarını istila etti. İthalatçılar, hızla bayilikler, bölge temsilcilikleri kurarak Anadolu'nun ulaşabildikleri her kente bu malları satma yolu aradılar. Yeni kurulan özel bankalar çok şubelliliğe geçişle birlikte kentleri banka şubeleriyle donattılar. Kırdan kente göçle beraber, hızlı bir konut yapımı ve ona malzeme satan nalbur dükkanlarının sayısı çoğaldı.

Türkiye genelinde gözlenen kırdan kente göç olayı Doğu'da yer yer Türkiye ortalamasının üstüne çıktı. Kentli nüfustaki yıllık artışlar, 1950-55 döneminde Türkiye'de yıllık binde 55.6 iken Diyarbakır'da binde 62.5, Elazığ'da binde 68.7, Erzurum'da binde 70.9, Kars'ta binde 80'di.

1950-55 döneminde

Tablo: 25
1950-60 Döneminde Kent
Nüfusunda Artış (Binde)

	1950-55	1955-60
TÜRKİYE	55.6	49.2
Diyarbakır	62.5	46.6
Elazığ	68.7	62.4
Erzurum	70.9	35.3
Kars	79.8	31.4
Mardin	44.4	34.0
Malatya	-11.1 (*)	56.4
Muş	87.7	40.1
Siirt	96.7	76.4
Urfa	45.3	38.0
Van	49.3	49.6
Bitlis	81.4	37.1
Ağrı	90.7	42.7
Erzincan	42.5	67.5
Hakkari	30.6	64.4
Tunceli	45.3	50.9

(*) 1954'te Adıyaman'ın il olmasından dolayı kent nüfusu azalmış görünüyor.

Kaynak: DİE, *Genel Nüfus Sayımları*, ilgili yıllar

Türkiye genelindeki kentleşme hızının gerisinde kalanlar Urfa, Van, Mardin, Erzincan, Hakkari, Tunceli illeri idi. Ancak bunlar içinde de Urfa ve Mardin, tarihsel olarak kent nüfusunun zaten görece yüksek olduğu illerdi.

Buna karşılık 1955-1960 dönemi, bir önceki dönemin kentleşme hızının sürmediğini, kentli nüfusta artışın yavaşladığını ortaya koyuyordu. 1955-60'da kentli nüfus artışının Türkiye ortalamasını aştığı iller, Malatya, Elazığ, Siirt, Erzincan, Van, Hakkari ve Tunceli oldu. Doğu'daki kentlerde, kırdan gelen nüfusu emebilecek boyutta ekonomik faaliyetin olmaması, 1950-55 dönemindeki kentleşme hızının yavaşlamasında en önemli etkeni oluştururken bölge dışına göçler de hızlandı.

1950'li yıllar boyunca kırsal kesiminden kent merkezlerine göç hızlanırken, kentin, kırdan gelen nüfusu istihdam edememesi bölgeden Batı illerine, ağırlıklı da İstanbul'a göçü hızlandırdı. Bir süre sonra özellikle 1960'larda bu nüfusun bir kısmı "Alamancılar" safına katılarak yurt dışına göçtü. Kars, Erzurum, Erzincan, yurt dışına en çok göç veren Doğu illeri idi.

Bölgeden işgücü göçüne eşlik eden bir zenginlik de sermaye göçüydü. 1950'li yılların "bolluk" konjonktüründen tarım ve ticaret kesiminin sağladığı sermaye birikimi, bölgede sanayi yatırımlarına dönüşmedi. Oysa özel sektör için sanayi artık kârlı bir alan haline gelmişti. Başını ABD'nin çektiği uluslararası odaklar, Türkiye'de özel sermayenin artık sanayiye girmesi gerektiğini belirtiyor, bunun için de çeşitli kolaylıklar sağlıyorlardı. Dünya Bankası'nın TSKB aracılığıyla kullandığı elverişli krediler buna bir örnekti. Bunun yanı sıra banka kredi faizlerinin, döviz kurunun düşük tutulması, gümrük duvarlarının yükseltilmesi sanayiye büyük kârlar sağlanabilecek bir atmosfer sunuyordu. Ancak bu sanayi de yine ağırlıklı ABD ve AET'den gelen firmaların öncülüğünde geliştirildi. Bunlar da yatırım yeri olarak Batı'yı, özellikle de İstanbul'u tercih ettiler. Yabancı firmalar içinde Doğu'ya gelenler, ham petrol aramak ve üretmek için gelen BP, Shell ve Mobil'di. Bunlar da ham petrolü Mersin'deki rafineride işliyorlardı.

Doğu'da sermayesini sanayiye yatıracak büyüklüğe ulaştıran yöre sermayedarları, yatırım yeri olarak Doğu'yu değil, yine Batı'yı seçtiler. Böylece İstanbul'da Elazığlı, Urfalı, Malatyalı, Diyarbakırlı, Erzurumlu işadamları boy göstermeye başladı. Kimisi sanayi, kimisi inşaat, kimisi dış ticaret ya da toptan ticaret alanlarında faaliyet göstermeye başladılar. Bunlar içinde, Doğu ile bağlarını tamamen koparanlar olduğu gibi, bağlarını koruyanlara da rastlandı. Büyük firmaların bayilik, bölge temsilciliği gibi dağıtım halkalarını kentlerinde kurdular, İstanbul'da üretilen ya da ithal edilen sanayi mallarının Doğu'da satışından ortaya çıkan ticaret kârını elde tutmaya gayret ettiler. Siyasi partilere girerek milletvekili oldular. İktidar olmanın nimetlerinden faydalandılar.

Bu arada sanayiye devletçe yapılan yatırımların niteliği de yörede yan sanayi, bağlantılı sanayi türünden yan faaliyetlerin gelişmesine olanak tanımadı. Malatya'daki dokuma, Diyarbakır'daki yün-yapağı fabrikaları ya da Tekel'in içki-sigara fabrikaları veya Elazığ, Erzincan, Erzurum, Malatya'da kurulan şeker fabrikaları, daha sonraki dönemde kurulan et-balık kombinaları, süt fabrikaları, çimento fabrikaları... Bunların hemen hiçbiri, yörede çevre sanayilerin oluşmasına, nitelikli işgücü yaratarak onların bağımsız atölyeler, yan sanayiler kurmalarına olanak sağlayacak tesisler değildi. Maden, petrol ve elektrik santralleri için de aynı şey söylenebilirdi.

Oysa bazı kentlerde devlet fabrikalarının hem yöre işgücünü eğittiği hem de kentte belli büyüklükte bir sanayinin filizlenmesine ortam yarattığı görülmüştü. Eskişehir bunlardan biri sayılırdı. Berlin-Bağdat Demiryolu'nun yapımı sırasında 1894'te Eskişehir'de kurulan "Bakım ve Revizyon Atelyesi (eski adıyla Cer atölyesi), demiryolu 1924'te devletleştirildikten sonra montaj atölyesi, kazanhane, çarkhane, marangozevi gibi birimlerin eklenmesiyle genişletildi. Kuruluşun bünyesinde çırak okulları da vardı ve buralarda yetişen nitelikli işgücü, bağımsız işyeri kurarak yaratıcı-üretici çalışmanın çeşitli örneklerini verebilmişlerdi.

Aynı şekilde Adapazarı'nda kurulan Vagon Fabrikası ile T. Ziraî Donatım Kurumu'nun işletmesi de yöreye benzeri katkılar sağlamıştı.

Öte yandan, İstanbul'a karargahını kurmuş özel sektör için Doğu ne bu dönemde ne de sonra, yatırım sahası olamadı. Bunun nedenlerini de en güzel şekilde "İmparator" Vehbi Koç, 1965 yılında Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada şöyle ifade ediyordu; "Bugün Doğu bölgemizde devletin kurduğu endüstriye kıyasla özel sektörün kurduğu endüstri çok küçüktür... Türkiye'de devlet, kâr ve zarara bakmadan, bazı mülâhazalarla memleketin çeşitli yerlerinde endüstri kurmuştur. Özel sektör ancak ekonomik yönden faydalı gördüğü yerlerde endüstri kurar ve sermayesini verimli sahalara yatırır."

Doğu'ya neden yatırım yapmadıkları sorusunun yanıtını bu kadar net biçimde ortaya koyan Koç, Erzurum veya Diyarbakır'da yatırıma niyetlenmenin karşıkârşıya bırakacağı sorunlara da diplomatça parmak basıyordu. Şöyle konuşuyordu Koç, "Bugün Erzurum veya Diyarbakır'da endüstri kurmak için özel sektörün dikkat etmesi ve araması gereken birkaç hususu sayacağım. İşçi temini ve ücretler, elektrik ve su temini ve bedeli, fabrikanın işleyeceği ham madde ve malzemenin temini, mamulün satışı ve nakliye ücretleri, arsa ve inşaat maliyeti, makine ve teçhizatın nakli, müdür ve memur gibi idareci ve yardımcılarının meskenleri ve maaşları ve çok önemli bir unsur olarak yardımcı endüstri. Hatta endüstrinin kurulacağı yerde muntazaman işleyen telefon, şehirlerarası muhaberat ve uçakların çalışması daha büyük rol oynar. Erzurum veya Diyarbakır'da kurulan bir fabrikada beklenmedik bir arıza olduğu taktirde, büyük şehirlerden parça ve uzman getirilmesi için geçirilecek vaktin önemi çok büyüktür (Koç, s. 160-161).

* * *

*

Özetlemek gerekirse, 1950'lerde Türkiye kapitalizmi yeni bir

patikada ilerledi. 1950 öncesinde devlet kapitalizminin başat olduğu süreç 1950'den itibaren uluslararası sermayenin belirleyiciliğindeki bir kapitalistleşme yoluna geçiş yaptı, devlet kapitalizmi bu sürece tabi ve onu destekleyen tarzda gelişti. Tarımda ticarileşmenin arttığı, kapitalist ilişkilerin geliştiği bu yıllarda sanayi kapitalizminin giderek tarımın önüne geçeceği bir süreç de başlamış oldu. Bu gelişme sürecinde belirleyici etken dış dinamiklerdi. Başını ABD'nin çektiği uluslararası sermayenin İkinci Dünya Savaşı'nın veri sonuçları üzerine bina ettiği uluslararası iş bölümünde, Türkiye'de tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi ve ihracı, tüketim malları üretiminden başlayan bir sanayileşmenin özel sektör eliyle geliştirilmesi hedef alındı. Bu dış dinamik belirleyiciliği, içeride "devletçilik" dönemi ve savaş yıllarının karaborsa koşullarında palazlanmış "iç sermaye"nin eğilimlerine de denk düştü.

Bu süreç, Doğu'daki kapitalizm öncesi yapılarda da belli çözümlere yol açacak etkilere sahipti. 1930'larda başlayan demiryolu ağının 1950'lerde sürmesi, buna karayollarının eşlik etmesi Doğu tarım ve hayvancılığında pazar için üretimi artırdı. Ekim alanlarının genişlemesiyle, bölgenin Türkiye tarımındaki yeri de genişledi. Pazara açılma, köylülükte farklılaşmayı hızlandırdı. Topraksız köylü oranı artarken bir kısım nüfus kentlere ve bölge dışına göçerek sanayileşen kentlerin işgücünü oluşturmaya başladı. Doğu tarımı yer yer kapitalist çiftliklerin ortaya çıktığı bir dönüşümü yaşamaya başladı. Yeni dönemde Doğu'nun doğal kaynakları işlenerek enerji ve maden üretimi de artırıldı. Devlet kapitalizmi, maden sektörüne yatırımını sürdürürken bölgenin akarsu potansiyeliyle Türkiye'nin batısında gelişen sanayinin ihtiyacı elektriği üretecek santral yapımlarına hız verildi. 1930'lardaki bakır ve krom madeni işletmeciliğine, 1950'lerde petrol eklenirken bölge nehirleri üzerine kurulan santrallerle elektrik üretimi arttı. Çok partili yaşamın "popülist" politikalarından kısmetine dört şeker fabrikası düşen Doğu, başka devlet fabrikalarının da kurulmasıyla sanayide küçük de olsa bazı gelişmeler yaşadı.

Tarım ve ticaretle birlikte bölgede özel ellerde biriken sermayenin sanayiye yatırılması ise pek gözlenmedi. Sanayi Batı'da geliştiriliyordu ve bölge sermayesi de ya sanayi için İstanbul yolunu tuttu ya da ilindeki ticaret, emlak sektörlerinde yer aldı. Bayilikler, temsilcilikler alarak İstanbul'daki sanayicilerle bağlantı kurdu. Hızlanan kentleşme sürecinde konut, otel, işhanı yapımına yöneldi. Yöredeki kamu inşaatlarının müteahhidi oldu. Doğu, Batı'ya tarım ürünleri ve hayvan satıyor; Batı'da üretilen ya da ithal edilen sanayi mallarını tüketiyordu. Doğu'nun akarsuları, madeni ve petrolü de devlet işletmeleri ve yabancı şirketlerce işletiliyordu.

1960-1980 DÖNEMİNDE DOĞU: UÇURUM DERİNLEŞİYOR

1960'lardan 1970'lerin ortalarına kadar olan dönem, Türkiye ekonomisinde "büyüme" yıllarıydı. 1960'larda gerçekleştirilen yüksek büyüme hızları 1970'lerin ilk yarısındaki bir "geçiş" döneminden sonra 1970'lerin ikinci yarısında yerini büyüme hızının sıfırlandığı, hatta negatifleştiği "bunalım" yıllarına bırakmış, bunu da "24 Ocak + 12 Eylül" ekonomik ve politik operasyonlarını içeren 1980'lerin "kemer sıkma" dönemi izlemişti.

Doğu Anadolu, Türkiye ekonomisinin geneldeki eğilimlerinden etkilendi. Büyüme dönemlerinde bölgenin yatırımlardan aldığı sınırlı pay bile bunalım yıllarında hissedilir biçimde azaldı. Büyüme yıllarında Doğu, yapılan yatırımlardan pek hissedilir değişimler sağlamadı. Bunda, yatırımların niteliğinin ağırlıklı "Batı'ya dönük" olması etkindi. Bölgeye, özellikle 1970'lerde "politik güdülerle" yapılan devletin sanayi yatırımlarının etkisi sınırlı oldu. Özetle, Doğu'nun Türkiye milli gelirinin oluşumundaki yeri ve önemi 1960'lardan 1980'lere dikkat çekici boyutta azaldı. Buna paralel olarak, işsizlik ve Batı'ya sermaye ve işgücü göçü de artarak sürdü. Böylece 1970'li ve 1980'li yıllar, Batı'da kapitalizmin gelişim

hızının Doğu'yu çok geride bıraktığı, bölgelërarası dengesizliğin arttığı, bölgesel uçurumun derinleştiğı bir dönem oldu.

Bu noktaya gelişin ayrıntılarına girmeden önce, 1960'ların başındaki Türkiye'nin genel panoramasını çizmek, iktidardakilerin Doğu'ya bakış açısını ve yaklaşımını anlamak açısından yararlı olabilir.

1960'lardan başlayarak, Türkiye ekonomisi yeni bir büyüme-genişleme sürecine girdi. Bu süreç "planlama" tabanında gelişti. 1963'den başlayarak üç tane "beş yıllık plan", yatırım politikaları üzerinde belirleyici oldu. Birinci Plan'ın açık tercihi "ithal ikameci sanayileşme" idi. Bu, belli tüketim kalıplarına hazır toplumun buzdolabı, çamaşır makinası, radyo, teyp, elektrikli cihazlar, otomobil, televizyon, modern büro, mutfak eşyası v.b. taleplerinin yurt içi üretimle karşılanması demektir. Başlangıçta montaj, giderek yerli katkı oranı artan tarzda kurulan bu sanayi 1960'lı yılların dinamosu oldu. 1963-1977 döneminde imalat sanayiinin büyüme hızı yıllık yüzde 10'a yaklaşıyordu. Oysa aynı dönemde tarımdaki yıllık büyüme hızı yüzde 3.3 ile sınırlı kalacaktı.

Özel sermaye birikimi, 1950'li yılların "bolluk" ortamında artmıştı. 1960 sonrasında da, Koç, Sabancı, Eczacıbaşı, Yaşar, Çukurova gibi sermaye grupları, ya tek başlarına, ama çoğunlukla çokuluslu şirketlerle ortaklaşa kurdukları sanayilerle özel kesim sanayiinin sürükleyici gücü oldular. Gümrük duvarlarıyla korunan, ucuz kredi, düşük döviz kuru ve giderek genişleyen dev bir iç pazara dönük bu sanayi hızla büyüdü. Çoğu İstanbul'da olmak üzere Batı'daki belli merkezlerde toplanan sanayi, iç pazarın daha çok derinleşmesini hedef alacak, ürünlerini, Doğu'daki kentlere, kasabalara, hatta köylere kadar satmayı hedefleyecekti. Dolayısıyla ulaştırma olanakları arttıkça daha fazla kara taşıtı; elektrifikasyon arttıkça daha çok radyo, teyp, televizyon, elektrikli cihaz satma olanağı doğacaktı.

Özel sektörün önceleri dayanıksız tüketim malı dallarına, sonraları dayanıklı tüketim malı ve bazı ara mallara dönük bu yatırımlarına, devletin sanayi yatırımları eşlik edecekti. Devlet,

daha çok, özel firmalara girdi sağlayan Petkim, Karadeniz Bakır, Ereğli Demir Çelik, Makina Kimya, Seka gibi tesislerin yapımını üstlendi. Bu KİT'ler, işletmelerini yine Batı'da özel sanayilerin yoğunlaştığı merkezlere yakın inşa ettiler, tekelci tarzda gelişen özel sanayiye destek oldular (Sönmez, 1982). Devlet, sanayinin dışında enerji, ulaşım, haberleşme yatırımlarıyla da sanayinin "altyapısal" sorunlarına dönük faaliyetlerde bulundu.

Bu çerçeve dahilinde Doğu'da gelişme yine ağırlıklı tarımla sınırlı kaldı. Madencilik ve enerjiye dönük devlet yatırımları da aslında Batı'daki sanayinin ihtiyaçlarını karşılamaya dönüktü. Nitekim, 1970'lerin sonlarına gelindiğinde bölgesel gelirde tarımın hakimiyeti değişmedi. 1978 verilerine göre Marmara ile Doğu'nun GSYİH'da, sektörlerin payı şöyleydi:

Görüldüğü gibi 1970'lerin sonlarında Marmara bir sanayi, Doğu halâ bir tarım bölgesidir. Bölgelerarasında işbölümü, uzmanlaşma kesin hatlarla belirlenmiş gibidir. Doğu'da tarımın payı bazı illerde il hasılasının yüzde 60'ına kadar çıkıyordu. Örneğin 1978'de tarımın il GSYİH içindeki payı Adıyaman'da yüzde 61.2'yi, Muş'ta yüzde 65'i, Ağrı'da yüzde 58.5'u, Kars'ta yüzde 59.5'u, Urfa'da yüzde 54.8'i buluyordu.

Doğu'ya, "Türkiye'nin Çiftliği" gözüyle bakış, üstelik bunun gereklerinden uzak durma, bölgesel eşitsizliğin 1960-1980 döneminde de değişmemesi, hatta artması sonucunu yaratacaktı.

Oysa 1960'ların başından itibaren, önceki hükümet

Tablo: 26
Sektörlerin GSYİH İçindeki Payı (1978, %)

	Doğu	Marmara
Tarım	46.2	7.9
Sanayi	10.5	33.7
İnşaat	6.4	4.5
Ticaret	7.0	20.0
Ulaştırma	6.6	9.4
Devlet Hiz.	12.6	7.7
Diğer	10.7	16.8
Toplam	100.0	100.0

Kaynak: E. Özötün, *Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası*, DİE Yayını, 1980'den hesaplandı.

programlarından farklı olarak "bölgesel dengesizlik" sorununa hemen her hükümet programında yer verilmişti. "Doğu'nun kalkınması için" ne gibi önlemlere yer verileceği hükümet programlarında ifade edilmeye başlanmıştır.

1960'ların hemen başında Birinci İnönü Hükümeti'nin programında konuyla ilgili olarak şöyle deniliyordu:

"... Muvazaneli gelişme ve sosyal adalet cihetinden ehemmiyetli gördüğümüz konulardan biri de memleketimizin çeşitli bölgeleri arasında iktisadi faaliyet hacmi ve gelir seviyesi bakımından mevcut olan büyük farkları ortadan kaldırmaya çalışmaktır... Eğitim politikamızda, memleketimizin az gelişmiş bölgeleriyle diğer bölgeleri arasındaki farklılıkları ortadan kaldırıcı tedbirler, ehemmiyetle dikkate alınacaktır" (Tutanak Dergisi CD:1, C: 6, Sa: 150, 1972).

1963-1965 İkinci İnönü Hükümeti Programında da Doğu ile ilgili olarak şöyle deniliyordu: "Kalkınma Planı'nda yer alan sosyal politikamız gelir dağılımındaki ve bölgelerarası kalkınmadaki aşırı ve adaletsiz farkların giderilmesine dayanır. Bu amaçla milli gelirin hızla artırılması ve artan milli gelirin, vergi politikası, kamu harcamaları, yatırımların teşviki suretiyle dargelirli vatandaşlarımıza, azgelişmiş bölgelerimize ve Doğu bölgelerimize öncelikle yöneltilmesine, böylelikle bölgeler arasındaki dengesizliğin giderilmesine çalışacağız" (Tutanak Dergisi, Dil, C: 24, s. 35).

1965'te kurulan Demirel Hükümeti'nin programında da aynı yaklaşımın hakim olduğu görülecekti. Programda şöyle deniliyordu: "... Yurdun birçok bölgelerinde, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, hayat ve yaşayış şartları bakımından büyük farklar mevcuttur. Fakir bölgelerde yaşayan halkımızın daha müreffeh hale getirilmesi, iş imkanlarına kavuşturulması, bu bölgelerde yapılacak alt yapı tesisleri ve sanayi yatırımlarının hızlandırılmasıyla mümkün olacaktır."

1960'ların Ortasında Doğu ve Türkiye

Planlı dönemin yatırımlarının Doğu'ya ne getirip ne götürdüğüne geçmeden önce, 1960'ların ortasında Doğu'nun Türkiye'deki yerini saptamak yararlı olacaktır. 1965'te GSYİH'nın illere göre dağılımını düzenleyen Bulutay-Ersel'in "Gelir Dağılımı" araştırmalarından Doğu illerinin Türkiye milli gelirinde yüzde 10.39'luk bir paya sahip oldukları görülmektedir. Ve yine bu araştırmadan, Doğu'daki iller arasında da farklılaşmanın yaşandığı; bazı Doğu illerinin, Batı'daki bazı illerden de önde oldukları gözlemlenmektedir.

Tablo: 27
Doğu İlleri ve "Diğerleri": 1965

Doğu İli	Türkiye GSMH'deki Payı (%)	Sırası	Diğer İller	Türkiye GSMH'deki Payı (%)	Sırası
Kars	1.20	18			
			Hatay	1.16	19
			G. Antep	1.15	20
Urfa	1.14	21			
Erzurum	1.10	22			
			Tokat	1.09	23
			Afyon	1.08	24
			Sakarya	1.07	25
			Kütahya	1.03	26
			Trabzon	1.03	27
			Çorum	1.02	28
			Denizli	1.01	29
Elazığ	0.95	30			
			K. Maraş	0.95	31
			Niğde	0.95	32
			Çanakkale	0.94	33
			Bolu	0.93	34

Doğu İli	Türkiye GSMH'deki Payı (%)	Sırası	Diğer İller	Türkiye GSMH'deki Payı (%)	Sırası
Malatya	0.88	36			
			Tekirdağ	0.84	37
			Yozgat	0.83	38
			Muğla	0.79	39
			Rize	0.79	40
			Kastamonu	0.79	41
			Kırklareli	0.79	42
Diyarbakır	0.78	43			
			Ordu	0.77	44
Siirt	0.75	45			
			Amasya	0.72	46
Mardin	0.72	47			
			Isparta	0.67	48
Erzincan	0.56	49			
			Giresun	0.56	50
			Nevşehir	0.54	51
Van	0.51	52			
			Çankırı	0.49	53
			Burdur	0.48	54
			Kırşehir	0.46	55
			Gümüşhane	0.45	56
Adıyaman	0.42	57			
			Uşak	0.42	58
			Sinop	0.39	59
			Artvin	0.36	60
Ağrı	0.35	61			
			Bilecik	0.33	62

Doğu İli	Türkiye GSMH'deki Payı (%)	Sırası	Diğer İller	Türkiye GSMH'deki Payı (%)	Sırası
Muş	0.33	63			
Bitlis	0.23	64			
Tunceli	0.18	65			
Bingöl	0.16	66			
Hakkari	0.13	67			
TOPLAM	10.39				

(*) 1965'te ilk 17. sırayı alan illerin GSMH payları ve sıralamaları şöyle:
 İstanbul (19.62), Ankara (9.59), İzmir (6.29), Zonguldak (3.59), Konya (3.74), Adana (3.14), Bursa (2.40), Manisa (2.22), Balıkesir (2.01), Kayseri (1.79), Kocaeli (1.68), İçel (1.64), Samsun (1.60), Aydın (1.50), Sivas (1.45), Eskişehir (1.39), Antalya (1.29)

Kaynak: Bulutay-Ersel (1969)

1960'ların ortalarında Doğu illerinden bazılarının, Sakarya, Bilecik, Edirne gibi Marmara Bölgesi'nin illerinden bile önde oldukları görülmüyordu. Ne var ki, hızlı büyüme yılları olan 1960'lar ve 1970'lerde, büyümenin lokomotifi sanayi, hem devlet, hem de özel sektör eliyle Doğu dışındaki illerde yoğunlaşacaktı. İleride görüleceği gibi, Doğu'nun Türkiye GSMH'si içinde 1965'te yüzde 10.39 olan payı azalacak ve Doğu illerinin sıralamadaki yerleri aşağıya doğru inecek, bölgesel uçurum da büyüyecekti.

Doğu ile Batı arasındaki dengesizliğin 1960'lı yıllarda hızlandığını ve 1970'li yıllarda sürdüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Uçurumun nasıl derinleştiğine planlı dönemin başından itibaren bakalım.

Birinci Plan döneminde cari fiyatlarla yapılan 36.6 milyar TL'lik kamu yatırımlarından Doğu illeri yüzde 11.8'lik pay

almıştı. Aynı dönemde Marmara Bölgesi'nin toplam kamu yatırımlarından aldığı pay da yüzde 11.7 idi. Başka bir ifadeyle, gelişmiş Marmara da, azgelişmiş Doğu kadar kamu yatırımlarından pay almıştı. Tek başına İstanbul'un aldığı pay yüzde 7.4'ü buluyordu. Bu durumda bölgesel dengesizliği azaltmak üzere kamu harcamalarının yönünün Doğu'ya kaydırılması gibi bir eğilimden söz edilemezdi.

Durum İkinci Plan'da da aynıydı. 1968-1972 dönemini içeren İkinci Plan'da cari fiyatlarla 70.5 milyar liralık kamu yatırımı yapılmıştı.

Doğu, toplam yatırımlardan yüzde 11.92'lik pay almıştı. Aynı dönemde en gelişmiş bölge Marmara'nın da payı yüzde 12 idi. Tek başına İstanbul'un payı yüzde 8.3'tü. Her ne kadar Doğu ile aynı büyüklükte kamu yatırımlarından pay alan Marmara'da Türkiye nüfusunun yüzde 21'inin yaşadığı bir gerçekse de 17 Doğu ili de nüfusun yüzde 17'sine sahipti.

Yatırımlar Enerji ve Madencilikçe

Doğu'daki kamu yatırımlarının sektörel dağılımına bakıldığında dengesizliği Doğu aleyhine artıracak yeni olgular ortaya çıkıyordu. Gerek Birinci, gerekse İkinci Plan dönemlerinde devlet Doğu'da en çok enerji ve madencilik sektörlerine yatırım yapmıştı. Birinci Plan'da yüzde 24 olan enerjinin payı, İkinci Plan'da yüzde 40'a çıkıyordu. Bunlara madencilik yatırımları eklendiğinde Birinci Plan'da bu iki dalın payı yüzde 34, İkinci Plan'da yüzde 46'ya yaklaşıyordu.

Enerji de, madencilik de, Doğu'dan çok, Batı'daki sanayilerin kullanımına amade sektörlerdir. Bu anlamda devlet, ilk iki planda ağırlıkla Doğu'nun şartlarını dikkate alarak değil, Batı'da gelişen sanayinin ihtiyaçlarına uygun tarzda Doğu'da yatırım yapmıştı.

İlk iki plan dönemi süresince Doğu'daki enerji yatırımında odak noktası "Keban Projesi" idi. 1980'de Türkiye elektrik enerjisinin dörtte birini üretecek güçte olan Keban, Türkiye

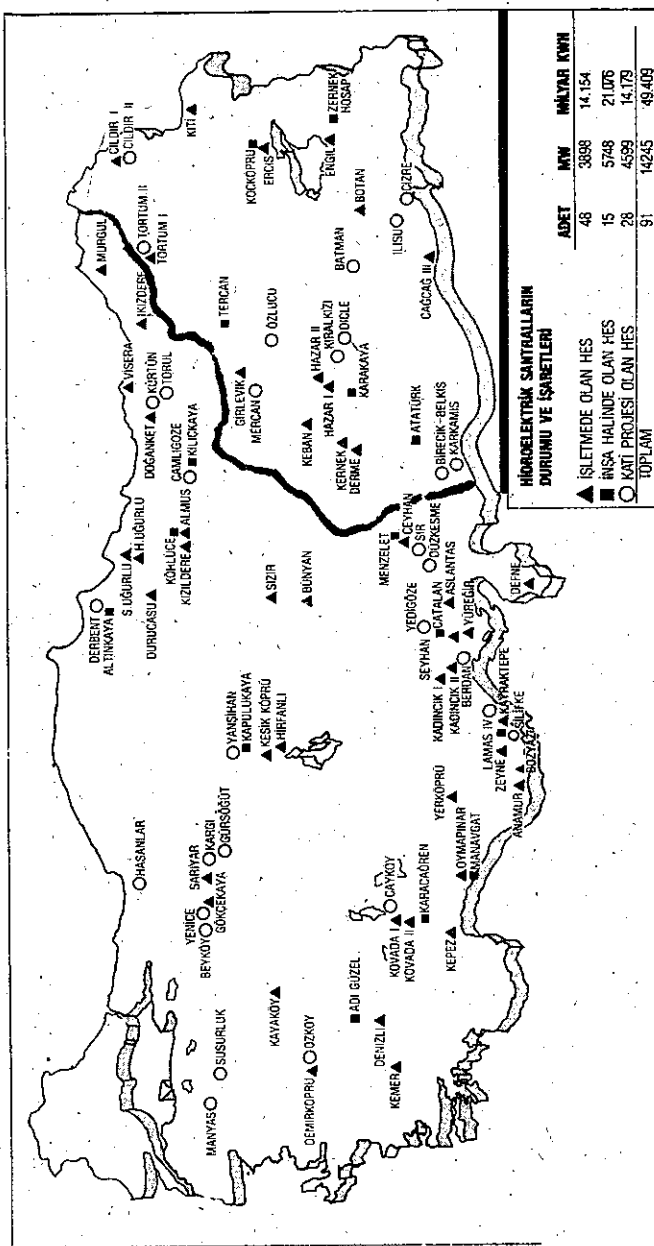
Tablo: 28
Devlet Yatırımları ve Doğu (1963-1981)

	I. Plan (1963-1967)	II. Plan (1968-1972)	III. Plan (1973-1977)	IV. Plan (1978-1981)
Türkiye Toplamı (Milyon TL)	36.580	70.508	342.541	1.364.475
Doğu İlleri (Milyon TL)	4.334	8.405	24.374	98.281
Doğu'nun Payı (%)	11.85	11.92	7.11	7.20
Marmara'nın Payı (%)	11.70	12.00	12.00	15.70
Doğu'da Sektörel Dağılım (%)				
Enerji:	24,1	40,0	16,0	19,8
Madencilik:	9,6	6,0	4,0	11,8
Tarım:	13,2	14,6	9,4	8,4
İmalat San.:	8,0	11,0	27,4	23,2
Ulaştırma:	11,2	7,3	13,6	8,0
Eğitim:	17,0	11,8	15,0	11,3
Sağlık:	5,0	3,0	2,9	2,5
Diğer:	11,9	6,3	11,7	15,0
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Kurtbay (1982) verilerinden hesaplandı.

hidroelektrik santrallerinin toplam kurulu gücünün de yüzde 56'sına sahipti.

Keban, 1950'lerden 1970'lere değin Doğu'nun baş yatırımı oldu. Elazığ'ın 45 kilometre kuzeybatısında, Malatya'nın 65 km. kuzeydoğusunda kurulan Keban Barajı'nın bendi 1125 metre uzunlukta, yüksekliği ise 210 metredir. Barajın uzunluğu ise 125 kilometredir. Yüzölçümü 675

kilometrekare olan Keban Barajı'nda 30 milyar metreküp su toplanır.

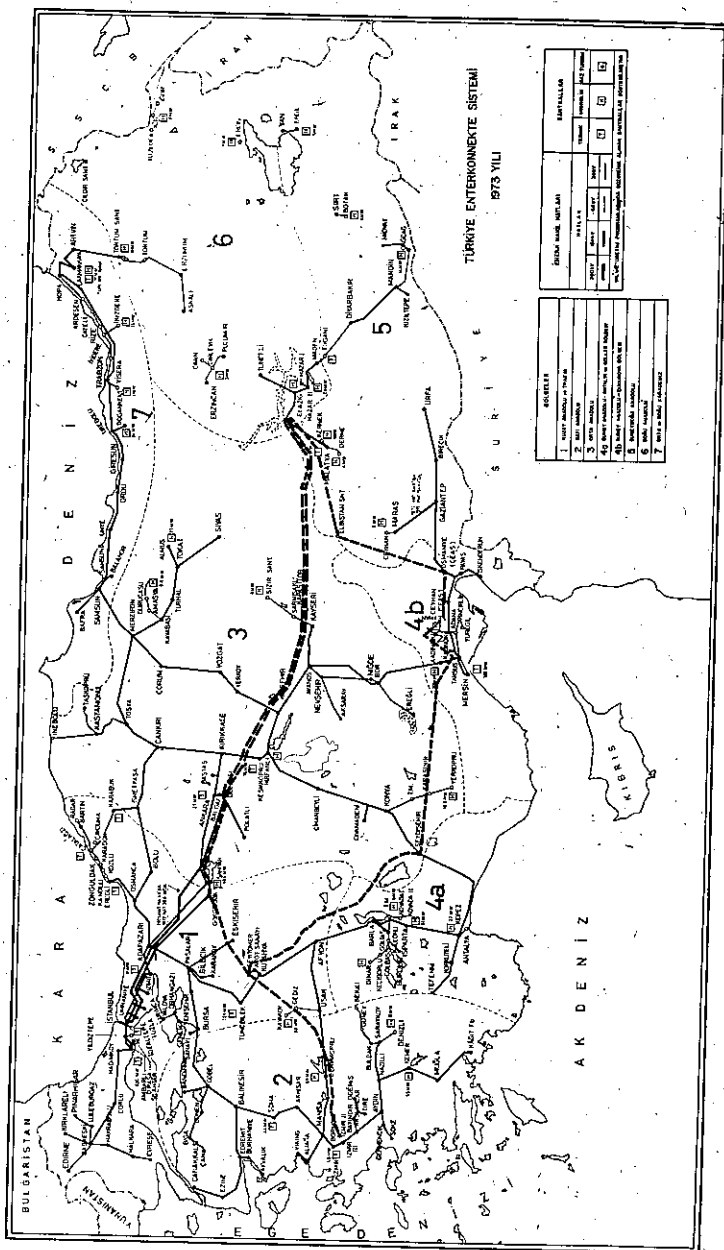
1954-60 arası, Keban Barajı ve Hidroelektrik Santrali Projesi'nin incelendiği ve araştırıldığı yıllar oldu. 1959'da Dünya Bankası'na bağlı Uluslararası Kalkınma Örgütü (IDA)'nın teknik desteği sağlandı ve Amerikan Ebasco firması ile işbirliği yapıldı, 1965'te de barajın yapımına başlandı. Fransız-İtalyan ortaklığı bir yabancı firmanın yapımını üstlendiği Keban Barajı için, 1974 yılına değin cari fiyatlarla 7 milyar lira harcandı.

Barajın yapımı Elazığ'ın yerleşim düzenini de derinden etkiledi. İlin en verimli toprakları ve birçok yerleşme, Baraj yapımı nedeniyle sular altında kaldı. Buralarda oturanların göçü, Elazığ kentinde nüfus yoğunlaşmasına da yol açtı. 675 kilometrekarelik baraj gölü Keban'ın sınırları içinde kalan, ovalık alanlardaki 94 yerleşme tümüyle; dağ ve yamaçlardaki 118 köy de bir bölümüyle sular altında kaldı. Bunların 111'i Elazığ'da, 91'i Tunceli, 7'si Erzincan ve 3'ü Malatya il sınırları içindeydi. Sular altında kalan bölgelerden etkilenen nüfus 30 bin kişiydi ve bunların 23 bini başka bölgelere göç etti. Baraj yapımından zarar gören ailelerin büyük bir bölümü topraksız ya da küçük toprak sahibi ailelerdi. Bunlardan topraksızlar hiçbir kamulaştırma bedeli alamazken, küçük toprak sahipleri çok küçük kamulaştırma bedellerine razı oldular.

Keban Hidroelektrik Santrali, faaliyete geçtiği 1970'lerin başlarında, 380 KV'lık enerji nakil hatlarıyla Eskişehir yakınlarındaki Sarıyar Santrali'ne bağlandı ve Batı'daki sanayinin elektrik tüketiminde önemli bir yer tuttu.

İlk iki plan dönemi süresince Keban'ın dışında başka elektrik santralleri daha kuruldu. Malatya-Kerneke, Kars-Kiğı, Elazığ-Hazar II. Mardin Çağ-Çağ, Van-Engil, Van-Erciş ve Erzurum-Tortum, bölgenin diğer santrallerini oluşturmuyorlardı.

Enerjinin yanı sıra Batı'ya dönük yürütölen bir ekonomik faaliyet de madencilikti. Madencilik sektörü içinde ham petrol üretimi 1960'larda ve 1970'lerde önem kazandı. Bunun yanında Elazığ'daki bakır ve krom madenleri için genişletme

çalışmaları yapılırken bölgenin iç pazarına dönük olarak da kömür üretiliyordu. Cizre ve Şırnak'ta asfaltit, Erzurum-Aşkale'de linyit üretimi, Hekimhan'daki demir cevheri üretimi önemli madencilik faaliyetleri arasındaydı.

Planlı Dönemde Doğu Tarımı

"Hayvan yetiştiriciliği ve hayvan ürünlerini kullanan işletmeler özel kredi şartlarıyla teşvik edilecektir... Hayvancılıkla iştigal eden köylü ve müstahsilin eline, alın terinin karşılığının geçmesini sağlayan her türlü tedbire müracaat olunacaktır... Bölgedeki veteriner hizmetleri geliştirilecektir. ...Köylüye açılan zirai kredilerin daha verimli olması sağlanacak, besi kredisi daha yaygın hale getirilecektir. ...Büyük sulama programlarının tatbikatı hızlandırılacaktır"...

Bu sözler, ilk iki plan döneminin en uzun bölümünün icraatçısı Demirel hükümetinin 1969-1970 Hükümet Programı'nda yer alıyordu.

Batı'ya dönük enerji ve madencilik yatırımlarından sonra, Doğu'da kamu yatırımlarının yoğunlaştığı bir alan tarımdı.

Doğu'da tarım sektörüne yapılan devlet yatırımları ilk planda yüzde 13.2'lik, ikinci planda ise yüzde 14.6'lık pay alıyordu. Üçüncü ve dördüncü planlarda bu pay azalacak ve sırasıyla yüzde 9.4 ile yüzde 8.4 olacaktı. Planlı dönem boyunca Türkiye genelinde sanayinin ön plana alındığından sözedilmişti. Nitekim 1963-1977 boyunca sanayide yüzde 10 olan yıllık büyüme hızı, tarımda yüzde 3.3'te kalmıştı. İç pazara dönük birikim tarzı, ihracatı ikinci plana attığı gibi, geleneksel ihracat sektörü tarımı da eskisi kadar önemsemiyordu. Sonuçta, Türkiye GSYİH'sı içinde tarımın payı 1962'de yüzde 38 iken 1979'da yüzde 23'e düşmüş, buna karşılık iç pazara dönük sanayinin payı aynı dönemde yüzde 15'ten yüzde 23'e çıkmıştı. Ne var ki, Batı'da sanayi ön plana çıkarılırken tarım Doğu için halâ yaşamsal bir önem taşıyor ve 1970'lerin sonlarında bölge gelirinin yarısını yakını (% 46) tarımdan sağlıyordu. Tarım, Doğu için bu kadar

önem taşıırken Doğu'ya yapılan kamu yatırımlarında tarımın payı yüzde 10'larda dolaşıyordu.

Buna rağmen, yeni ekim alanlarının açılmasıyla Doğu'nun ekim alanlarının Türkiye toplamı içindeki payı arttı. 1950'de ekili alanların yüzde 12.4'ü Doğu illerindeyken 1960'ların başında bu yüzde 17'ye çıktı. Aynı eğilim sonra da sürdü ve 1970'lerin başında yüzde 18.6'ya, 1970'lerin sonlarında ve 1980 başında da yüzde 20'ye yaklaştı.

1970'lerde ekili alanlarda Doğu'nun payının artmasına karşılık tahıl üretimindeki payında bir azalma görüldü. Türkiye tahıl üretiminde 1960'da yüzde 17.1'lik payı olan Doğu illerinin, 1970-72'e payı yüzde 14.1, 1980 başlarında yüzde 14.6 oldu.

Ekim alanlarındaki genişlemeye rağmen tahıl üretiminde gerileme bir yönüyle bölgede tahılın yanısıra şeker pancarı gibi sanayi bitkilerinin ekimine yönelinmesi ile ilgili olabilir. Ama bu eğilim, düşüşte çok küçük role sahiptir. Asıl etken "verim düşüklüğü"dür. Doğu'da sulama olanakları yetersiz olduğu gibi, gelir düzeyinin düşüklüğü nedeniyle yapay gübre, traktör gibi verimliliği artıracak modern girdi kullanımı da sınırlıdır.

Sulama konusunda devletçe 1950'lerden bu yana çeşitli adımlar atılmakla beraber, özellikle Güneydoğu toprakları için sulama başlıbaşına sörundur. Urfa, Diyarbakır, Mardin gibi tarıma elverişli düzlüklere sahip olan Güneydoğu'da sulamanın yetersizliği nedeniyle verimde Türkiye ortalamasının da altına düşüyor. Kuraklığın sık sık yaşandığı bölgede üretim aşırı sıcaklardan da etkileniyor. Yöreye yapılan GAP yatırımlarıyla bu sorunun aşılması bekleniyor.

Orman varlığı çok sınırlı Doğu'da yaygın hayvancılığa rağmen doğal gübre tarımda pek kullanılmıyor, daha çok tezek biçiminde yakacak olarak değerlendiriliyor. Yapay gübre ise, gelir düzeyi düşük bölgede özellikle küçük üreticiler tarafından pek kullanılmıyor. Aynı şey tarımda makina kullanımı için de geçerli. 1962'de Türkiye traktör parkında 2050 dolayında traktör ile yüzde 4.8'lik paya sahip olan bölge, 1979'da traktör sayısını 36.894'e, Türkiye içindeki payını da yüzde 8.4'e çıkardı.

Tablo: 29
1960-80: Doğu'nun Ekili Alanı ve Tahılının Payı

	1960-1962		1970-1972		1978-1980	
	Ekili Alan (Bin ha) ve li Payı (%)	Üretilen Tahıl (Bin Ton) ve li Payı (%)	Ekili Alan (Bin ha) ve li Payı (%)	Üretilen Tahıl (Bin ton) ve li Payı (%)	Ekili Alan (Bin ha) ve li Payı (%)	Üretilen Tahıl (Bin ton) ve li Payı (%)
TÜRKİYE	14.978	14.225	15.728	18.286	16.261	24.719
Urfa(%)	3.33	3.36	3.78	2.98	3.96	1.87
Kars	1.41	1.05	1.99	1.47	1.50	0.81
Malatya	1.28	1.23	1.10	0.85	1.10	0.93
D. Bakır	1.45	1.82	1.40	1.18	2.26	2.42
Mardin	1.46	1.54	1.90	1.47	2.18	2.05
Erzurum	1.08	1.05	1.13	0.800	1.19	0.68
Elazığ	0.72	0.75	0.66	0.57	0.61	0.42
Erzincan	0.64	0.67	0.75	0.73	0.83	0.70
Van	0.74	0.55	0.71	0.65	0.70	0.41
Ağrı	1.02	0.93	0.96	0.42	0.85	0.64
Adıyaman	0.83	1.00	0.81	0.55	0.83	0.84
Siirt	0.57	0.60	0.58	0.30	0.74	0.66
Muş	0.61	0.65	0.95	0.66	1.14	0.74
Bingöl	0.13	0.15	0.09	0.09	0.19	0.14
Bitlis	0.21	0.21	0.23	0.29	0.30	0.32
Tunceli	0.34	0.31	0.39	0.25	0.32	0.29
Hakkari	0.02	0.02	0.03	0.03	0.04	0.02
Bölge Payı (%)	17.01	17.10	18.66	14.09	19.89	14.61

Kaynak: DİE, *Tarım Sayımları*, ilgili yıllardan hesaplandı.

Traktör parkındaki artışa karşın üretimin düşüklüğü, traktörün tarım dışı amaçlarla da kullanıldığı izlenimini veriyor. Nitekim, 1950'den 1970 sonlarına değin en yaygın üretilen tahıl türü buğdayda verim artışı Türkiye genelinde yüzde 137.5'u bulmuşken Urfa'da 30 yılda kaydedilen verim artışı yüzde 17, Van'da yüzde 12, Bingöl'de yüzde 3 dolayındaydı. Erzurum'da 1950'ye göre verimde yüzde 22 gerileme vardı. Tek istisna Diyarbakır'dı. Bu ildeki verim artışı Türkiye ortalamasının da üstüne çıkarak hektar başına 1940 kilogramı buluyordu.

Tablo: 30
Buğday Verimi: Doğu ve Türkiye
(Kilogram/Hektar)

	1950	1978-80 (*)	Artış (%)
TÜRKİYE	770	1.829	137.5
Urfa	685	803	17.2
Van	815	911	11.8
Tunceli	964	999	3.6
Silirt	996	1.513	51.9
Muş	993	1.043	5.0
Mardin	933	1.622	73.8
Malatya	734	1.440	96.2
Kars	696	976	40.2
Hakkari	840	1.260	50.0
Erzurum	1.220	946	-22.5
Erzincan	843	1.455	72.6
Elazığ	705	1.284	82.1
Diyarbakır	787	1.940	146.1
Bitlis	1.042	1.622	55.7
Bingöl	1.040	1.074	3.3
Adıyaman	1.900 (**)	1.790	37.6

(*) 1978-1979-1980 yıllarının ortalaması alınmıştır.

(**) Adıyaman 1954'te il olduğu için 1960-62 verim ortalaması alındı.

Kaynak: **Tarım Sayımları**, ilgili yıllar

Doğu tarımında 1950'lerde başlayan pazara açılma, yavaş da olsa, kapitalistleşme, kısaca dönüşüm, 1960'lı ve 1970'li yıllarda hızlandı. Doğu köylülüğündeki farklılaşma süreci, bir yandan tarım proleteryasını yaratırken bir yandan da çeşitli büyüklükteki üreticileri ve zengin köylülüğü ortaya çıkardı.

Demiryolunun arkasından karayolu yapımının hızlanması, başta traktör olmak üzere modern teknolojinin tarıma girmesi, sulama olanaklarının artması, kırsal nüfusun kentin çekiciliğine kapılıp göçmesi, büyük toprak sahiplerinin daha çok toprağa sahip olmak için uğraş vermesi, Doğu köylülüğünde farklılaşmayı hazırlayan başlıca dinamikler oldu. Ancak bölgede kapitalist ilişkilerin yavaş gelişmesi ve sınırlılığı sonucu, üretim ilişkilerindeki yarı-feodal nitelik 1960'lı, 1970'li yıllarda da korundu.

Zengin toprak sahiplerinin, daha fazla toprağa sahip olma ve makinalaşmaları, giderek kapitalist çiftçi olma eğilimleri, özellikle Diyarbakır, Urfa yörelerinde boy gösterdi ve bu süreç köyde mülksüzleşme olgusunu da gündeme getirdi. Özellikle köylüyü, kiracı-yarıcı ilişkisiyle kendine bağlayan feodal ağaların bu çizgideki dönüşümleri mülksüzleşmeyi hızlandırdı.

Böylece topraktan kopan emeğin bir kısmı kentlere, daha çok da Batı kentlerine göçerek sanayinin yedek işgücü ordusuna katılırken, bir kısmı da yöredeki devlet işletmelerinde tarım işçisi oldu. Özellikle çok sayıda ücretli emek çalıştıran Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği gibi yerler, proleterleşen köylülerin istihdam edildiği başlıca alanlar oldu.

1980 başında Doğu illerinde nüfusun yüzde 36'sının kentlerde yaşadığı görülmüyordu. Her ne kadar bu oran yüzde 44.3 olan Türkiye ortalamasının gerisindeyse de, gelişme, Doğu'da ticarileşmenin, kapitalistleşmenin hızlandığının bir göstergesiydi. Kırdan kente göç, ücretli emek ordusunu genişletirken iç pazar potansiyelini de büyütüyordu. Kentlerin büyümesi, ihtiyacını daha fazla pazardan sağlayan nüfus demekti. Bu da sanayi için yeni ufuklar anlamını taşırdı.

Topraklarını büyüten zengin köylü karşısında köyden

Tablo: 31**Doğu Nüfusunun Kır-Kent Bileşimi (1980)**

	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu (%)	Kırsal Nüfus (%)
Adıyaman	368.780	32.3	67.7
Ağrı	369.272	29.6	70.4
Bingöl	228.452	23.8	76.2
Bitlis	258.247	36.2	63.8
Diyarbakır	770.763	48.3	51.7
Elazığ	428.687	40.9	59.1
Erzincan	298.186	33.5	66.5
Erzurum	802.288	35.6	64.4
Hakkari	177.936	35.8	64.2
Kars	701.196	24.6	75.4
Malatya	609.452	40.3	59.7
Mardin	568.039	34.0	66.0
Muş	298.757	23.7	76.3
Siirt	445.486	41.3	58.7
Tunceli	157.236	23.2	76.8
Urfa	607.425	46.9	53.1
Van	471.019	33.5	66.5
Bölge Toplamı	7.561.221	35.9	64.1
Türkiye Toplamı	45.217.556	44.3	55.7
Bölgenin Payı(%)	16.7	13.6	19.2

Kaynak: DİE, *Genel Nüfus Sayımı 1980*

göçmekle beraber toprağını tümden terketmeyen köylüler, bunları diğer küçük ve orta işletmelere kiraladılar, bir süre sonra da sattılar.

Tarım proleteryası olmaya direnen yoksul köylülük, Doğu'da dikkate değer bir kesimi oluşturuyor. Bunlar hem kendi topraklarını işliyor, hem de iş buldukça ücretle çalışıyorlar. Genellikle 1-20 dönümlük toprak üzerinde çiftçilik yapan bu üreticiler daha çok buğday-arpa üretiyorlar. 1973'te "yoksul köylü" tanımına giren hanelerin oranı Doğu'da yüzde 35.4'ü buluyordu. Bu kesimin yöre topraklarındaki payı ise yüzde 6 ile sınırlıydı. Üretimini ağırlıklı kişisel tüketime ayıran bu kesimin pazara çıkardığı ürün yüzde 5-7 dolayında kalmaktaydı (Börtücene, 1979, Tablo 12).

Bölgede en geniş gövdeyi ise 20 ila 100 arası dönümlük toprakları işleyen küçük üreticiler oluşturuyor. Toplam toprakların yüzde 42'sini işleyen Doğu'nun küçük üreticisi, genellikle geleneksel tarzda üretim yapar. Modern teknoloji ve girdi kullanma olanakları sınırlıdır. Tarım ve topraktan yeni birikimler sağlayıp sınıf atlamaktan çok, mevcut konumunu kaybetmeme kaygusundadır. Ürettiği tahıldan pazara çıkardığı kısım yüzde 20-30 dolayındadır.

Bu kesim feodal ağa ya da aşiret reisinin sultanı altındadır. Doğu köylülüğünün geniş gövdesi sayılan küçük üretici ile feodal beyler arasındaki ilişki, tarımda kapitalistleşmenin hızlanmasına da engel olur. İşlediği toprağı ağadan kiralayan ya da ortakçı ilişkisine giren küçük köylü, basit meta üretiminin kabuğunu kıramaz. Kendi geçimi ve ağaya sorumluluklarıyla sınırlı bir üretimle yetinen küçük köylü, yeni teknoloji, girdi kullanıp verimi artıramaz, birikim kanallarını açıp büyüyemez, kapitalistleşemez. Bu ilişki büyük toprak sahibinin küçük köylüyü ekonomik ve siyasi denetiminde tutmasına da olanak verir.

Doğu'da 100-200 dönümlük toprakları tasarruf eden "orta köylülük" ise toplam hanelerin yüzde 8.4'ünü oluşturuyor. Bunların işledikleri topraklar ise toplamın yüzde 22'si düzeyinde. Bu kesimin Urfa, Diyarbakır, Mardin, Siirt yörelerinde üretiminin pazarlanan kısmı, yüzde 30'lara kadar çıkarken Malatya, Elazığ, Adıyaman'dakilerin pazarlama oranları yüzde 50'ye kadar ulaşıyor.

Doğu'daki orta köylülük iyi hasat yıllarında birikim yapma ve ücretli işçi/çalıştırma özelliklerine karşın tefeci-tüccar sermayesinin sultanı altındadır. Çünkü bu kesimlerin ve/veya büyük toprak ağalarının denetlediği banka kredi kaynaklarından yararlanma olanağı sınırlıdır.

Türkiye'de toprak dağılımının öteden beri en adaletsiz olduğu Doğu illerinde büyük toprak sahipliği geçmişten bugüne etkinliğini koruyor. 1973'te 200 dönümün üstünde toprakları olanların sayısı toplam hanelerin yüzde 4'ü dolayındaydı. Ancak bunlar, toplam toprakların yüzde 30'una sahiptiler. Ağalar, parçalanmış toprakları kendilerinde toparlamış, dönem dönem gündeme getirilen toprak reformu girişimlerini savuşturmayı bilmişlerdi.

DPT'nin "Kırsal Refah Politikaları 1977" adlı raporunda Güneydoğu'da kişi ya da aile malı köy sayısı 360 olarak ifade ediliyordu. Erzurum, Erzincan, Kars ve Ağrı'nın yer aldığı Kuzeydoğudaki "ağa köyleri"nin sayısı 93, Elazığ, Tunceli, Adıyaman, Malatya yöresindeki "ağa köyleri"nin sayısı da 71'di (DPT, 1977, s. 11-33).

Doğu'da toprak toplulaşması ile toprakların daha çoğuna sahip olan büyük ağalar, bu toprakları daha çok kiracı-ortakçı ilişkisi çerçevesinde işletiyor ve gelirlerinin önemli bir kısmını "rantlar" oluştuyordu. Bu kesimde kapitalist tarıma yönelme eğilimi olmakla birlikte, bu yöneliş 1970'lerde çok cılızdı. Büyük toprak sahipleri özellikle Urfa, Diyarbakır, Mardin ve Adıyaman'da yoğunlaşmışlardı.

Türkiye'nin en adaletsiz toprak dağılımına sahip ili Urfa'dır. 1970'de ildeki tarımsal işletmelerin yüzde 4.3'ünü oluşturan 500 dekardan büyük işletmeler, ekili Urfa toprağının yüzde 43'üne sahiptiler. İşletmelerin binde 3'lük bir azınlığı ise işletmelerin yüzde 17.5'una sahipti. Türkiye'deki 2.500-5.000 dekarlık işletmelerin yüzde 44'ünün Urfa'da olması, bu ildeki toprak mülkiyeti kutuplaşmasının bir diğer göstergesiydi.

Bugüne kadar bütün "toprak reformu" girişimleri öncelikle Urfa'dan başlatılmış, bu il hedef alınmıştı. 1973'te çıkartılan ve

1978'de yürürlükten kaldırılan 1757 Sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası uygulamasında toprak isteyen 75 bin 700 aileden ancak 1218'ine 23 bin 100 hektar toprak dağıtılabildiği ve reform ölü doğmuştu (Başbakanlık, Toprak ve Tarım Müst., 1981).

Büyük toprak sahiplerinin toplandığı bir diğer il olan Diyarbakır'da ise 500 dekardan büyük toprağa sahip büyük aileler, toplam hanelerin yüzde 3.8'ini oluşturmalarına karşılık, ekili toprakların yüzde 43'üne sahiptiler. Diyarbakır'da kır piramidinin en tepesindeki binde 2'lik azınlığın kontrolündeki toprakların büyüklüğü yüzde 17.2 idi. Topraktaki dengesiz dağılım nedeniyle Diyarbakır'da ortakçılık 1960'lara değin son derece yaygındı. Ortakçılık, yörede "icare", "cariyek" ve "marabalık" adlarıyla yapılırdı. Sayıları son yıllarda azalmakla beraber, marabaların çalışma koşulları oldukça ağırdır. Ağanın kapısında çoluk-çocuk karın tokluğuna çalışırlar ve toprak satılırsa toprağı alan yeni ağanın boyunduruğuna girerler. Diyarbakır'da özellikle 1960'lardan sonra büyük topraklarda makina kullanımı yaygınlaştı. Makinalı tarımla birlikte toprak ağaları topraklarını ortakçılıkla işletmek yerine kendileri işleme ya da kiraya verme yoluna gittiler. Bu durum, Diyarbakır'da topraksızlaşan köylü oranını artırdı (Arslan, 1978).

Mardin'de de toprak dağılımında eşitsizlik, Türkiye ortalamasının da Doğu ortalamasının da üzerinde. Mardin'de 5000 dekardan büyük toprağı olan 37 hane toplam toprakların yüzde 10'una sahipti. Bin dekardan büyük işletmeler toplam Mardin köylü hanelerinin binde 4'ünü oluşturmalarına karşılık, ekili toprakların yüzde 18.5'una sahiptiler. Mardin'deki ağalar, son yıllarda pamuk gibi sınai bitkilere yönelmeye başladılar ve ücretli işçi kullanma oranını artırdılar.

Urfa, Diyarbakır, Mardin, Adıyaman gibi ekili toprakların görece geniş ama, sulama olanakları kısıtlı olduğu için verimi düşük olan illerde, GAP yatırımlarıyla birlikte büyük toprakların kapitalist çiftliklere dönme potansiyeli yüksek görünüyor.

Bunun da bölge köylülüğünde farklılaşmayı hızlandıracağı şimdiden söylenebilir. Daha çok tarım proleteryası ve tarım kapitalistine sahip bir Güneydoğu, 2000'lerde yaşanabilir.

Doğu'da Eğitim Yatırımları

Doğu'da devletin eğitim yatırımları hem ilk iki plan döneminde hem de onu izleyen diğer ikisinde anlamlı bir yer tutuyordu. İlk planda yüzde 17, ikincisinde yüzde 11.8 olan eğitim yatırımları üçüncü planda yüzde 15, dördüncü planda da yüzde 11.3'lük pay almıştı.

Dönemin hükümetleri "kalkınma"da eğitimin önemini sık sık vurguluyor ve hükümet programlarında bunu dile getiriyorlardı. Örneğin 1962-1963 İnönü Hükümeti'nin programında bu konuda şöyle deniliyordu: "Eğitim politikamızda memleketimizin az gelişmiş bölgeleri ile diğer bölgeleri arasındaki farklılıkları ortadan kaldıracı tedbirler ehemmiyetle dikkate alınacaktır."

1969-70 Demirel Hükümeti Programı'nda da konu ile ilgili olarak şöyle deniliyordu: "Eğitim tesislerinin çoğaltılmasına devam olunacaktır. Bu arada bölgede kurulmakta olan Atatürk Üniversitesi kuruluşunun tamamlanmasına gayret edilecek ve kurulmasına başlanan Diyarbakır Üniversitesi'nin bir an önce tamamlanması için gereken gayretler gösterilecektir."

"Bölgede kurulmasına başlanmış olan yatılı bölge okullarının sayısı çoğaltılacak, bu okullara, ilkokuldan sonra yerine göre ortaokul, sanat okulu kısımları ilave olunacaktır... Bölgede kurulmasına başlanılan tarım, hayvancılık ve orman okulları ikmal olunacak ve sayıları arttırılacaktır. Bölgede yeniden teknik okullar ve yüksek teknik okullar açılacaktır."

Bölgede ilk ve orta dereceli okul yatırımları hızlandırılırken yeni üniversite ve fakülte yapımları da artacaktı. Erzurum'da kurulu Atatürk Üniversitesi 1958-59 öğrenim yılına Fen-Edebiyat ve Ziraat fakülteleriyle 16'sı öğretim üyesi olmak üzere 78 öğretim elemanı ve 132 öğrenciyle başlamıştı. Tıp (1965), İşletme (1968), İslami İlimler (1970) ve Diş Hekimliği

(1970) fakültelerinin faaliyete geçmesiyle, 1973-1974 öğretim yılında Atatürk Üniversitesi bünyesindeki fakülte sayısı 6'ya çıktı. Ankara Üniversitesi'ne bağlı Diyarbakır Tıp (1966), Elazığ Veteriner (1970) fakülteleri ile birlikte Doğu'daki fakülte sayısı 8 oldu. Ayrıca Erzurum ve Diyarbakır'da Eğitim Enstitüleri, Elazığ'da Devlet Mimarlık ve Mühendislik Akademisi ve Erzurum'da Yüksek İslam Enstitüsü bulunuyordu. Böylece 1973-1974 öğrenim yılında yöredeki yüksek öğrenim öğrencilerinin sayısı 5 bin 500'e, öğretim elemanı sayısı 600'e ulaşmıştı. Aynı dönemde Türkiye genelindeki yüksek öğrenim öğrencilerinin sayısının 177 bin 300 olduğu anımsandığında Doğu'daki illerin oranının yüzde 3 ile sınırlı olduğu görülecekti. Aynı dönemde 87 öğretim üyesine sahip Doğu fakülteleri, Türkiye toplam öğretim üyelerinin de yine yüzde 3'üne sahiptiler.

1970'lerin başından itibaren Doğu illerindeki üniversite ve fakülte sayısında bir artış görüldü. Üniversitelerin Ankara, İstanbul, İzmir gibi merkezlerde toplanmasının 1968 öğrenci olaylarındaki rolü de dikkate alınarak, üniversite ve fakülteleri yurt sathına yaymanın daha iyi bir çözüm yolu olduğu düşünülmüştü. Bu yolla öğrenci gençliği atomize etmek, potansiyelini parçalamak hedefi de gerçekleşecekti.

1973-1981 döneminde Türkiye'de üniversite sayısı 9'dan 19'a çıkarken üniversitelere bağlı fakülte ve yüksekokul sayısı 76'dan 116'ya; üniversite dışı yüksek öğretim kurumlarının sayısı da 90'dan 228'e yükselmışti. Bu "patlama"nın Doğu'ya yansımaları şöyleydi: Dönem içinde Diyarbakır'da Dicle (1973), Malatya'da İnönü (1975) ve Elazığ'da Fırat (1975) üniversitelerinin kurulmasıyla bu yörelerdeki üniversite sayısı 4'e çıkmıştı. Dicle Üniversitesi Fen (1974), Diş Hekimliği (1974), Şanlıurfa Ziraat (1981), Fırat Üniversitesi Fen ve Edebiyat (1975), İnönü Üniversitesi Temel Bilimler (1976) ve Atatürk Üniversitesi Van Fen-Edebiyat (1981) fakülteleri ile Erzincan Tarım Ekonomisi Yüksekokulu (1981)'nin kurulmasıyla da üniversiteler bünyesindeki fakülte ve yüksekokul sayısı 18'e, üniversite dışı yükseköğrenim kurumu sayısı 27'ye çıktı.

Böylece 1981-82 öğretim yılında Türkiye'deki 19 üniversitenin 4'ü, 116 fakülte ve yüksekokulun 18'i, 228 üniversite dışı yükseköğretim kurumunun 27'si Doğu'daydı. Aynı yıl, Doğu'daki yükseköğrenim öğrencilerinin sayısı 18 bine ulaşmıştı. Bu, Türkiye'deki yükseköğrenim öğrencilerinin yüzde 7.5'u demektir. Türkiye'deki 5349 öğretim üyesinin de yüzde 4.8'i Doğu'daydı. Öğretim üyesinin azlığına karşın öğretim elemanı, araştırma görevlisi, okutmanların yüzde 11.7'sini oluşturan 1900 kişi Doğu'da görevliydi. 1982'de Van'da 100. Yıl Üniversitesi'nin kuruluşuyla da Doğu'daki üniversite sayısı 5'e çıkacaktı.

Bu kadar kısa sürede gerçekleşen bu "patlama"nın, büyük ölçüde üniversite önündeki yığılmaları önleme amacıyla yapıldığı, öğrenci gençliği atomize etmeyi hedeflediği ve eğitim sürecinde sağlıklı bir gelişme olmadığı açıktı.

1980 başlarında bölgenin ilk ve orta öğrenim alanında katettiği yolun boyutları ise şöyleydi: 1978-1979 öğretim yılında bölgede 8.900 ilkokul vardı. Bu, Türkiye'deki ilkokulların yüzde 20.2'si demektir. Ortaokulların sayısı 506'ydı ve Türkiye toplamında yüzde 14.1'lik paya sahiptiler. Doğu'daki liseler ise 169 taneydi ve Türkiye'deki liselerin yüzde 16.2'siydi. Lise seviyesindeki meslek lisesi sayısı da 121'di. Bu, aynı yıl Türkiye'deki meslek liselerinin yüzde 11.9'u demektir. Türkiye'deki orta seviyeli meslek okullarının yüzde 13.4'ü (78 tane) Doğu'daydı (DİE, Milli Eğitim İstatistikleri).

Görüldüğü gibi, Doğu'da ilkokullaşma görece yüksek olmasına karşın ortaokul ve lise sayısında bölgenin payı azalıyordu.

Doğu'da eğitim yatırımlarında "yatılı bölge okulları"na da özel bir ağırlık veriliyordu. 1961'de çıkarılan bir yasayla kuruluşuna karar verilen bu okulların amacı Bölge İlkokulları Yönetmeliği'nde şöyle ifade ediliyordu:

"1-Nüfusun dağınık ve 250'nin altında olan yerleri okula ve öğretmene kavuşturmak.

2-Belli köylerde Türk dilini ve kültürünü canlandırma faaliyetlerine yardımcı olmak.

3-Çevrenin sağlık, tarım, halk eğitimi ve her türlü kalkınma faaliyetlerine yardımcı olmak."

Yukarıdaki amaçlar içinde yer alan "Türk dili ve kültürünü canlandırma" amacı planlı dönemde Doğu'da eğitim yatırımlarının önemli bir yer tutmasında özel bir ağırlık taşıyordu.

Yatılı bölge okullarının 1968-69 öğretim yılındaki sayısı 41, öğrenci sayısı da 16 bindi. Bu 41 okulun 34'ü Doğu Anadolu Bölgesi'ndeydi.

1973-1974 öğrenim yılından itibaren bu okulların çoğunda 8 yıllık eğitime geçiliyordu. 1972-73 öğretim yılında sayıları 55'e ulaşan bu okulların 48'i Doğu'daydı. Yatılı bölge okullarında 25 bin dolayında öğrenci eğitim görüyordu.

Bir bütün olarak bakıldığında, Doğu'da yapılan eğitim yatırımları, bölgenin eğitim düzeyini Türkiye ortalamasına yaklaştırmaya yetmiyordu. Bölgedeki okuma-yazma oranı, Türkiye ortalamasının çok altında kaldığı gibi, okul görmemiş nüfus oranı da yüksekti (Bkz. Ek Tablo1ar)

Ayrıca gerek personel gerekse bina, donanım yönünden Doğu'daki okullar, Batı'dakilerden oldukça gerideydi. "Eğitimde fırsat eşitsizliği", Doğu sorunları içinde önemli bir yere sahipti.

1960'larda Doğu'da Sanayi

Türkiye 1960'lı yıllarda oldukça hızlı bir sanayileşme süreci yaşadı. Birinci Plan (1963-1967) döneminde imalat sanayiinde yıllık büyüme hızı yüzde 11.5'dü. 1968-1972 döneminde uygulanan ikinci planda ise yıllık büyüme yüzde 9.4 oldu. Ancak Doğu, bu sanayileşme sürecinden pek nasibini alamadı. 1950'lerde olduğu gibi, 1960'larda da birkaç devlet işletmesinin dışında bölgede ciddi bir sanayi yatırımı görülmedi. Doğu'daki burjuvazinin sanayiye yönelimi ise pek sözkonusu olmadı. Elazığ'da yöre girişimcilerince oluşturulan "Keban Holding" isimli deneyim de beklenen gelişmeyi pek gösteremedi.

1960'lı yılları içeren Birinci ve İkinci Plan döneminde devlet, Doğu illerinde daha çok enerji ve maden sektörlerine yönelmişti. İlk planda yatırımların yüzde 34'ü, ikincisinde de yüzde 46'sı bu dallardaydı. Her iki planda da Doğu'daki ulaştırmaya yüzde 11-12 pay ayıran devlet, bu altyapı yatırımlarına karşılık imalat sanayiine yatırımdan uzak kalmıştı. İmalat sanayiine yapılan yatırım ilk planda yüzde 8, ikinci planda da yüzde 11'lik paya sahipti.

Bölgede "sanayi" konusunda resmi yaklaşımı anlamak için, dönemin en uzun ömürlü iktidarı Demirel Hükümeti'nin 1969-1970 Programı'nda yer alan şu paragraf önemlidir: "Bölgede gıda ve istihlak (tüketim. M.S.) maddeleri sanayii geliştirilecektir. Esasen satınalma gücü çok sınırlı olan bölge halkının istihlak ettiği bazı mamullerin uzak mesafelerden taşınması önlenecek, böylelikle, hem yeni iş imkanları açılmış, hem de istihlak malları makul fiyatlarda bölgeden sağlanmış olacaktır."

Programda böyle ifade edilmekle birlikte gerçekleştirilen sanayi yatırımları devletin Et Balık Kombinası, çimento ve yem fabrikaları ile sınırlı kaldı. Van'da, Aşkale'de ve Elazığ'da çimento fabrikaları kurulurken, Elazığ ve Kars'ta Et Balık tesislerinin yapımına girildi. Kars ve Malatya'daki yem fabrikaları da 1960'ların elle tutulur devlet sanayi yatırımlarıydı. Ancak bunlardan Et Balık Kombinaları, genellikle düşük kapasitelerle çalışacak, kesim için uygun nitelikte hayvan bulamayacaklardı. Çimento fabrikaları ise optimal kapasitede kurulmadıkları ve birbirlerine çok uzak oldukları için gerekli faydayı yeterince sağlayamayacaklardı. Özetle bu sınırlı sayıdaki yatırım da doğru yatırım kararlarına dayanmaktan çok, siyasi iktidarların seçmene şirin görünmeyi amaçlayan "popülist" politikalarının ürünüydü.

Özel sektör ise Doğu'da sanayi yatırımlarına 1950'lerde olduğu gibi 1960'larda da pek niyetlenmedi. Batı'da, özellikle İstanbul'da özel sektör, yabancı sermaye ortaklığı ile yatırım üstüne yatırım yaparken kuruluş yeri olarak Doğu'yu hiç düşünmedi. Düşünmesi için bir neden de yoktu. Çünkü "azami kâr" hedefi, yatırımın İstanbul, İzmir, Adana, Bursa gibi

merkezlerde yapılmasını gerektiriyordu.

Doğu'da tarımdan, gayrimenkulden, ticaretten sermaye biriktiren yörenin sermayedarları da sanayi yatırımlarını pek düşünmediler. Elazığ'daki bir sanayi girişimi ise 1980'lerin krizinde büyük sermayeye yem olmaktan kurtulamadı. Öykü Keban Holding'e aitti.

Keban Barajı'nın yapımına başlanmasıyla birlikte, topraklarını yitiren ailelere ödenen kamulaştırma bedellerini sanayi yatırımlarına yöneltme doğrultusunda çaba gösterilmiş ve bu amaçla 1965'de "Elazığ ve Civarında Endüstriyel Tesislerin Kurulmasını Takip ve Teşvik Derneği" kurulmuştu. Daha sonra dernek statüsünden çıkarak Keban Holding A.Ş. adını alan bu girişimin kuruluş amacı şöyle açıklanıyordu; "İstimlak parası alıp, yerlerinden göçen vatandaşlarımıza yol göstermek, paralarını israf etmekten kurtarmak ve (bölgede) verimli sanayi işlerine yatırımlarını sağlamak."

Kuruluş sermayesi 3 milyar TL olan holdingin kurum ortakları; Elazığ'ın önde gelen tüccar, doktor, üst kademe bürokratları ile İş Bankası, Elazığ Belediyesi ve İl Özel İdaresi'ydi.

Keban Holding, ilgilendiği projeleri gerçekleştirmek için, hükümetten bazı koşulları sağlamasını istedi. Devletin yatırımcılara öncü olması, fizibilite-araştırma desteğinde bulunması, 5 yıl süre ile vergi ve gümrük bağışıklığı, kredi kolaylığı, yabancı sermaye ortaklığı sağlaması gibi istekler bunların başlıcalarıydı. DPT, bu isteklere yanıt vermek amacıyla bir özel şirkete fizibilite çalıştırması yaptırmış, ancak Keban Holding, önerileri pek benimsememişti. Holding, özellikle devlet desteği ve katılımı isterken devlet bundan kaçınıyordu. Yöre halkı, sular altında kalan toprakları karşılığı devletten aldığı kamulaştırma bedellerinin çoğunu konut alımı, ticarethane kurma, yeniden toprak alma şeklinde harcamıştı. Keban Holding'e para yatıranların sayısı sınırlı biçimde gerçekleşti. Keban Holding bünyesinde Keban Holding Plastik Boru Fabrikası, Beton Direk Fabrikası ve Ağın Deri Fabrikası kuruldu. Toplam 500 dolayında işçi istihdam eden bu tesisler 1980'lerin

ilk yarısında ekonomik bunalımın etkisiyle işletme sermayesi yetersizliğinden kaynaklanan bir darboğaza girecek ve hisselerin çoğunluğu T. İş Bankası'na geçecekti.

1970'lerde MSP, Sanayileşme ve Doğu

Üçüncü plan dönemi (1973-1977), ilk iki planda olduğu gibi Türkiye'de yüksek büyüme hızının sürdürüldüğü yılları içeriyordu. Dönem boyunca yüzde 7.2'lik büyüme hızına ulaşılrken imalat sanayi yüzde 9'luk büyüme hızıyla yine lokomotif sektördü ve tarımdaki büyüme yüzde 3.3'de bırakılmıştı. Oysa petrol krizinin patlak verdiği 1974 koşullarında gerçekleşen bu büyüme, pek de sağlam kaynaklara dayanmıyordu. Yapay desteklerle 1977'ye dek süren bu hızlı büyüme, bir dizi sorunla birlikte 1978'de hız keserken 1979'da iyice tıkanı ve 1980 24 Ocak kararlarının arkasından da 12 Eylül darbesini getirdi.

1974'te petrol fiyatlarındaki ani sıçrama ile bütün dünya kriz koşullarına uygun politikalar benimserken Türkiye büyüme ritmini pek bozmadı. Oldukça gerginleşen siyasi çekişmenin yarattığı sürekli seçim ekonomisi atmosferi içinde, bunalım bir takım "soluk"larla ertelenmeye çalışıldı. Bu "soluk"lardan biri pahalı, kısa vadeli kredilerdi (Dövizle Çevrilebilir Mevduat-DÇM). Dünya, krizin zor koşullarında yaşam savaşı verirken Türkiye yüzde 7'lik büyüme hızını -her ne pahasına olursa olsun- sürdürüyordu.

Siyasi rekabet uğruna göze alınan bu riskli büyüme döneminden bile Doğu'ya önemli paylar verilmedi. Tersine ilk iki planda toplam kamu yatırımlarından yüzde 12'ye yakın paylar alan Doğu'nun, 1973-1977 döneminde payı yüzde 7.1'e kadar düşürüldü. Bu, hissedilir bir düşmeydi. Oysa aynı dönemde Doğu ile mesafeyi sürekli açan Marmara Bölgesi kamu yatırımlarından, ilk iki planda olduğu gibi, yüzde 12'lik pay almıştı.

Böylece üçüncü plan döneminde bölgelerarası uçurum daha da derinleşti.

Doğu'nun üçüncü plan döneminde toplam devlet yatırımlarından aldığı pay yüzde 7 ile sınırlı kalırken yatırımlarda imalat sanayiinin yüzde 27.4'lük pay alması da, bu dönemi ilk iki plandan ayıran önemli bir özellik gibi görünüyordu.

Üçüncü Plan döneminde Doğu'da kamu yatırımları sanayiden sonra en çok yine yüzde 16'luk payla enerji dalında yoğunlaşmıştı. Tarım yüzde 9.5'luk payla yetinirken ulaşım da yüzde 13.6'luk bir dilim ayrılmıştı.

İlk iki planda Doğu'da sanayiye sırasıyla yüzde 8 ve yüzde 11'lik pay ayrılmıştı. Üçüncü plan döneminde kamu yatırımlarının yüzde 27.4'lük bölümünün sanayiye yönelmiş olması, "işin içinde bir iş" olduğu izlenimini veriyordu. Gerçekten de Doğu'daki sanayi yatırımlarına yakından bakıldığında bunların koalisyon hükümetlerinin kıdemli ortağı Milli Selamet Partisi (MSP)'nin "ağır sanayi hamlesi"nin ürünleri olduğu görülecekti.

MSP, 20 Mayıs 1971'de Milli Nizam Partisi'nin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasının hemen ardından 11 Ekim 1972'de kurulmuştu. "Dinci ideolojiye dayalı bir parti" olarak tanımlanan MSP, ilk kongresini yaptığı 21 Ocak 1973'te 42 ilde ve 300'e yakın ilçede örgütlenmiş durumdaydı. Bu kadar kısa bir sürede böylesi bir örgütlenme şaşırtıcıydı.

MSP, 1973 seçimlerinden, CHP ve AP'den sonra üçüncü büyük parti olarak çıkmış ve 1980'e kadar "anahtar parti" olarak üç ayrı hükümetin koalisyon ortağı olmuştu.

MSP, kuruluşundan beri siyasal partiler içinde Türkiye'nin sanayileşme zorunluluğunu en çok vurgulayan ve "ağır sanayi hamlesi" sloganıyla dikkatleri çeken bir parti oldu. Üç koalisyon ortaklığı süresince Sanayi Bakanlığı'nı mutlaka elde etmek için çaba gösteren MSP, sanayileşmeye "hem maddi hem de manevi bir sorun" olarak bakıyordu. MSP'nin "milli görüş"ü, "milli, güçlü, süratli ve yaygın" bir sanayileşme için geri kalmış yörelere öncelik verilmesini öngörüyordu. Bunu sağlamak için de "ufki devletçilik" ve "yaygın özel sektör" esasını getirmek gerekiyordu (Sarıbay, 1985).

Tablo: 32
1970'lerde Doğu'da Üç Büyük Partinin Oy Oranları (%)

İller	(*) 1973 Genel Seçimleri			1977 Genel Seçimleri		
	AP	CHP	MSP	AP	CHP	MSP
Adıyaman	28.7 (1)	31.7 (2)	22.1 (1)	28.7 (1)	41.9 (2)	19.2 (1)
Ağrı	15.5 (1)	19.5 (1)	14.8 (1)	21.0 (2)	12.3 (1)	6.3
Bingöl	20.6 (1)	23.3	25.5 (1)	29.6 (17)	25.4 (1)	25.4
Bitlis	40.6 (1)	15.5	11.3	34.3 (1)	17.1	27.3 (1)
Diyarbakır	19.9 (2)	30.4 (3)	18.5 (1)	26.1 (2)	34.8 (3)	17.9 (1)
Elazığ	25.5 (1)	29.5 (2)	27.8 (2)	20.1 (1)	28.8 (2)	14.0
Erzincan	25.6 (1)	45.3 (2)	16.1	27.9 (1)	45.4 (2)	5.9
Erzurum	22.9 (2)	19.7 (2)	29.5 (3)	48.1 (4)	21.7 (2)	15.5 (1)
Hakkari	33.0	35.4 (1)	2.1	43.4 (1)	36.3	18.5
Kars	15.0 (1)	45.5 (5)	7.7 (1)	18.6 (2)	52.9 (5)	10.0 (1)
Malatya	13.8 (1)	44.1 (4)	19.9 (1)	17.3 (1)	52.3 (4)	20.4 (1)
Mardin	18.8 (1)	17.7 (1)	12.1 (1)	16.5 (1)	21.2 (2)	23.2 (2)
Muş	9.4	17.3 (1)	14.7 (1)	18.0 (1)	16.4 (1)	17.9 (1)
Siirt	16.4 (1)	14.2 (1)	9.5	17.2 (1)	15.9 (1)	22.0 (1)
Tunceli	14.3	70.0 (2)	2.6	8.2	66.3 (3)	1.0
Urfa	33.5 (3)	29.0 (2)	17.6 (1)	32.9 (3)	38.5 (2)	19.5 (1)
Van	22.4 (1)	10.3	7.0	15.4 (1)	19.4 (1)	19.5 (1)
TÜRKİYE GENELİ	29.8	33.3	11.8	36.9	41.4	8.6
BÖLGE MV SAYISI	18	29	14	24	32	12
TÜRKİYE MV SAYISI	149	185	48	189	213	24

(*) Parantez içi rakamlar milletvekili sayısını göstermektedir. 3 partinin oy oranlarının toplamı ile 100 sayısı arasındaki fark, diğer partiler ve bağımsız adayların oy oranını gösterir.

Kaynak: DİE, Seçim Sonuçları

MSP, 1973 seçimlerinden oyların yüzde 11.8'ini alarak üçüncü parti olarak çıkmış ve 450 milletvekilinden 48'ine sahip olmuştu. Bu 48 milletvekilinden 14'ü Doğu illerinden çıkmıştı. Başka bir ifadeyle, MSP milletvekillerinin yüzde 30'u Doğu illerindendi.

1977 genel seçimlerinden MSP'nin çıkardığı milletvekili sayısı ise 24'tü. MSP, 1973 seçimlerinde oyların yüzde 11.8'ini almışken 1977 seçimlerinde yüzde 8.6'lık bir paya sahip olmuştu. Bununla beraber MSP, 1977'deki 24 milletvekilinin yarısını Doğu illerinden çıkarmıştı. 1973-1977 arasında MSP'nin oransal oy artışı en çok Doğu'daki 5 ilde görülecekti. MSP, 1977 seçimlerinde Bitlis, Hakkari, Mardin, Siirt ve Van'dan, oyları yüzde 15'in üzerinde artmış olarak çıkacaktı.

1973-1977 döneminde Doğu'ya yapılan kamu yatırımlarının Türkiye genelindeki payının yüzde 7.1'e düşürüldüğünden söz etmiştik. Cari fiyatlarla 24.3 milyar liralık devlet ödeneğinin de yüzde 27.5'unun sanayiye ayrıldığını, bunun da önceki iki plandan farklı bir yan olduğunu ifade etmiştik. Ancak yine o dönemde Türkiye genelindeki kamu sanayi yatırımlarının 84.7 milyar TL olduğu anımsandığında "Doğu sanayii" için yapılan 6.6 milyar TL'lik devlet yatırımının, Türkiye toplamı içinde yüzde 7.8'lik payla sınırlı olduğu görülecekti.

Kaldı ki, bu yatırımların çoğunun da ağırlıklı politik manevralarla yüklü, yavan ve sonunda büyük israflara yol açan projeler olduğu görülecekti.

Bölgenin 1970'lerde etkin siyasi gücü olan MSP'nin gayretleriyle Doğu'da başlatılan başlıca kamu sanayi projeleri için Sümerbank, Çimento Sanayii, T. Şeker Fabrikaları ve Temsan görevlendirilmişti.

1975-1977'de, yani MSP'nin AP ve MHP ile koalisyon ortaklığı (I. MC) döneminde, Doğu'da temeli atılan başlıca fabrikalar ve özelliklerinin 1981'deki durumu şöyleydi:

Tablo: 33
1976-1977'de Temeli Atılan Tesisler

Tesis	Başlama ve Bitiş Tarihi	Proje Tutarı (Milyon TL)	1980 Sonuna Kadar Harcama (Milyon TL)	1976-80: Harcama'nın Kadar (%)
- Muş Şeker Fabrikası	1976-1981	4.033	1.543	38.0
- Ağrı Şeker Fabrikası	1976-1982	5.235	719	13.7
- Erzurum Sigara Fabrikası	1976-1984	9.032	632	7.0
- Diyarbakır Sigara Fabrikası	1976-1983	8.667	368	8.8
- Siirt ve Çevresi Tütün İşleme	1976-1982	1.080	252	23.3
- Adıyaman Trikotaj Tes.	1976-1981	378	166	43.9
- Diyarbakır Makina Halısı Fabrikası	1976-1981	408	310	35.1
- Tunceli Staygharn Halı İpliği	1976-1981	356	125	35.1
- Kars-Sarıkamış Ayakkabı Ür.	1976-1981	414	359	86.7
- Van Ayakkabı Üre. Tes.	1976-1981	275	225	81.8
- Erzincan-Tercan Ayakkabı	1976-1981	227	205	90.3
- Mardin Mazıdağı Gübre Tesisleri	1976-1988	(...)	105	-
- Batman Enerji Takviyesi	1976-1982	899	199	22.1
- Adıyaman Çimento Fab.	1976-1981	3.510	1.162	33.1
- Diyarbakır Çimento Fab.	1976-1982	3.931	698	17.7
- Siirt Çimento Fab.	1976-1982	4.633	1.066	23.0
- Urfa Çimento Fab.	1976-1982	4.800	436	9.0
- Elazığ Elektromekanik San.(Temsan)	1977-1984	6.564	62	1.0
- Malatya Elektromekanik San. (Temsan)	1977-1984	5.955	18	0.3
- Diyarbakır Elektromekanik San. (Temsan)	1977-1984	28.234	623	2.2

Bunların dışında birçok ilçeye iplik, ayakkabı, et, süt, halı, şeker, çimento, deri fabrikası temeli yine 1976 yılında MSP'nin Genel Başkanı Necmettin Erbakan tarafından atılmış ve belli boyutlarda harcamalar da gerçekleşmişti.

Erbakan'ın, "Cumhuriyet tarihinin en önemli ve en büyük kalkınma hamlesi" dediği temel atma furyası, kamuoyunca pek ciddi karşılanmamıştı. Koalisyonun diğer ortağı Başbakan Demirel, DPT'den bu projelerin özellikle "San"lı kuruluşlarla ilgili olanları isteterek inceledi. "Bunları kim yapacak, neyi yapacak, nerede yapacak, nasıl yapacak, ne zaman yapacak" gibi soruları DPT'ye yöneltti.

DPT ise bu sorulara verdiği yanıtta, bu projelerin 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda belirtilen "ön proje" niteliğinden mahrum ve yatırım ön kararının verilmesini sağlamayan, "alelacele ve acemice hazırlanmış birer önproje taslağı" olduğunu ifade ediyordu (Sarıbay, s. 200). Dünya Bankası da bu projeleri ciddi bulmayacak ve kredi isteklerini geri çevirecekti.

Erbakan'ın "siyasi yatırım" ağırlıklı "sanayileşme hamlesi" kamuoyunda alay konusu olabilecek boyuttaydı. Örneğin Erbakan, Erzurum'un Dumlupınar ilçesinde "ağır elektronik" sanayiinin temelini atarken Pasinler ilçesi halkının ısrarı üzerine oraya da gidip ikinci bir ünitenin temelini atmakta hiçbir sakınca görmüyordu!..

Bu projelerden bir kısmı sonraki hükümetler tarafından iptal edilirken "San"lı kuruluşlarla ilgili olanlar 1978'deki CHP hükümeti döneminde gözden geçirilecek, 12 Eylül ve Özal hükümetleri tarafından da ayıklanarak ve budanarak uygulanabilecekti.

Temeli 1977'de atılan Tamsan projeleri, Diyarbakır, Malatya ve Elazığ'da kurulacak üç elektromekanik sanayi kompleksinin birimleri olarak ele alınmıştı. Türkiye'nin termik ve hidroelektrik potansiyeli açısından zengin, fakat su potansiyelinin yeterince kullanılmadığı Güneydoğu'da oluşacak bu merkezlerden Diyarbakır (I. Kompleks)'da merkezi dökümhane ile birlikte türbin, jeneratör-motor, küçük türbin ve pompalar, Malatya (II. Kompleks)'da buhar kazanları, Elazığ (III. Kompleks)'da ise

transformatörler ile yüksek gerilim kesici ve ayırıcıları imalatı tasarlanmıştır.

1978'de kurulan CHP hükümeti başka SAN'lı kuruluşların projeleriyle birlikte Tamsan projelerini de gözden geçirdi. Fizibilite hataları ayıklandı. Ancak yüksek enflasyon ve devalüasyonlardan kaynaklanan cari maliyet artışları yanında 1977'deki yetersiz maliyet analizlerinin düzeltilmesi de proje maliyetlerinde ciddi reel artışlara yol açacaktı. Örneğin 1978'de 4.3 milyar TL olarak öngörülen proje maliyeti 1979'da 4.7 milyara, 1980'de 30.3 milyara, 1981'de ise 40.7 milyar TL'ye çıkmıştı (Türel, 1981, s. 601).

24 Ocak 1980 kararları ile uygulamasına geçilen ekonomik program, Tamsan türü yatırımların çoğuna hem ilke olarak hem de bu yatırımların KİT'lerce yapılmasına karşı olduğu halde, bunların tümünü tasfiye etmedi. Projelerin merkezi dövme ve döküm tesisleri yatırım programından çıkarılmasına karşın diğer projeler, yüksek maliyetle de olsa gerçekleştirildi.

Böylece 1970'lerde de Doğu'da sanayi "devlet faaliyeti" olarak gerçekleşti. Daha çok politik yatırım niteliğindeki bu yatırımların bir kısmı "24 Ocak felsefesi" tarafından iptal edilirken mevcutlar da önemli gecikmeler ve maliyet artışlarıyla ancak 1980'lerde faaliyete geçtiler.

Bu arada 1970'lerde de sağlanan çeşitli teşviklere rağmen Batı'dan Doğu'ya yerli-yabancı sanayi sermayesi gelmedi. Yörenin özel sektörü eliyle sanayi yatırımında yaşanan süreç ise tüm Türkiye genelinde yaşanan ve bir "fiyasko" ile sonuçlanan "çok ortaklı şirket" eliyle sanayiye yatırım olgusuydu. Doğu'da da bu "moda"ya uyuldu ama sonu pek mutlu bitmedi.

Yurt dışında çalışan işçilerin, önce Batı illerinde başlattıkları bir-iki girişimin ardından, "çok ortaklı şirket" olgusu, işçi göçünü durdurma ve geriye çevirme

eğilimindeki F. Alman Hükümeti'nce teşvik edildi. Bu arada 1968'den başlanarak belli bölgeler "kalkınmada öncelikli" kabul edildi ve çeşitli teşviklerden yararlandırıldı. Türkiye'de kapitalizmin gelişimine öncülük eden ve Dünya Bankası tarafından organize edilen TSKB de 1970'lerin başlarında kredilerini "kalkınmada öncelikli yörelere" kanalize etme kararı aldı. Gerçi TSKB'nin kredileri Doğu'dan çok Batı'daki Bilecik, Edirne, Kırklareli gibi "gerice yöreler"e gitti, ama bu arada Doğu'nun görece gelişkin illeri Malatya, Erzurum, Mardin, TSKB kredisinden nasiplendi. Çok ortaklı sanayileşme eğilimi, MSP'nin ekonomik felsefesinin çerçevesine oturuyor ve yine MSP'nin öncülüğünde oluşturulan Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESIYAB), bu tür kuruluşların yatırımlarına teşvik ve destekle görevlendiriliyordu. MSP programında, "ağır sanayinin kurulmasına yatırım ve ara malları imal eden sanayinin kurulması ve gelişmesine gereken ehemmiyet verileceği" belirtilirken, "fabrikaların sahiplerinin, bölgesel kalkınma şirketleri ve içinde çalışan işçilerin ve personelin olmasının teşvik edileceği" (Madde 92) vurgulanıyordu. Adına "çok ortaklı şirket", "işçi şirketi", "hemşehri şirketi" denilen bu kuruluşlar, 1980'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin her yanına yayılmıştı ve sayıları 300'ün üzerindeydi.

DESIYAB'ın 1984'te yaptığı bir envanter çalışmasına göre bu tür şirketlerden Türkiye genelinde 325 tane vardı. Bunların 223'ü işletme, 100'ü ise yatırım aşamasındaydı. Doğu'da kurulan şirketler ise, daha çok MSP'nin kurdurduğu DESIYAB'ın iştiraki ve teşvikiyle oluşan "bölgesel kalkınma şirketi" niteliğindediler. Aşağıdaki tabloda yer aldığı gibi, bu şirketlerde yurt dışındaki işçilerin ortaklıkları daha taliydi. Doğu'dan resmi kanallarla yurt dışına göçeden işçi sayısı 91 bin iken bu şirketlere ortak olanlar, toplamın yüzde 3.5'uydu. Doğu illerindeki çok ortaklı şirketlerin özellikleri şöyleydi:

Tablo: 34
Doğu'da Çok Ortaklı Şirketler

İller	İşletme	Yatırım	Toplam	Ortak Sayısı		
	Aşamasında	Aşamasında		(Yurtdışı)	(Yurtiçi)	Topl
Adıyaman	-	2	2	5	138	143
Diyarbakır	1	1	2	3	1.045	1.048
Mardin	6	1	7	25	4.913	4.938
Urfa	1	-	1	5	287	292
Erzurum	4	-	4	207	780	987
Erzincan	2	2	4	1.378	3.905	5.283
Kars	1	4	5	1.409	1.493	2.902
Muş	1	-	1	-	12	12
Malatya	3	1	4	187	2.955	3.142
Elazığ	1	1	2	22	580	602
Tunceli	-	1	1	-	160	160
Van	3	1	4	-	343	343
Hakkari	-	1	1	-	321	321
Bitlis	1	1	2	-	233	233
Toplam	24	16	40	3.242	17.165	20.407

Kaynak: DESİYAB, *Çok Ortaklı Şirketler Envanter Çalışması*, Ankara, 1984'den derlendi.

Tablo'dan da izleneceği gibi 325 çok ortaklı şirketin 40'ı, yani yüzde 12.3'ü Doğu illerinde kurulmuştu. Bunların da 24'ü faal, 16'sı ise yatırım aşamasındaydı. Ortak sayısı 20 bin 407 olarak saptanan bu şirketlerde 3.242 ortağın yurt dışında çalışan işçilerden oluştuğu görülecekti. Güneydoğu kesimindeki şirketlerin üçte ikisi 1984'e kadar işletmeye geçmiş olmasına karşın Kars, Erzincan başta olmak üzere diğer Doğu illerinde 40 şirketten 6'sı yatırımını tamamlayamamıştı.

Türkiye genelinde olduğu gibi Doğu'daki çok ortaklı şirketler de 1977'de girilen krizin etkisinden kurtulamadılar. Finansman yetersizliği, döviz kredilerinden kur garantisinin kaldırılması, ilin özelliklerine uymayan sektör seçimi, yönetici, kalifiye eleman eksikliği, yerel rekabetin getirdiği olumsuzluklar, bu kuruluşları büyük tekellere yem durumuna getirdi. Nitekim Yüksek Denetleme Kurulu'nun "1984 KİT Genel Raporu" bu konuyu şöyle özetlemekteydi: "Desiyab iştiraklerinin başlangıçta çok

ortaklı şirketler olarak kurulmuş olmasına karşın şirketlerin mali yapılarındaki bozukluklar sonucu artırılan sermayelere katılım sağlanamamış ve böylece şirketler özel sektöre ait birkaç tüzel kişi veya banka hakimiyetine girmiştir" (s. 273). İş Bankası, onun yavru kuruluşu TSKB, bu şirketleri kontrol edenlerin başlıcalarıydı.

Böylece, politik manevralarla yönlendirilmekle beraber, yörenin tüccar, esnaf, serbest meslek sahiplerinin ortaklığında heves edilip kurulan bu şirketler ya yatırım aşamasında birer harabe haline geldi ya da işletmeye geçtikten sonra Özal ekonomisini karakterize eden "sanayisizleşme" kasırgasında, rantabl birimler olmaktan çıktılar. MC hükümetleri döneminde özellikle MSP eliyle çarçur edilen milyarlarca kaynağın yanı sıra, bir taraftan da bu tür "talihsiz" girişimler sonucu birikimler heder edildi.

1960-80: Büyüyen Türkiye, Küçülen Doğu

1977 yılında ilk belirtileri ortaya çıkan Türkiye ekonomisinde bunalım 1979 yılının sonuna kadar geçirilmeye çalışıldı. DÇM gibi kısa vadeli ticari krediler, bu erteleme için ana aracı oldu. Bunalım, ekonomiyle sınırlı değildi; politik, kültürel tüm düzeyleri kucaklıyordu. 1978 başında iktidar olan CHP, iki yıl boyunca hükümetin "enkaz"ıyla uğraştı. Ecevit, kemer sıkma politikası öneren IMF ile adil bölüşüm ve büyüme vaadeden CHP'nin "halkçı" programı arasında sıkıştı. 1978 ve 1979, dış kaynakların tıkanması nedeniyle ithalatın yavaşladığı, büyümenin durduğu yıllardı. Büyüme hızı 1978'de yüzde 3.6'ya, 1979'da ise yüzde 1'e kadar düştü. Hatta imalat sanayiinde yüzde -4.1 olarak gerçekleşti.

Bu kriz konjonktürü Doğu'yu çeşitli şekillerde olumsuz olarak etkiledi. Planlı dönem boyunca sanayiye ağırlık verilip tarım ikinci plana atıldığı için tarımsal özelliği ağır basan Doğu, sanayileşmeden nasiplenemeyince Batı ile arasındaki gelişme farkının büyümesini önleyemedi. Krizin derinleştiği 1977'de tarımda büyüme hızı yüzde -1.2'ye kadar düştü. 1978'de yüzde 2.4 olan tarımsal büyüme 1979'da görece iyileşerek yüzde 3.4 oldu. Ancak ekonomide yaşanan krizin yarattığı karaborsa ortamının da etkisiyle 1976'dan itibaren "tarım, sanayi tarafından sömürülüyordu". 1976 sonrasında görece fiyatlar tarım aleyhine, sanayi lehine döndü. 1976 fiyat endeksleri 100 alınırsa, 1979'da bu oran yüzde 31 düşüşle 69'a inmişti. Tarım kesiminin yoksullaşması anlamını taşıyan bu durum, "Tarımcı Doğu" için "çöküş" demektir. Erbakan eliyle atılan temellere ödenek ayırmakta güçlük çekilen, dış kredi bulunamayan bu dönem, Doğu'daki sanayi yatırımlarında da bir ilerleme sağlayamadı.

1970'lerin sonuna doğru Doğu'nun nabzını verecek bir diğer göstergesi bölgede teşvik gören yatırımların durumu ve Türkiye'deki yeri olabilir.

1968'de uygulanmasına başlanan Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) uygulaması, Doğu'nun bütün illerini uygulama yılı

olan. 1968'den itibaren kapsamına almasına karşın, verilen teşvikler, yatırımların Doğu'ya yönelmesi sonucunu pek getirmedi. 1968-1980 arasında verilen 5918 teşvik belgesinin sadece yüzde 5.8'i Doğu illerine aitti. Kaldı ki, "siyasi yatırım" niteliğindeki kamu yatırımları için de "teşvik belgesi" verildiği dikkate alınırsa, teşviklere ikna olmuş proje sayısının daha az sayıda olduğu görülecektir. Bu teşvik belgeleri de daha çok "hemşehri şirketleri"ne verilmişti.

Doğu, Türkiye genelinde sanayileşmenin önplana alındığı ve yüzde 10-11'lik büyüme hızlarına ulaşıldığı 1960'larda, 1970'lerde bu sürecin dışında bırakıldı. Gerek yerli-yabancı sermaye ortaklığındaki sanayi yatırımları, gerekse devletin sanayi yatırımları ağırlıkla Doğu'nun dışındaki bölgelerde yoğunlaştı.

Planlı dönemin başında bölgelerarasındaki uçurumun azaltılması hedefi hükümet programlarında yer almasına

karşın devlet yatırımlarından Doğu'ya ayrılan pay, en çok gelişmiş Marmara Bölgesi'yle eş tutuldu. Hatta 1970'lerde bu pay Marmara lehine arttı. İlk iki planda yüzde 11 dolayında pay alan Doğu'da kamu yatırımları enerji-madencilik gibi faydası Doğu'dan

Tablo: 35
1968-1980 Döneminde
Teşvik Belgeleri ve Doğu

İller	Teşvik Belgesi
Adıyaman	4
Ağrı	4
Bingöl	9
Bitlis	4
Diyarbakır	30
Elazığ	42
Erzincan	19
Erzurum	49
Hakkari	-
Kârs	8
Malatya	54
Mardin	40
Muş	10
Siirt	18
Tunceli	7
Urfa	20
Van	24
Bölge Toplamı	342
Türkiye Toplamı	5.918
Bölge Payı (%)	5.8

Kaynak: DPT

çok, Batı'daki sanayilere olan alanlarda yoğunlaştı. Doğu'nun devlet yatırımlarından aldığı pay 1970'lerde ise yüzde 7'lere kadar azaltıldı. Azaltılmış olsa da kamu yatırımlarının 1970'lerde yüzde 25'i sanayiye ayrıldı. Ancak bu pek de sağlıklı bir sürecin ürünü değildi. 1970'lerde Doğu'nun politik sahnesinde dikkate değer bir yer tutan MSP'nin, "politik yatırımları" niteliğindeki sanayi projeleri, yöreye pek bir şey kazandırmadığı gibi, kaynak israfına da yol açtı. Başlatılan projelerin bazıları da 1980'lerde ekonomik bulunmayarak iptal edildi.

Devletin dışında özel sektörün bölgeye yatırımları ise çok ortaklı şirketler aracılığıyla yapıldı. Yörenin birikim sahiplerince kurulan bu şirketlerin projeleri, 1970'lerin sonunda krize giren ekonominin sert dalgalarına karşı koyacak güçte değildi. Sonuçta bu şirketler de ya yatırım aşamasını tamamlayamayarak kaynakların heder olması sonucunu yaşadı ya da büyük bankaları, grupları ortak alarak bunların kontrolüne geçti.

Doğu'nun 1965'te Türkiye milli gelirinde yüzde 10.39 olan payı, 1975'te yüzde 9.56'ya, 1979'da ise yüzde 8.17'ye kadar düştü. 1965-1979 arasında durumu iyileşme gösteren tek il Diyarbakır'dı. Onun dışında başta Kars olmak üzere, Malatya, Erzurum, Van, Siirt, Urfa, 1965'teki yerlerini koruyamayıp gerileyen illerdi. Diğer Doğu illeri ise 1965'teki yerlerinden yukarıya pek çıkamadılar.

1965-1979 arasında, Türkiye GSMH'na katkı sıralamasındaki yeri önemli gerilemeler gösteren illerin başında Kars ve Urfa geliyordu. Kars, 1965'te Türkiye sıralamasında 18. sıradaydı ve Hatay ile Gaziantep'in bile önünde yer alıyordu. Oysa Kars'ın 1979'daki sıralamada yeri 40'ncılıktı. Marmara illerinden 1965'te 33. sırada yer alan Çanakkale 1979'da 23., 37. sırada yer alan Tekirdağ 25., 35. sırada yer alan Edirne 18. sıraya çıkmışlardı.

Urfa, 1965-1979 döneminde önemli ölçüde gerileyen bir diğer Doğu iliydi. 1965'te 21. sırada yer alan Urfa 26 basamak gerileyerek 1979'da 47. sıraya düşmüştü.

1965'den 1979'a, Malatya, Siirt ve Erzincan, 5 basamak aşağı inerken Van da 3 basamak gerilemişti.

Tablo: 36
Türkiye Milli Gelirinde Doğu İllerinin Payı ve Sırası

İller	1965 (%)	Sırası	1975 (%)	Sırası	1979 (%)	Sırası
Kars	1.20	(18)	0.84	(36)	0.70	(40)
Urfa	1.14	(21)	0.96	(28)	0.58	(47)
Erzurum	1.10	(22)	1.05	(24)	0.98	(24)
Elazığ	0.95	(30)	0.73	(41)	0.87	(31)
Malatya	0.88	(36)	0.88	(31)	0.68	(41)
Diyarbakır	0.78	(43)	1.11	(22)	0.83	(34)
Siiirt	0.75	(45)	0.63	(46)	0.44	(51)
Mardin	0.72	(47)	0.73	(44)	0.58	(46)
Erzincan	0.56	(49)	0.45	(53)	0.40	(54)
Van	0.51	(52)	0.43	(56)	0.40	(55)
Adıyaman	0.42	(57)	0.32	(61)	0.41	(53)
Ağrı	0.35	(61)	0.31	(63)	0.33	(61)
Muş	0.33	(63)	0.34	(60)	0.32	(62)
Bitlis	0.23	(64)	0.24	(64)	0.20	(64)
Tunceli	0.18	(65)	0.22	(65)	0.16	(66)
Bingöl	0.16	(66)	0.19	(66)	0.18	(65)
Hakkari	0.13	(67)	0.13	(67)	0.11	(67)
Bölge Payı (%)	10.39		9.56		8.17	

Kaynak: Bulutay-Ersel ve Özötün

1980'LER: HIZLI EROZYON DÖNEMİ

1980'lere girerken Türkiye'de bir iç savaş ortamı yaşanmakta ve siyasi gerilim, ekonomik krizin üstüne binmekteydi. Ülke çapında yaşanan siyasi kutuplaşmaya ve lokal iç savaş görüntülerine Doğu da sahne oluyordu.

1979 sonuna doğru Ecevit'in istifasının ardından Demirel iktidar oldu. Demirel, yeni bir "istikrar programı" hazırlama görevini, işveren sendikası MESS'in Başkanlığından DPT Müsteşarlığına getirdiği Turgut Özal'a verdi. Özal, 1980 başlarından itibaren iktisat politikalarının belirlenmesinde baş rolü oynadı. 1980'li yıllar boyunca Başbakan Müsteşarlığı, Başbakan Yardımcılığı, Başbakan ve Cumhurbaşkanı koltuklarına tırmanan Özal'ın 1980'li yıllara damgasını vurduğu söylenebilir. 1980-85 döneminde bir "istikrar programı" adıyla 12 Eylül askeri rejiminin eşliğinde uygulanan 24 Ocak programının ana unsurları şöyleydi:

- Sürekli devalüasyonlar doğrultusunda işletilen bir döviz kuru politikası benimsendi. Dövizde serbestlik derecesi giderek artırıldı.

- İthal kotaları kaldırılarak ithalatta daha liberal bir politika seçimi yapıldı.

- Ucuz kredi, vergi iadesi ve pahalı dövizle desteklenen ihracat, bir "milli öncelik" haline getirildi.

- Ağır sanayi ve temel mallara dönük kamu yatırımları giderek tasfiye edildi. KİT'lerin özelleştirilmesi hedeflendi.

- KİT fiyatları yükseltilirken, fiyat kontrolleri kaldırıldı. "Temel mal ve hizmet" diye tanımlanan ürünlerden çoğunda sübvansiyon azaltıldı, ya da kaldırıldı.

- Grev, toplu sözleşme ve sendikal faaliyet yasaklandı, dört yıl boyunca ücretler Yüksek Hakem Kurulu'nca belirlendi. Daha sonra da 1982 Anayasası çerçevesinde çıkarılan yasalarla anti-sendikal bir düzen kuruldu.

- Ücretlerin yanı sıra, memur maaşları ve tarımda taban fiyatlarına da sınırlayıcı uygulamalar getirilerek iç talep daraltıldı.

Temel unsurları yukarıda sıralanan istikrar politikaları 1985 yılına kadar küçük sapmalarla uygulandı. Toplumdaki gelir dağılımını, emek gelirleri ve tarım aleyhine, büyük sermaye lehine değiştiren bu program, 12 Eylül'ün çatısını çatıdığı ve 1982 Anayasası ile kalıcılaştıran anti-demokratik, otoriter bir politik düzen içinde uygulandı.

1980'li yıllar için geniş anlamda, "küçülme" dönemi denilebilir. Beş yıllık planların ilk üçünde yıllık yüzde 7'lik büyüme hızlarını yaşayan Türkiye, 1979-1983 dönemini yüzde 2.6'lık "büyüme"yle geçirmişti. 1984'te yüzde 5.3'lük bir büyümenin ardından 1985-1989 dönemi de yüzde 4.5 büyümeyle sonuçlanmıştı. 1960-1980 boyunca "büyüyen"; 1980-1990 boyunca "büzülen" bir Türkiye söz konusuydu.

1960-1980'in hızlı büyüme dönemi nimetlerinden bile yeterince faydalandırılmayan Doğu için, 1980'lerin "küçülen Türkiye"si iyice felaket demektir ve öyle de oldu. "Küçülen Türkiye"de Doğu'nun payı daha çok azaldı. Bu azalışı hemen Türkiye GSMH'nda Doğu illerinin payında görmek mümkün. 1965'te Türkiye GSMH'da yüzde 10.39'luk payı olan Doğu illerinin 1975'te yüzde 9.56'ya düşen payı 1979'da yüzde 8.17'ye geriledi. Büyük kısmında Özal'ın ekonominin başında olduğu 12 Eylül döneminde (1983 sonunda) Doğu'nun Türkiye GSMH'daki payı yüzde 7.81'e gerilerken, Özal'ın iktidarında da düşmeyi sürdürdü ve 1986 sonunda yüzde 7.68'e indi.

1979-1986 sıralamasındaki yeri hızlı gerileme gösteren iller, hayvancılık bölgeleri Erzurum, Kars ve Van oldu. 1965'te Türkiye sıralamasında 18. sırada ve Doğu illerinin ilk sırasında bulunan Kars, 1970'lerde yaşadığı kaostan 1980'lerde de kurtulamamıştı. Kars'ın 1979'da 40.'lık olan yeri 1986'da 48.'liğe kadar gerilemişti. Erzurum da 1979'da 24. sıradan 1986'da 35. sıraya gerilemişti. Van ise dört basamak gerilemeyle 59. sıraya düşmüştü.

Doğu illerinin toplamında bir gerileme görülürken bazı illerin sıralamadaki yeri ise yukarı doğru değişmişti. 17 il içinde 1980'lerin nimetlerinden yararlanabilenler "Özal'ın memleketi"

Tablo: 37**1980'lerde Doğu'nun Türkiye GSMH'deki Yeri**

İller	1979 (%)	Sırası	1983 (%)	Sırası	1986 (%)	Sırası
Erzurum	0.98	(24)	0.77	(34)	0.74	(35)
Elazığ	0.87	(31)	0.78	(31)	0.76	(36)
Diyarbakır	0.83	(34)	0.69	(28)	0.90	(28)
Kars	0.70	(40)	0.57	(45)	0.53	(48)
Malatya	0.68	(41)	0.89	(29)	1.02	(23)
Mardin	0.58	(46)	0.54	(48)	0.58	(45)
Urfa	0.58	(47)	0.74	(38)	0.78	(33)
Siirt	0.44	(51)	0.48	(50)	0.44	(50)
Adıyaman	0.41	(53)	0.31	(60)	0.34	(56)
Erzincan	0.40	(54)	0.38	(54)	0.34	(55)
Van	0.40	(55)	0.36	(56)	0.31	(59)
Ağrı	0.33	(61)	0.28	(61)	0.21	(63)
Muş	0.32	(62)	0.25	(63)	0.22	(62)
Bitlis	0.20	(64)	0.18	(64)	0.16	(64)
Bingöl	0.18	(65)	0.17	(65)	0.13	(65)
Tunceli	0.16	(66)	0.14	(66)	0.12	(66)
Hakkari	0.11	(67)	0.10	(67)	0.08	(67)
Toplam	8.17		7.81		7.68	

Kaynak: Özötün (1988)

Malatya, GAP yatırımlarının yoğunlaştığı Urfa ve Diyarbakır'dı. Tek parti döneminde ve 1960'larda "İsmet İnönü'nün memleketi" olarak himaye gören Malatya, 1980'lerde de "Özal'ın memleketi" olarak kayırılmış ve 1979'da 41. sırada iken 1986'da

23. sıraya yükselmişti. Aynı dönemde Urfa 47. sıradan 33. sıraya; Diyarbakır ise 34. sıradan 28. sıraya yükselmişti. Diğer iller ise ya yerlerinde saymış ya da bir basamak öne-geriye sarkmış ama durumlarında bir iyileşme olmamıştı.

"Büyüme" kavramının rafa kaldırıldığı 1980'lerde, durgunluğun en çok Doğu'nun aleyhine olduğundan söz etmiştik. Özellikle "Özal ekonomisi"nin "anti-kamu"cu yaklaşımı Doğu için "felaket" demekti. 1980'li yıllarda ekonominin sorumluluğunu üstlenenlere göre, kamu kesiminin ekonomideki payı daraltılmalı ve özel girişim ekonominin öncüsü olmalıydı. Bu görüşü paylaşanlar, kamu kesimi kaynaklarının kıt olduğunu, her şeye yetişemeyeceğini, o nedenle kamu müdahalesinin kapsamının daraltılması gerektiğini belirtiyorlardı. Ayrıca devletin görevinin savunma, güvenlik, adalet ve altyapı hizmetleriyle sınırlı olması gerektiği de sık sık vurgulanıyordu. Ekonomide küçülmenin yanı sıra bu çerçevede kamunun yerinin azaltılması Doğu için bir başka darbeydi. Çünkü Doğu'ya eksik ve yetersiz de olsa, 1980'lere kadar yapılan yatırımlar, devlet eliyle yapılmıştı. Altyapı yatırımları bir yana, yetersiz de olsa sanayi yatırımları devlet eliyle yapılmıştı. Şimdi devleti bu sahadan çekmek, hiçbir zaman özel sektör için çekici olmamış Doğu'ya "sanayi yasağı" getirmek demekti.

Türkiye'de 1980'lerin ilk yarısında, yatırımlardaki artış çok sınırlıydı. 1978-79'a göre yatırımlar sadece yüzde 6.6 artmıştı. Özel sektörün yatırımları 1979'daki düzeyinin yüzde 86'sına kadar düşerken devletin yatırımları 1979'dakinin yüzde 25.6'sı oranında artmıştı. Yani yatırımda özel sektör geride durmuş, devlet yine yatırımcı olmuştu. Ama devletin yatırımı da sanayi yerine altyapıda yoğunlaşacaktı. Yine 1980-1985 arasında sanayi yatırımlarından kaçınıldığı görülecekti. 1985'te sanayi yatırımları 1979 düzeyinin ancak üçte ikisi düzeyindeydi. Bu, hem özel kesim, hem de devlet sektörü için geçerliydi (Boratav, 1988, s. 128). Özel sektör yeni sanayi yatırımı yerine mevcut kapasitelerini kullanma yolunu tercih ederken KİT'ler de siyasi direktiflerle yatırımlardan uzak tutuluyordu. Bu "sanayisizleşme"

döneminden en büyük vurgunu Doğu'nun yediğini söylemek gerekli.

1984-1989 döneminin kamu yatırımlarından Doğu'ya düşen pay ve bunun sektörel dağılımına bakıldığında bu eğilim açıkça görülüyordu.

Özal Hükümetlerinin icraat yılları olan 1984-1989 döneminde cari fiyatlarla 15.414 milyar TL'lik kamu yatırımı yapılmıştı. Doğu illeri bu dönemde yatırımlardan yüzde 14.2'lik pay almıştı (DPT, 1989).

Kamu yatırımları Doğu'da üç ilde yoğunlaşıyordu. Bunlardan Şanlıurfa, dönem boyunca bölgeye yapılan yatırımlardan 767 milyar TL ile yüzde 35'lik pay alıyordu. Yatırımların yüzde 18'i de, Diyarbakır'daydı. Urfa ve Diyarbakır enerji ve tarımsal yatırımlardan oluşan GAP Projelerinin yer aldığı başlıca illerdi. "Özal'ın memleketi" Malatya ise bölgedeki kamu yatırımlarından yüzde 5.4 pay alan üçüncü önemli ildi. Böylece üç ilin bölgedeki paylarını yüzde 58.4'ü bulduğu görülüyordu.

Tablo: 38
1984-1989 Dönemi Kamu Yatırımları
ve Doğu illeri

Yıllar	Türkiye'de Kamu Yatırımları (Milyar TL)	Doğu'da Kamu Yatırımları (Milyar TL)	Doğu'nun Payı (%)
1984	1.117	148.6	13.3
1985	2.078	286.2	13.8
1986	2.886	460.5	15.9
1987	4.136	590.0	14.3
1988	5.197	702.7	13.5
1984-88	15.414	2.188.0	14.2

Kaynak: DPT

Doğu'nun 1973-1977 ve 1978-1981 dönemlerinde kamu yatırımlarından yüzde 7.2'lik paylar aldığı anımsandığında 1984-1989 döneminde Doğu'nun payında görece bir artış olduğu görülmüyordu. Ancak bu yatırımların da ağırlıklı Batı'daki sanayinin gereksinimi olan enerji sektörüne dönük olduğu dikkate alındığında devletin doğrudan Doğu'nun ihtiyaçları için değil, Batı'nın elektrik ihtiyaçları için Doğu'da yatırım yaptığı söylenebilirdi. Başka bir ifadeyle, kısa adı GAP olan Güneydoğu Anadolu Projesi, propagandası sıklıkla yapıldığı gibi, sadece yer aldığı bölgeye dönük bir yatırım değildi. Barajlar, hidroelektrik santralleri ve sulama tesislerinden oluşan GAP projeleri gerçekleştirildiğinde yılda toplam 24 milyar kilovatsaat hidroelektrik enerjisi üretilecek ve 1.618 bin hektar alan sulanabilecek. Sulanacak alan doğrudan bölgeyle ilgili olmakla beraber üretilecek elektrik enerjisi de doğrudan Batı'da kullanılabilecek ya da ihraç edilebilecek.

Doğu'da 1988'de de yapımı süren önemli yatırımların "proje bedelleri"nin 1988 fiyatlarıyla 8 trilyon 436 milyar lira olduğu görülmüyordu (DPT, 1989). Bu projeler içinde 1970'lerde, hatta 1960'ların sonlarında başlamış olanlar vardı. Yine bu projelerden bazılarının tamamlanma tarihi 1995'e kadar uzuyordu.

Yaklaşık 8.5 trilyon TL'lik proje stokunun yüzde 70.7'sinin enerji sektöründe toplandığı görülmüyordu. Yani, bölgede devletin sürdürdüğü yatırımların yüzde 70'i enerji dalındaydı. GAP (Fırat I. Merhale) adını taşıyan ve Atatürk Barajı, Hidroelektrik Santrali, Urfa Hidroelektrik Santrali, Derik ve Dumlupınar santrallerini içeren proje, tek başına 3.5 trilyon liralık bedele sahipti. Diyarbakır'daki Karakaya Barajı ve santrali de 1.8 trilyon liralık bir diğer dev projeydi. Sadece bu iki proje, bölgedeki kamu yatırımlarının yüzde 63'ü tutarındaydı.

Doğu'daki kamu yatırımlarının enerjiden sonra yoğunlaştığı ikinci alan yüzde 21.7'lik payla tarımdı. Tarım sektöründe de yine GAP kapsamındaki sulama yatırımları ağırlıktaydı. Böylece enerji ve sulama yatırımları ANAP iktidarları dönemindeki kamu yatırımlarının yüzde 92.4'ünü oluşturunuyordu. Sanayi

yatırımlarının, toplam Doğu yatırımları içindeki payı da yüzde 3'le sınırlıydı. Sürdürülen sanayi yatırımları, temeli MSP'ce atılan Temsan kapsamındaki Diyarbakır jeneratör fabrikası ile Erciş Şeker Fabrikası'ydı. Elazığ'daki Ferrokrom Tesisi'ni de genişletme kararı alınmıştı.

Sanayide yeni yatırımlara yer verilmeyen 1980'lerde, önceden başlatılmış projeler de ya tasfiye edildi veya yok pahasına özel kişilere satıldı.

Örneğin "1984 Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu"nda "sahipsiz kalan yatırımlar" ile ilgili olarak "... nakit yokluğundan DPT'ce, başlanılan yatırımın ödeneği kesildiğinden, ekonomik bulunmayıp tasfiye edilmesinden dolayı sahipsiz kalan bazı yatırımlar şöyle belirtilebilir;" deniliyor ve şu liste veriliyordu:

	Proje Başlangıcı	Harcama (Milyon TL)
Tortum İplik	1976	283
Erzurum Yapağı	1980	293
İspir Ayakkabı	1976	112
Pasinler Sigara	1976	1.200
Erzurum Elektronik	1976	40
Erzincan TAKSAN	1976	60
Kemah Et	1976	40
Kemah Süt	1976	30
Kemaliye Halı	1976	100
Ağrı İplik	1976	-
Erciş Şeker	1976	200
Bingöl Et	1974	994
Bingöl Çimento	1976	83
Kars Şeker	1976	150
Kars Deri	1976	20

Bu "sahipsiz kalan yatırımlar"ın akibeti konusunda bir başka DPT yayınında ise şöyle deniliyordu; "... yarım kalmış ve çoğunluğu bu bölgelerde yer almış kamu yatırımlarının ekonomiye kazandırılması yönünde önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu projelerden bir kısmının mülkiyeti özel sektöre devredilmiştir" (DPT, 1989, s. 4)

Doğu'da özel sektöre satılan devlet fabrikalarından Bingöl Yem Fabrikası'ndaki yüzde 47.5'luk kamu payı, Türk Kalkınma Vakfı'na 1986 Temmuz'unda 480 milyon liraya satılıyordu. Et Balık Kurumu'nun Kemah Et Fabrikası'nı Gaziantep Belediyesi 275 milyon TL'ye alırken Siirt Peynir Fabrikası, Altay Kollektif adlı bir şirkete satılıyordu. Erzurum Dumludağı'daki İplik Fabrikası 1987'de Oskar A.Ş.'ye 1.5 milyar TL'ye, Iğdır'daki Pamuklu Dokuma Tesisi de Kemah Gıda isimli bir şirkete 1985'te 3 milyar liraya devredildi. Erzurum İspir Ayakkabı Fabrikası ile Tortum Yünlü Tesisi'ni 3.7 milyar TL karşılığında Eryün ve Ervizyon isimli şirketler aldı. Tekel'in Pasinler Sigara Fabrikası 1987'de 8.5 milyar lira bedelle Köyteks'e devredilirken Kars Süt Fabrikası'nın işletme hakkı da "peynir kralı" olarak bilinen Taciroğlu'na 160 milyon TL karşılığında devredildi.

1980'lerde Doğu'daki devlet yatırımları "GAP Projeleri" ile sınırlı kalırken, sağlanan yeni teşviklere rağmen özel sektör yatırımlarında da kıpırdanma görülüyordu. Aslında Türkiye'de özel sektör yatırımları 1980'lerde kulvar değiştirecek, sanayiden turizm, konut, taşımacılık gibi alanlara kayacaktı. Bu tür alanlar, alınan önlemlerle daha kârlı duruma gelmişti. Bu yatırımlar da, doğal olarak, Doğu'ya değil, kıyı kentlerine, büyük şehirlere ve liman bölgelerine yapılacaktı. Dolayısıyla yatırım ikliminin pek kurak geçtiği 1980'lerde, karargâhı Batı'da, İstanbul'da olan özel sektörden Doğu'ya rağbet olmadı. Yörenin girişimcileri de 1970'lerde denedikleri "çok ortaklı şirketler"in enkazlarıyla uğraşırken yatırım hevesinden de dilleri yandığı için yeni "macera"lardan uzak durdular.

Vergi, ithalat, kredi, ücret vb. alanlarda sağlanan teşviklere rağmen bölgenin 1984-1988 döneminde teşvikli yatırımlardan

aldığı pay yüzde 5.9 ile sınırlı kaldı. Bölgenin 17 iline verilen 790 teşvik belgesi, Türkiye toplamında yüzde 7.2'lik paya sahipti. Teşvik belgesi alan projelerin 46 bin kişiye istihdam sağlaması öngörülmüştü. Teşvikli yatırımların yine Urfa, Diyarbakır, Adıyaman'dan oluşan "GAP bölgesi"nde ve Özal'ın seçim bölgesi Malatya'da yoğunlaştığı görülmüyordu.

Tablo: 39
Doğu'da Teşvikli Yatırımlar (1984-1988)

	Verilen Teşvik Belgesi (Adet)	Öngörülen Yatırım (Milyar TL)
Türkiye	11.021	28.256
Doğu illeri	790	1.653
Bölgenin Payı (%)	7.2	5.9
- Urfa	49	352
- Adıyaman	34	267
- Diyarbakır	81	172
- Malatya	103	164
4 ilin Toplamı	267	955
4 ilin Doğu'daki Payı (%)	33.8	57.8

Kaynak: Resmi Gazeteler, İlgili Yıllar

Anlaşılabacağı gibi teşvikli yatırımların çoğu, yine GAP projelerinden oluşan kamu yatırımlarıydı. Malatya'ya verilen teşvik belgelerinin bazıları ise özel sektörün gıda, tekstil ve hizmet sektörüne dönük yatırımları ile ilgiliydi.

Bir tarım-hayvancılık bölgesi olan Doğu, 1980'li yıllarda da bu özelliğini pek yitirmedi. Doğu illerinin gelirlerinin yarısına yakını yine tarımdan sağlanıyordu.

1985 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Doğu'da 12 yaşın üstündeki iş sahibi (faal) nüfus 3 milyon 380 bindi. Doğu faal

nüfusunun yüzde 75.6'sı tarım kesimindeydi. Aynı yıl, Türkiye'deki 20.5 milyonluk faal nüfustan tarımla uğraşanların oranının yüzde 59 olduğu anımsandığında, Doğu'nun "tarımcı" özelliği daha iyi anlaşılır. Doğu'da tarımsal nüfus oranının azaldığı iller, görece sanayileşen Elazığ (yüzde 67), Malatya (yüzde 69) ve Diyarbakır (yüzde 71.5).

1980'li yıllarda Doğu'nun, uzmanlaştığı tarım alanında da yüzü gülmedi. Ekim alanları genişlemesine karşın bölgenin en önemli ürünü tahılta üretim artışı aynı oranda artmadı. Düşük verimliliğin etkisiyle 1980'lerde Türkiye tahıl üretiminde Doğu'nun payı geriledi.

Sayılarla ifade etmek gerekirse; 1970 sonlarında Doğu, 3 milyon 234 bin hektarlık ekili alanıyla Türkiye toplamında yüzde 19.9'luk paya sahipti. 1987'de ekili alan miktarı 4 milyon 72 bin hektara, Türkiye içinde Doğu'nun payı da yüzde 22'ye çıktı. Ne var ki, bu ekili alan genişlemesi tarımsal üretimde artışa yansımadi. 1979'da Türkiye tarımında yaratılan milli gelirden yüzde 17.7'lik payı olan Doğunun, 1986'da bu payı 15.7'ye düşmüştü. Bir diğer gösterge: 1970 sonlarında Türkiye tahıl üretiminde yüzde 14.6'lık payı olan bölgenin, 1987'de bu payının yüzde 10.4'e düştüğü görülüyordu.

Ekim alanındaki genişlemeye karşın tarımsal katma değerde, tahıl üretiminde üretimin azalması, verimliliğin düşüşüyle ilgiliydi. Sulama olanakları sınırlı olan Doğu'da gübre, traktör, tarımsal ilaç kullanımı düşük olması, verimliliğin düşük kalmasında etkili oluyordu. Buğdayda verimliliğin 1980-1987 karşılaştırması sorunun boyutlarını ortaya koyuyor. 1980-1987 döneminde Türkiye genelinde buğday verimliliği hektar başına yüzde 11.2'lik artış gösterirken Doğu'da Urfa, Kars, Elazığ ve Hakkâri dışındaki illerde verimlilik 1980 başlarındaki düzeyinin önemli ölçüde altına düştü. Bu düşüş Diyarbakır, Van ve Muşta yüzde 50 dolaylarına vardı.

Doğu illerinde 1984 itibariyle traktör sayısı 40 bin 642 idi. Bu, Türkiye'deki toplam traktörlerin yüzde 7.6'sı demektir. Türkiye'de 1 hektar başına 3.2 traktör düşerken Doğu'da hektara düşen traktör sayısı 1.2'de kalıyordu. Aynı şekilde Türkiye ortalamasına göre, 1984'te hektar başına 539 kilo kimyasal gübre kullanılırken, Doğu'da bu sayı 195 kiloydu.

Doğu'da tarımda modern girdi ve makina kullanımının,

Tablo: 40
1980'lerde Doğu Tarımı

	Ekilen Alan (Bin Ha) ve İl Payı (%)		Üretilen Tahıl (Bin Ton) ve İl Payı (%)		Buğday Verimi Kg/Hektar		Verim
	1978-80	1987	1978-80	1987	1978-80	1987	Artışı (%)
Türkiye	16.261	18.492	24.719	29.172	1829	2.035	11.2
Urfa (%)	3.96	4.56	1.87	2.00	803	969	20.6
Kars	1.50	1.82	0.81	1.34	976	1069	9.5
Malatya	1.10	1.11	0.93	0.84	1440	1328	-7.8
D.Bakır	2.26	2.95	2.42	1.07	1940	976	-49.7
Mardin	2.18	2.04	2.05	1.02	1622	1472	-9.2
Erzurum	1.19	1.15	0.68	0.78	946	1049	10.9
Elazığ	0.61	0.53	0.42	0.41	1284	1458	13.5
Erzincan	0.83	0.64	0.70	0.55	1455	1429	-1.8
Van	0.70	0.69	0.41	0.22	911	546	-40.0
Adıyaman	0.83	1.35	0.84	0.83	1790	1445	-19.3
Ağrı	0.85	1.12	0.64	0.37	1091	524	-22.0
Siirt	0.74	0.74	0.66	0.38	1513	1175	-22.0
Muş	1.14	1.09	0.74	0.20	1043	459	-56
Bingöl	0.19	0.15	0.14	0.09	1074	1047	-2.5
Tunceli	0.32	0.29	0.19	0.15	999	876	-12.3
Bitlis	0.30	0.36	0.32	0.12	1622	834	-48.0
Hakkari	0.04	0.03	0.02	0.03	1260	1749	38.0
Toplam	19.89	22.02	14.61	10.39			

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim, ilgili yıllar

hayvancılıkta modern besicilik tekniklerinin 1980'lerde de yaygınlaşamamasında nüfusun alım gücünün azalmış olması önemli bir etkeni.

Türkiye genelinde, 1980'li yılların bölüşüm ilişkileri tarım ve ücretli nüfusun aleyhine bozulurken sermaye gelirlerinin lehine artış gösterdi. Süleyman Özmucur'un bulgularına göre tarım kesimi 1976'da milli gelirden yüzde 31.3'lük pay alırken krizin doruğa ulaştığı 1979'da bu oran yüzde 24.3'e düşmüştü. Ama bu düşüş 12 Eylül ve ANAP iktidarlarıyla geçirilen 1980'lerde de sürdü. Tarımın milli gelirden aldığı pay 1983'te 20.5'e, 1988'de de yüzde 16.6'ya kadar indi.

Borataş'a göre de, 1976-1985 dönemi, Cumhuriyet tarihi boyunca Türk köylüsünün karşılaştığı en büyük iki fiyat çöküntüsünden biri oldu. Borataş'ın bulgularına göre, çiftçinin eline geçen fiyatla, sınav ürünleri için ödediği fiyat makası bu dönemde çiftçi aleyhine açıldı ve tarım ticaret hadleri 1976-1985 arasında yüzde 49'a yakın geriledi. Buna benzer bir gerileme 1928/29 ile 1934 arasında olmuş ve tarımın ticaret hadleri yüzde 24.4 (Milli Gelir serilerine göre) oranında gerilemişti.

Geçimi tarıma dayalı olan ve 1980 sonlarına değin pazara açılma yolunda önemli mesafe kateden Doğu tarımının da, bu çöküntüden kendini koruyabildiğini söylemek güç. Nitekim üretim ve verim artışında gözlenen karanlık tablo da bu çöküşü doğruluyor. En azından, GAP sınırları içinde yer alan Diyarbakır, Urfa, Mardin dışındaki illerin, tarımda da 1970'lere göre geriledikleri görülebiliyordu. Daha çok hayvancılıkla uğraşan Erzurum, Kars, Van, Ağrı yörelerinde de hayvansal üretimde önemli gerilemeler yaşanmıştı. Türkiye hayvansal üretim değeri içinde 1979'dan 1985'e, Erzurum'un payı yüzde 4.78'den yüzde 2.99'a, Kars'ın payı yüzde 4.68'den yüzde 3.19'a, Van'ın payı yüzde 2.41'den yüzde 2.07'ye ve Ağrı'nın payı yüzde 2.48'den yüzde 1.76'ya gerilemişti (Özütün, s. 19-20).

Tarımda yaşanan üretim düşüklüğü ve yoksullaşma bölgede köyden kente göçü de hızlandırdı ve 1985'te kentli nüfusun oranı 1980'e göre çarpıcı bir artış gösterdi. 1980'de 7.4 milyonluk bölge

nüfusunun yüzde 36.2'si kentlerde yaşarken 1985'te nüfus 8.4 milyona, kentli nüfus oranı da yüzde 39.4'e çıkmıştı. Aynı dönemde Türkiye genelinde kentlerde yaşayanların oranı yüzde 53'tü. Kapitalistleşmenin bir göstergesi olan kentleşmede Doğu, Türkiye ortalamasının gerisinde kalsa da son yıllarda Doğu'nun kentli nüfusunda büyük artışlar görölüyordu. Örneğin 1980-85 döneminde Türkiye genelinde kentli nüfus yılda binde 40 artarken Doğu'da bu hız binde 46'yı buluyordu. Nüfusun kır-kent dağılımının kent lehine bozulması, daha çok mülksüzleşme demekti. Ücretli potansiyelinin artması anlamını taşıyan bu gelişme, aynı zamanda iç pazarın genişlemesi de demekti. Çünkü kırdaki geçimlik üretim yaparak karşılanan ihtiyaçlar, kente gelince pazardan alınmak zorundaydı. Bu da Batı'da kurulu sanayi için yeni bir soluktu.

Doğu'dan Batı'ya hızlı bir göç süreci yaşanmakla beraber Doğu'daki kentlerde de nüfus hızla artıyordu. Kente gelen nüfusu emebilecek bir sanayi faaliyetinin olmaması seyyar satıcılık, taşımacılık, boyacılık vb. marjinal faaliyetlerin Doğu kentlerinde de genişlemesine yol açarken, işsizlerin sayısı da tırmanıyordu. Bu durum memnuniyetsiz kitlede de büyük artışlara yol açıyordu.

Nitekim 1983 seçimlerinde ANAP'a oy verenlerin sonradan desteklerini çekmelerinde Doğu'da 1980 boyunca yaşanan ekonomik gerilemenin önemli bir yeri olmalıydı. Bölgede ANAP'tan uzaklaşma, Türkiye genelindeki eğilime paralel olarak 1989 yerel seçimlerinde iyice dışa vuruluyordu. Bu hızlı uzaklaşma bölgede "terörü önleme" savıyla yöre halkına yöneltilen yoğun baskılara bir tepkiyi de ifade ediyordu. Yörede 1984 sonrasında yaşanan silahlı çatışmalar, özellikle Güneydoğu'nun kırlarında sürekli bir hal alacaktı.

Bölge nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan 4.8 milyonluk nüfus, 1978 yılında başlayan sıkıyönetim uygulamasını aradan geçen 12 yıla rağmen 1990'da da yaşıyordu. Yörede süren silahlı çatışmalarda, 1984'ten 1990 ortalarına değin 615 güvenlik görevlisi, köy korucusu ve sivil vatandaş, 630 da PKK militanı yaşamını kaybetmişti. Silahlı mücadelede doğrudan taraf olmayan yöre halkının kitlesel soruşturmalara, tutuklamalara

maruz kalması da mevcut iktidardan soğumada etkili oldu.

ANAP'tan uzaklaşma Diyarbakır, Elazığ, Bingöl, Erzurum, Mardin, Muş ve Siirt'te daha önce (1987 seçimlerinde) başlıyor ve 1989'da iyice belirginlik kazanıyordu. Bu arada MSP'nin devamı sayılan Refah Partisi'nin 1970'lerde olduğu gibi, 1980 sonlarında da bölgede etkili bir güç olduğu görülüyordu. İslam fundamentalizmine eğilimli bu partinin 1989 yerel seçimlerinde Türkiye genelinde yüzde 10 dolayında oy almasına karşılık Doğu illerinde oy oranını yer yer yüzde 25'lere çıkardığı görülüyordu. Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Muş, Siirt, Van, Refah Partisi'nin 1989'da yüzde 20'nin üzerinde oya sahip olduğu illerdi. Hatta bunlar içinde Van, Muş ve Urfa Belediye Başkanlığı'nı RP kazanmış ve Türkiye'deki tek zaferini Doğu Anadolu'da göstermişti.

1991'de bölgenin politik topoğrafyasında önemli değişimler gözlemlendi. SHP'den "Kürt sorunu"na farklı yaklaşımları nedeniyle ihraç edilen Kürt kökenli milletvekilleri Fehmi Işıklar başkanlığında 1990'da Halkın Emek Partisi (HEP)'ni kurdular. HEP, "Kürt sorunu"nu kimliğinin ana ögesi yaptı ve kısa sürede, özellikle Güneydoğu'da taraftar buldu. 1991 erken genel-seçiminde HEP, seçim yasasının gereklerine uygun genişlikte örgütlenemediği için seçimlere katılamamak durumuyla karşıkarşıya kaldı. HEP kurucularını partiden ihraç eden SHP, seçimlerde HEP'e kucak açtı ve HEP'lilerin SHP listelerinden seçime girmelerine olanak tanıdı. Bu tavır SHP içinde ve DSP Başkanı Ecevit'ce "bölücülere taviz" olarak adlandırıldı. Ancak SHP Başkanı İnönü, ülke bütünlüğünü korumak açısından bu tutumu savundu.

20 Ekim seçimlerinde, özellikle Güneydoğu'nun HEP kökenli SHP'ye oy vermesi sonucu, bölgede SHP birinci parti oldu. 1987'de Doğu'dan 57 milletvekili çıkaran ANAP, bu kez ancak 14 milletvekili seçtirirken, bölgenin geleneksel güçlü partisi RP de oy kaybına uğradı. Daha önce RP'ye oy verenler bu kez SHP'ye yönelirken bu tavırda, RP'nin, "Türk milliyetçisi" Alparslan Türkeş'in MÇP'si ile birlikte seçime girmesi de etkili oldu. 1991 seçimi sonuçlarında SHP bölgeden 35 milletvekili çıkarırken bunların 22'sinin HEP kökenli olduğu görülüyordu.

Tablo: 41

1980'lerde Doğu'da Büyük Partilerin Oy Oranları (%)

İller	1983 Genel Seçimi					1987 Genel Seçimi					1989 Yerel Seçimler (**)				
	ANAP	HP	MDP	ANAP	SHP	DYP	ANAP	SHP	DYP	ANAP	SHP	DYP	RP		
Adıyaman	37.6(2)	31.1(1)	31.1(1)	32.9(4)	24.4	23.1	25.0	26.1	25.3	14.7	25.0	26.1	25.3	14.7	
Agri	33.3(1)	33.7(2)	33.0(1)	36.7(4)	15.3	17.2	23.3	23.5	19.3	16.1	23.3	23.5	19.3	16.1	
Bingöl	44.2(2)	29.2	26.6	28.4(1)	15.1(1)	29.6(1)	28.3	33.4	28.4	25.2	28.4	33.4	28.4	25.2	
Bitlis	27.8	5.3	65.6(3)	43.8(3)	13.2	15.7	31.9	19.8	17.7	27.8	31.9	19.8	17.7	27.8	
Diyarbakır	32.7(2)	42.0(3)	25.3(2)	22.9(3)	25.5(4)	13.3(1)	20.1	23.7	17.3	19.6	20.1	23.7	17.3	19.6	
Elazığ	58.6(4)	22.0	19.4	23.6(2)	18.9	31.2(3)	17.0	18.4	23.3	20.9	17.0	18.4	23.3	20.9	
Erzincan	49.1(2)	36.6(1)	12.5	39.5(2)	33.6(1)	9.6	21.2	31.6	18.2	7.0	21.2	31.6	18.2	7.0	
Erzurum	58.8(4)	16.6(1)	24.6(2)	40.9(6)	9.3	26.1(1)	20.0	10.5	28.2	20.0	20.0	10.5	28.2	20.0	
Hakkâri	16.1	51.1(2)	32.8	36.0(1)	31.5(1)	11.0	27.0	33.6	15.9	4.1	27.0	33.6	15.9	4.1	
Kars	24.7(2)	34.4(2)	33.5(2)	36.9(4)	34.2(2)	7.9	20.5	27.1	18.1	7.3	20.5	27.1	18.1	7.3	
Malatya	53.7(4)	32.7(2)	9.5	58.6(5)	24.9	4.9	39.5	30.1	9.1	10.0	39.5	30.1	9.1	10.0	
Mardin	39.8(2)	23.7(1)	29.5(1)	27.8(3)	27.7(2)	21.3(1)	23.8	29.4	23.9	14.4	23.8	29.4	23.9	14.4	
Muş	45.8(2)	18.8	35.4(1)	34.1(4)	19.3	18.4	17.6	19.1	24.1	27.7	17.6	19.1	24.1	27.7	
Silvan	34.2(1)	29.5	36.3(2)	27.9(3)	17.3	22.9(2)	28.7	26.6	12.6	24.0	28.7	26.6	12.6	24.0	
Tunceli	16.3	63.6(2)	20.1	19.1	54.8(2)	4.1	12.5	47.0	23	0.6	12.5	47.0	23	0.6	
Şanlıurfa	34.4(2)	27.6(1)	38.0(2)	36.0(7)	15.0	18.5	24.7	23.7	23.3	16.4	24.7	23.7	23.3	16.4	
Van	31.7(2)	23.9	44.4(2)	25.4(5)	14.0	14.1	21.6	24.0	23.8	22.7	21.6	24.0	23.8	22.7	
Türkiye Genel	45.1	30.5	23.3	36.3	24.8	19.8	21.8	28.7	25.1	9.8	21.8	28.7	25.1	9.8	

Bölge MV

Sayısı

Türkiye MV

Sayısı

(32)

(18)

(19)

(57)

(13)

(9)

(99)

(59)

(292)

(71)

(117)

(211)

(*) Parantez içindekiler milletvekili (MV) sayısını gösteriyor.

(**) 29 Mart 1989 İ. Genel Meclisi seçim sonuçlarıdır. Toplam ile 100 sayısı arasındaki fark, diğer partilere ve bağımsız adaylara aittir.

Kaynak: DİE Seçim Sonuçları ile ilgili kaynaklar

Tablo: 41/A
20 Ekim 1991'de Doğu'da Genel Seçim Oy Oranları (%)

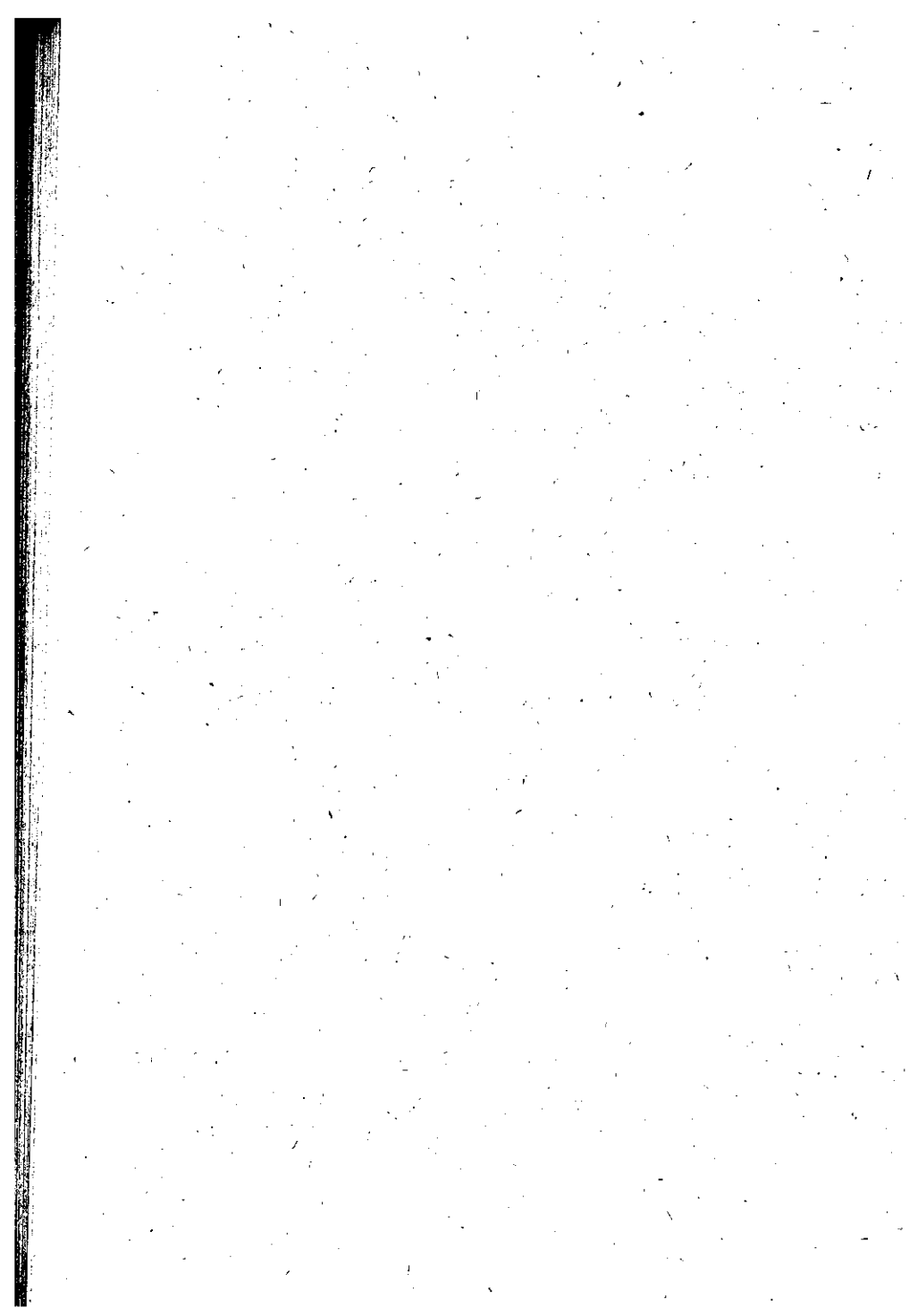
İller	ANAP	SHP	DYP	RP	DSP
Adıyaman	15.8 (0)	29.0 (4)	24.0 (0)	24.1 (0)	2.2 (0)
Ağrı	26.2 (2)	15.3 (0)	28.4 (2)	22.3 (0)	2.5 (0)
Bingöl	17.8 (0)	17.5 (0)	27.8 (1)	35.0 (2)	1.4 (0)
Bitlis	31.3 (2)	22.0 (0)	14.0 (0)	29.2 (1)	2.9 (0)
Diyarbakır	14.2 (0)	48.0 (5)	20.4 (1)	10.3 (0)	2.6 (0)
Elazığ	18.7 (0)	15.5 (0)	33.7 (2)	29.2 (2)	2.3 (0)
Erzincan	29.3 (1)	32.7 (2)	12.8 (0)	22.5 (0)	2.3 (0)
Erzurum	22.9 (1)	9.0 (0)	25.7 (2)	29.8 (2)	3.2 (0)
Hakkari	43.0 (1)	19.0 (0)	29.7 (1)	6.2 (0)	1.0 (0)
Kars	16.9 (0)	31.0 (3)	27.0 (2)	7.0 (0)	17.0 (0)
Malatya	41.2 (4)	26.3 (1)	6.6 (0)	22.6 (1)	2.9 (0)
Mardin	18.4 (0)	53.9 (5)	17.1 (0)	8.7 (0)	5.0 (0)
Muş	17.3 (0)	42.3 (3)	14.6 (0)	24.0 (0)	1.3 (0)
Siirt	18.5 (0)	39.2 (3)	19.1 (0)	20.6 (0)	1.8 (0)
Tunceli	10.7 (0)	58.0 (2)	3.4 (0)	5.6 (0)	1.6 (0)
Şanlıurfa	26.6 (2)	21.0 (0)	31.5 (5)	19.2 (1)	2.6 (0)
Van	26.2 (1)	22.3 (1)	26.5 (2)	22.4 (1)	1.8 (0)
Batman	16.0 (0)	52.8 (3)	14.7 (0)	15.2 (0)	0.9 (0)
Şırnak	18.4 (0)	62.3 (3)	14.8 (0)	2.5 (0)	1.0 (0)
Türkiye Geneli	24.0	20.7	27.0	16.8	10.8
Bölge M.V.	14	35	18	10	0
Türkiye M.V. Sayısı	115	88	178	62	7

(*) M.V. : Milletvekili sayısı

(**) Toplam ile 100 arasındaki fark, SP ile bağımsızlarındır.

(***) SHP'den seçilenlerin 22'si HEP kökenlidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BÖLGESEL DENGESİZLİĞİN YARATTIĞI
SORUNLAR VE GELECEK

İSTANBUL: BUNALTAN KENTİN SORUNLARI

Bölgesel dengesizliğin olumsuzluklarını sadece geri kalmış bölgenin insanları yaşamıyorlar. Gelişmiş bölgede de dengesiz büyümeden kaynaklanan bir dizi sorun yaşanıyor. Aşırı gelişmenin yarattığı kent ve çevre sorunları bir yandan sermayenin verimliliğini azaltıcı sonuçlar yaratırken öte yandan gelişmiş yöre sakinlerinin gündelik yaşamlarını daha da zorlaştırıyor.

Aşırı gelişen bölgede arsa spekülasyonu yatırım maliyetini artırırken konut sorununun çözümünü de güçleştirir. Hızlı nüfus artışıyla birlikte yaşanan ulaşım zorlukları bir yandan sermayenin geri dönüş süresini uzatarak kârlılığı azaltırken bir yandan da işgücünün yeniden üretim koşullarını güçleştirir. Sanayinin yarattığı çevre kirliliği ve diğer kentsel sorunlarla birlikte büyük kentte yaşamının bedeli giderek ağırlaşır. Böylece aşırı büyümenin yarattığı sorunlara çözümler aramak zorunla hale gelir.

Türkiye'de aşırı gelişmeden kaynaklanan "büyük kent sorunları"nı en derinden yaşayan ve sorunlarının çözümü giderek güçleşen en önemli merkez İstanbul'dur. İstanbul, 1970'lerin ikinci yarısından bu yana yatırımlarını çevre illere taşıma çabalarına karşın Türkiye'nin en hızlı nüfus artışı yaşayan, ülkenin her yanından göç alan merkez olma özelliğini koruyor. 1927'de 806 bin kişinin yaşadığı İstanbul'da, 1950'de nüfus 1 milyon 166 bini buldu. Yirmi üç yılda artış yüzde 44.6'ydı. 1950 sonrasında Türkiye genelinde yaşanan köyden kente göç süreci, daha çok, "köyden İstanbul'a göç"e dönüştü. 1970'de İstanbul'un nüfusu 3 milyon 19 bini bulmuştu. Başka bir ifadeyle, 1950'den 1970'e, 20 yılda gerçekleşen nüfus artışı yüzde 160'a yakındı. İzleyen dönemde İstanbul'a nüfus akımının hızı pek de yavaşlamadı. 1985'e gelindiğinde İstanbul'un nüfusu 5 milyon 842 bini bulmuştu. 1970'den 1985'e nüfustaki artış yüzde 93.5'tu.

"İstanbul'un taşı toprağı altın" sözü hemen her dönem geçerliliğini korudu ve İstanbul, ülkenin her yanından göç almayı sürdürdü. Ancak Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu illeri hemen her dönem İstanbul'a daha çok göç verdi. 1950 yılında İstanbul nüfusunun yüzde 65'i İstanbul doğumlu iken bu oran izleyen yıllarda daha da azaldı ve 1985 sonunda İstanbul doğumluların oranı yüzde 38.9'a düştü. İstanbul nüfusu içinde "Taşra doğumlu" olup da sayıları 100 bini aşanlar, Sivas, Kastamonu, Giresun, Kars, Trabzon, Erzincan, Ordu, Malatya ve Sinop doğumlulardı.

Tablo: 42
İstanbul Nüfusu ve
"Taşra Doğumlular"

Doğum Yeri	1985 Nüfusu	İstanbul'daki Payı(%)
İstanbul	2.276.862	38.9
Sivas	253.817	4.3
Kastamonu	189.452	3.3
Giresun	169.650	2.9
Kars	135.216	2.3
Trabzon	129.323	2.2
Erzincan	125.725	2.1
Ordu	119.442	2.0
Malatya	106.404	1.8
Sinop	105.456	1.8

Kaynak: DİE, 1985 Genel Nüfus Sayımı: İstanbul

Öte yandan, DİE'nin daimi ikametgaha göre iç göçler verilerinden yaptığımız tasnifler, İstanbul'un en çok Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu illerinden göç aldığını birkez daha ortaya koyuyor. 1980'den 1985'e İstanbul'a 578 bin kişinin göç ettiği anlaşılıyor. Bu, her gün yaklaşık 320 kişinin Anadolu'dan İstanbul'a göçerek yerleşmesi demektir.

1980-85 döneminde İstanbul'a göçen 578 binlik nüfusun yüzde 24.7'sini oluşturan 143 bin kişi Doğu Karadeniz'den İstanbul'a gelmiş. Göçen nüfusun yüzde 22.8'ini oluşturan 132 bin kişi de Doğu illerinden İstanbul'a gelip yerleşmiş. Aynı sayıda göç de İç Anadolu'dan yaşanmış. Birçok gelişmiş kente sahip olmasına karşın, Batı Anadolu da İstanbul'a göç veriyor.

Sözkonusu dönemde, Batı Anadolu'dan İstanbul'a göçenler 93 bini (yüzde 16) bulmuş görünüyor.

1985 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de kilometrekareye 63 kişi düşerken bu, İstanbul'da 1021 kişiye ulaşıyor. Sanayi ve ticari faaliyetlerin kutuplaştığı, nüfusun olağanüstü boyutta yoğunlaştığı İstanbul, çözümü güç ve pahalı büyük kent sorunlarıyla karşıkarşıya bulunuyor.

İstanbul'da sanayi yatırımlarının verimliliğini düşüren arsa kıtlığı, üretken alanlarda kullanılabilecek kaynakların rant geliri olarak emlak spekülâtörlerinin eline geçmesine yol açıyor (Keleş, s. 70). Genellikle bu gelir, lüks tüketime harcanıyor. Arsa kıtlığı, konut sorununu da içinden çıkılmaz bir hale sokuyor.

Özellikle 1980'li yıllarda dev spekülasyonların yaşandığı İstanbul emlak piyasasında, büyük holdingler ve bankalar olağanüstü rantlar sağladılar. Arsa spekülasyonu inşaat maliyetlerini artırırken konut sahibi olmayı dar ve orta gelirli için oldukça güçleştirdi. Bu arada konut kiralari da sürekli tırmandı. Bu sürece paralel olarak gecekondulaşma da ileri boyutlara sıçradı. DİE verilerine göre, 1985'te 1 milyon 293 bin ailenin yaşadığı İstanbul'da 803 bin aile "apartman dairesi"nde yaşadığını bildirirken yaklaşık 490 bin aile "ev ya da gecekondu" tanımına giren konutlarda oturuyorlardı. İstanbul'daki ailelerin ancak 231 bini (yüzde 18) kaloriferle ısıtıyor, geri kalan 1 milyonu aşkın aile soba kullanıyordu. İstanbul'un 1 milyon 293 bin ailesinden yüzde 39'u, yani 507 bini kiracı durumundaydı.

İstanbul'da dar gelirli kesimin konut sorununun çözmek için başvurduğu gecekondulaşma, sağlıklı barınma olanaklarına sahip olmadığı gibi, yol, su, kanalizasyon gibi temel altyapı tesislerinden de yoksundu. Buna rağmen gecekondu, İstanbul'a göç eden yoksul kesimin temel sığınağı olmayı sürdürdü. Bu arada 1990'ların başlarında gecekondu, "yeraltı dünyası"nın da ilgi alanına girerek İstanbul'un asayiş sorununa yeni bir boyut eklerken, asalak sektöre yeni bir kazanç kapısı yarattı.

İstanbul'un ürkütücü nüfus artışını göğüsleyemeyen su

rezervleri kentin bir diğer büyük sorunu durumuna geldi. Özellikle 1990'da ileri boyutlara ulaşan su kesintileri ciddi rahatsızlıklara yol açtı. Susuzluk, Yalova'dan tankerle su taşınmasını bir önlem olarak dayatacak boyuttaydı. Sorunun kısa vadede çözüme kavuşturulması ise pek olanaklı görünmüyordu.

İstanbul'da yoğunlaşan sanayileşmenin yol açtığı bir diğer kirlilik denizlerde görüldü. Marmara Denizi, özellikle 1960'lardan itibaren hızla kirlendi. Yeryüzünün doğal harikalarından sayılan Haliç, bir kanalizasyona dönüştürülürken Marmara Denizi birçok deniz canlısının artık yaşayamayacağı ölçüde kirlletildi. Marmara Denizi atıklarda seyreلمeyi ve doğal arıtmayı sağlayacak su alışverişine sahip değil. Mevcut akıntı ve karışım hareketleri yeterli seyreلمeyi sağlayamıyor. Bu, Marmara'nın biyolojik alanının daralması ve ekolojisinin zarar görmeye devam edeceği anlamını taşıyor. 1983 yılında yapılan incelemeler 25 metreden derin sularda birçok deniz canlısının artık yaşamadığını saptadı. Bir zamanlar 125 tür balığın yaşadığı Marmara'da artık bir dizi balık türüne rastlanmadığı ifade ediliyor. Uskumru, kılıç, gümüş balığı, gelincik balığı, dülger balığı hemen hemen tümüyle kaybolan balık türleri (Çevre Sorunları, 89). İstanbul'un her plajında ise üzerinde "burada denize girmek tehlikeli ve yasaktır" yazılı uyarı tabelaları var... İstanbul'da deniz bitmiştir...

Hızla yaygınlaşan özel oto sahipliği, gerekli altyapıdan yoksun. İstanbul'un bir diğer kördüğümü. 1987'de Türkiye'deki 1 milyon 193 bin otomobilin yüzde 28'i İstanbul'daydı. Türkiye genelinde 42 kişiye, İstanbul'da ise 17 kişiye 1 otomobil düşmekteydi.

1990'lara doğru serbestleştirilen ithalat ve tüketici kredileriyle kamçılanan özel oto sahipliği, zaten yaşanmakta olan bir dizi soruna yenilerini ekledi. Otopark sorunu, hava kirliliği, sıkışan trafik ve gürültü, büyük kent hastalığı "stres"i yaygınlaştırdı.

Otomobil, minibüsü, otobüsü, kamyonu, kısacası her türlü motorlu kara taşıt sayısı 1987'de 500 bine yaklaşan İstanbul'da otopark sorunu olanca yakıcılığıyla çözüm bekliyor. Yaklaşık 370 bini bulan otomobile karşılık İstanbul'daki otoparklar ancak 27 bin aracın park edebileceği büyüklükte. Bunlardan 178 açık

otoparkta 18 bin, 73 kapalı otoparkta da 2 bin araç park edebiliyor. Belediye'ye ait 10 katlı otopark ise 7 bin aracın park edebileceği büyüklükte (Sayılarla İstanbul, s. 182).

Otoparklar yetersiz olunca sokaklar ve caddeler park yeri olarak kullanılıyor, bu da kent trafiğini allak bullak etmeye yetiyor. Sanayinin yanısıra motorlu taşıtların neden olduğu hava kirliliği İstanbul'da her geçen gün daha çok hissediliyor. İstanbul'da gürültü, bir diğer "çevre kirliliği" türü haline geldi. İnsanların işitme sağlığını ve algılamasını olumsuz yönde etkileyen, fizyolojik ve psikolojik dengelerini bozan, iş performansını azaltan gürültü, hem yoğun trafikten hem de işyerlerinden kaynaklanıyor. Örneğin Şişli'de ana caddede yapılan gürültü ölçümlerinden, saat 11.30 ile 17 arasındaki gürültünün 70-90 desibel düzeyinde olduğu saptanmış. Bu ölçüde gürültünün insan sağlığı üzerinde ciddi tahribatlar yaptığı ifade ediliyor. Kan basıncının artması, kalp atış ve solunumun hızlanması, beyin sıvısındaki basıncın azalması, ani refleksler, yaşanan fizyolojik tepkilerden bazıları.

Çöp sorunu bir başka büyük kent derdi. 1990'da yaklaşık 7 milyon nüfusu barındıran İstanbul'da katı atık sorunu da devleşti. Özellikle su ve diğer sıvıların ambalajında kullanılan pet şişelerin yaygınlık kazanması, sorunu içinden çıkılmaz duruma soktu. 1984'te 390 çöp aracıyla 15 bin ton çöpün toplandığı İstanbul'da, bu sayı 1985'te 45 bin, 1986'da da 57 bin tonu buldu. Tabi ki bunlar toplanabilen çöplerin miktarı. Ya toplanamayan çöp yığınları?

La Corbusier, mimarlık alanında 20. yüzyılın en büyük isimlerinden biriydi. İsviçre asıllı Fransız La Corbusier, çıktığı Avrupa'ya turu sırasında 1911'de İstanbul'a da uğrar. O günkü İstanbul, La Corbusier'i adeta büyüler. Bu ünlü mimarın güncesinde şöyle yazar, "Şimdi New York ile İstanbul'u karşılaştırırsak diyebiliriz ki birincisi kıyamettir, ikincisi ise bir yeryüzü cenneti. Bir Türk atasözü der ki, 'Ev kuran önüne ağaç dikmeli' oysa biz Avrupalılar söküp duruyoruz ağaçları. İstanbul bir meyve bahçesidir, bizim kentlerimiz ise taş ocakları.

Geleceğin büyük kentleri ağaçlıklar içine kurulabilir" (Aktaran, Nokta, 1987, sayı 50).

İstanbul o yıllardan beri devleşmekle kalmadı Fransız mimarı büyüleyen güzelliklerini de damla damla yitirdi. Konakların, bahçeli evlerin şehri İstanbul, artık apartmanların, beton blokların kenti. Çocukların top oynayacak alan bile bulamadıkları, üstüste beton yığınlarından oluşan yeşilsiz, ağaçsız bir kent İstanbul. Boğaz'ın son yeşil tepeleri bile "villa" isimli ucubelerle yok edildi.

Özetlemek gerekirse, İstanbul, nüfusun, sanayinin, ticaretin, finansın merkezi olmakla sağladığı "egemen kent" statüsünün bedelini, yaşanması giderek güçleşen bir kent olarak ödüyor. Hızlanan hava ve su kirliliği ile, kilitlenen trafiği, akmayan suları, sokakları istila eden çöpleri, hızla çoğalan gecekonduları, gece gündüz dinmeyen uğultusu ile, maviden griye dönüşen denizi, yağmalanan Boğaz tepeleriyle İstanbul, dengesiz gelişmenin kefareтини çok ağır ödüyor. Kuşkusuz, bu cehennemi daha çok yoksul kesim yaşıyor.

BÖLGESEL UÇURUM VE GELİR EŞİTSİZLİĞİ

Bölgesel dengesizliğin yarattığı en önemli sonuçlardan birisi ve başlıcası yaratılan gelirin paylaşılmasında kendisini gösterir. Her şeyden önce Türkiye genelinde geçerli olan gelir dağılımında büyük adaletsizlik sorunu, Doğu için de geçerlidir. Ancak, Doğu, bir de bölgesel az gelişmişliğin sonucu gelir pastasından daha az pay alıyor. Yani işçinin de, sermayedarın da, küçük üreticinin de en az kazananı Doğu'da.

Önce Doğu'da gelir dağılımına göz atalım. En sonuncusu 1973'te DPT tarafından gerçekleştirilen gelir dağılımı araştırmasının sonuçları, gelirin sosyal kesimler arasındaki dağılımı açısından Doğu'daki durumun, Türkiye genelini aşağı-yukarı yansıttığını ortaya koyuyordu. Yani sosyal sınıfların birbirlerine karşı durumları Türkiye genelinde neyse, Doğu'da da aynıydı. Ücretli kesim Doğu'daki iş sahibi aktif nüfusun yüzde 27.2'sini (425 bin kişi) oluşturuyor ve bölgenin milli gelir

pastasından yüzde 30 pay alıyordu. Sermayedar, serbest meslek sahibi kesimler ise 1 milyon 583 bin kişilik aktif nüfusta yüzde 15.5'lik bir azınlık olmalarına karşılık toplam bölge gelirinin yüzde 35.2'sine el koyuyorlardı. Tarım ve tarım-dışı küçük üretici kesim ise nüfusta yüzde 57.3'lük çoğunluk olmasına rağmen bölge gelirinden yüzde 34.8'lik pay alıyordu.

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, bu bölüşüm tablosu Türkiye genelinde de hemen hemen aynıydı. Ancak, Doğu'daki ücretli ile Batı'daki ücretlinin ya da Doğu'daki sermayedar ile Batı'dakinin yıllık ortalama gelirleri karşılaştırıldığında ücretlinin de, sermayedarın da "ikinci sınıf" olanı Doğu illerindeydi.

Türkiye gayri safi milli hasılasındaki payı yüzde 7'lere kadar düşen Doğu illerinde, kişi başına düşen ortalama gelir, hemen her dönem Türkiye ortalamasının altında oldu. Doğu, geliri en düşük bölge olageldi. Bölgenin ülke milli gelirindeki payı azaldıkça, doğal olarak bölge halkının gelir dağılımından aldığı pay da azaldı. Kişi başına düşen gelirin illere göre dağılımı, 1965'ten bu yana bölgelerarası gelir dağılımında Doğu'nun payının gerilediğini ortaya koyuyor.

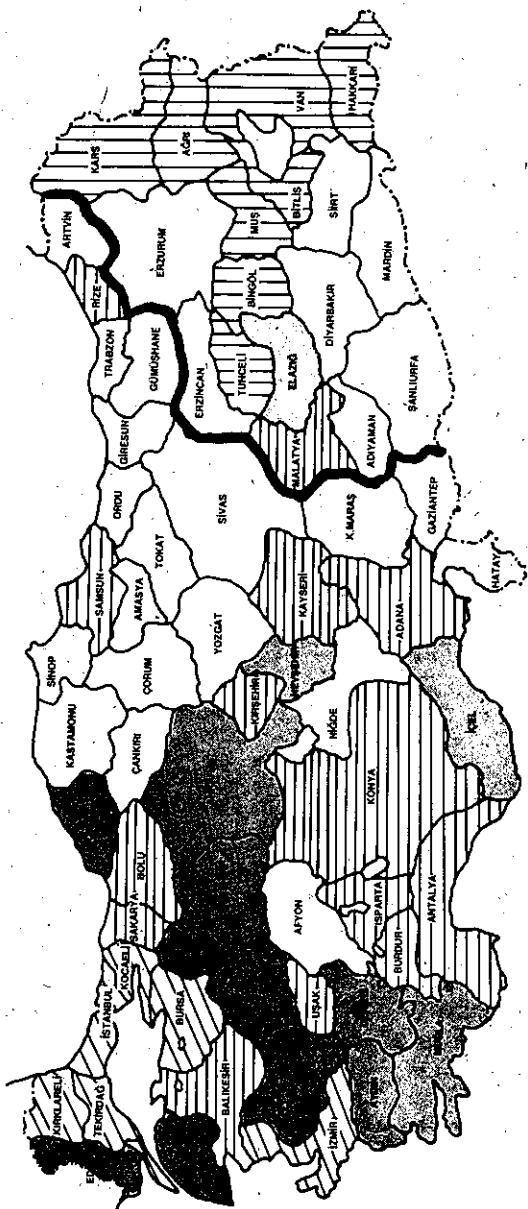
Tablo: 43
İstanbul ve Doğu'da Kişi Başına Gelir Dağılımı (TL)

	1965	1975	1985	İstanbul/Doğu		
				1965	1975	1985
TÜRKİYE	2.178	13.266	542.967			
İstanbul	5.847	27.883	1.087.321	100.0	100.0	100.0
Adıyaman	1.067	4.799	197.917	18.2	17.2	18.2
Ağrı	982	4.750	116.091	16.8	17.0	10.7
Bingöl	743	4.796	126.074	17.4	17.3	11.6
Bitlis	1.023	5.814	130.479	17.5	20.8	12.0
Diyarbakır	1.122	8.834	246.727	19.2	31.7	22.6
Elazığ	2.006	9.031	579.832	34.3	32.4	53.3
Erzincan	1.490	8.143	282.649	25.5	29.2	25.9
Hakkari	1.063	5.220	103.208	18.2	18.7	9.5
Kars	1.347	6.197	173.576	22.4	22.2	15.9
Malatya	1.330	7.925	402.273	22.7	28.4	37.0
Mardin	1.244	7.202	216.888	21.3	25.8	20.0
Muş	1.143	6.979	158.784	19.5	25.0	14.5
Silirt	1.930	8.425	238.524	33.0	30.2	21.9
Tunceli	809	6.972	183.716	13.8	25.0	16.8
Şanlıurfa	1.721	8.360	261.441	29.4	30.0	24.0
Van	1.300	5.844	140.346	22.3	20.9	12.9

(*) Kişi başına gelirin en yüksek olduğu il 1975 ve 1985'te Kocaeli'dir. İstanbul ikincidir. Ancak Kocaeli'de KİT'lerin yoğunluğu nedeniyle bu gelir il içinde kalmamaktadır. O nedenle İstanbul'u "kişi başına gelirden en yüksek il" kabul etmek daha doğru görüldü.

Kaynak: Bulutay-Ersel ile Özütün'den derlendi.

Kişi başına gelirin en yüksek olduğu İstanbul ile en düşük olduğu Hakkari arasındaki uçurum, özellikle 1975'ten sonra hızla büyüdü. 1975'te İstanbul'daki ortalama gelirin yaklaşık yüzde 19'u dolayında olan Hakkari ortalama geliri, 1985'te İstanbul'un yüzde 9'una kadar geriledi. Bu, iki zıt kutup arasındaki farkın 10

KİŞİ BAŞINA DÜŞEN GSYİH (TL)

0-250 00 TL 250 001-500 000 500 001-750 000 750 001-1 000 000 1 000 000 000

Kaynak: İstanbul Sanayi Odası, S. 338

yıl içinde 1'e 5'ten, 1'e 10'a çıkması demektir. Bu farkın Avrupa Topluluğu'nda 1'e 3 dolayında olduğunu, yeri gelmişken ifade edelim.

Doğu'da kişi başına gelirin düşüklüğü her sınıftan kişilerin Batı'dakilere göre "fakir" olması anlamını taşır. Yani Doğu'nun ücretlisi, Batı'daki ücretliden daha az kazanır; sermayedarı Batı'daki sermayedara göre daha az biriktirir, küçük üreticisi de Batı'daki sınıfaşına göre daha fakirdir. Nitekim, Türkiye'de yapılmış en son gelir dağılımı araştırmasının (1973, DPT) sonuçları da bunu doğruluyor. Bu araştırmanın bulgularına göre, 1973'te Doğu'da bir ücretli 11.895 liralık yıllık ortalama gelire sahipken Türkiye ortalaması 15.322 liraydı. Bu, Doğu'daki ücretlinin diğer bölgelerdekilerin dörtte bir eksiği ücrete çalışması anlamını taşıyordu. İstanbul'daki ücretli ile Doğu'dakinin farkı daha büyüktü. Doğu'daki ücretlinin ücreti, İstanbul'dakinin yüzde 60'ına ancak yetiyordu.

Bu farkı çeşitli etkenlerle açıklamak mümkün. Birincisi, emeğin verimliliğiyle ilgili. Emek verimliliğinin düşük olduğu sanaysiz Doğu'da yaratılan katma değer de, değerden ücretliye verilen pay da düşük kalıyor. İkincisi, proleterleşme oranının düşük olduğu Doğu illerinde sendikalaşma oranı da bir hayli düşük. Buna bağlı olarak sigortalılık ve diğer güvence unsurları da eksik. Bölgede iş olanaklarının sınırlı, buna karşılık işgücü arzının fazla olması, ücret düzeyini geriye çekme olanağını da veriyor. Bu arada, ücretlilerin toprakla bağlarının bir ölçüde devam etmesi, ücreti "yan gelir" durumuna düşürüyor. Yan gelir için risk alıp mücadele etmek de pek akılcı bulunmuyor.

DPT'nin gelir dağılımı araştırmasının bir diğer sonucuna göre, Doğu'daki sermayedar ya da serbest meslek sahibi 1973'te yılda 24.560 lira kazanırken Türkiye genelinde bu kazanç 38.430 lira olmuştu. Yani Doğu'daki sermayedarın kazancı, Türkiye ortalamasının yüzde 64'ünde kalıyordu. Hele İstanbul'daki sermayedar ile karşılaştırıldığında fark iyice artıyordu. Doğu'daki sermayedarın kazancı, İstanbul'dakinin dörtte biri oranındaydı. Yukarıda ücretliler için yaptığımız açıklama, sermayedar

kazançlarının farklılığı için de geçerli. Batı'da yabancı teknoloji ile tekeli bir tarzda kurulu işletmelere yatırılmış sermayenin getirisinin, sermayesini gayrimenkule, ticarete, hizmet sektörüne yatırmış Doğu sermayedarının kazancından farklı olması çok doğal.

Aynı fark, küçük üretici için de geçerliydi. Doğu'da geleneksel tarzda üretim faaliyetinde bulunan küçük üreticinin yıllık ortalama geliri, Türkiye genelindeki küçük üreticilerin ortalama gelirinin dörtte üçü tutarındaydı. İzmir'in, tarımda sınırlı bitki üretiminde uzmanlaşmış, sanayide modern sanayiye bağlı çalışan küçük üreticisiyle Doğu'daki küçük üreticinin gelirleri arasındaki fark ise 10'a 4.5 oranındaydı.

Tablo: 44
Sosyal Kesimlerin Yıllık Ortalama Gelirleri ve Bölgeler

	Ücreti Geliri (TL)	Gelir Endeksi	Sermaye Geliri	Gelir Endeksi	Küçük Ür. Gelir	Gelir Endeksi
TÜRKİYE	15.322	100.0	38.430	100.0	8.512	100.0
Doğu	11.895	77.6	24.560	63.9	6.523	76.6
Akdeniz	12.189	79.5	41.552	108.1	8.566	100.6
Ege-Marmara	14.843	96.9	25.683	66.7	7.533	88.5
Karadeniz	14.972	97.7	45.526	118.9	8.303	97.5
İç Anadolu	14.812	96.7	36.116	94.0	8.885	104.4
İstanbul	20.071	130.0	104.509	272.0	-	-
İzmir	16.492	107.7	104.461	271.8	14.447	169.7
Ankara	18.616	121.5	78.856	205.2	17.362	203.9

Kaynak: DPT, *Gelir Dağılımı 1973*, Ankara 1976

Son gelir dağılımının yapıldığı 1973'ten, bu araştırmanın yapıldığı 1990'a kadar yeni bir gelir dağılımı araştırması yapılmadığı için, kesimler arasındaki farkın hangi boyutlara

ulaştığını bilemiyoruz. Ancak, gelir dağılımının Doğu aleyhine daha da bozulduğu bilindiğine göre, kesimlerin kendi aralarındaki farkın da büyüdüğü öne sürülebilir. Daha sonra da ayrıntısına girileceği gibi, bu farkın büyümesinin faturası, Doğu'dan Batı'ya işgücü ve sermaye göçü oldu. Bu "kanama", bölgenin yoksullaşmasını artırdı.

Gelir bölüşümünü etkileyen bir etken de, devletin yaptığı sosyal harcamalardan bireylerin yararlanma ölçüsüdür. Bu sosyal harcamaların başlıcalarını eğitim ve sağlık harcamaları oluşturur. Bu tür sosyal harcamalara bakıldığında da Doğu'nun üvey evlat muamelesi gördüğü anlaşıyor. 1988'de aralarında 17 Doğu ilinin yer aldığı 28 "Kalkınmada Öncelikli İl"de 2810 kişiye 1 hekim, diğer 39 ilde ise 980 kişiye bir hekim düşüyordu. Yine gerice yörelerde 705 kişiye bir hastane yatağı, diğer illerde ise 394 kişiye bir yatak düşüyordu (DPT, 1989)

Aynı dengesizlik eğitim harcamalarının dağılımında da görülüyor. 1988'de, 17'si Doğu illerinden oluşan "Kalkınmada Öncelikli İller"de 34 ilkokul öğrencisine 1 öğretmen düşerken diğer 39 ilde 30 öğrenciye 1 öğretmen düştüğü görülüyordu. Genel lise ve orta okullarda ise öğretmen başına öğrenci sayısı gerice yörelerde 29 iken, diğer illerde 25'ti (Eğitim ve sağlıktaki diğer dengesizlikler için "Ek Tablolar"a bakınız).

DOĞU'DAN BATIYA İŞGÜCÜ VE SERMAYE GÖÇÜ

Bölgeler arasındaki uçurumun Doğu illeri üzerinde yarattığı en önemli tahribatlardan biri, bölgenin gelişimi için gerekli işgücü ile birikmiş sermayenin gelişmiş yöreye göç etmesi; bu değerlerin bölgenin kesik damarlarından akıp gitmesidir.

Ücretlilerin en yoksulunun, sermayedarların da en az kazananının Doğu'da yer aldığından söz etmiştik. 1973 gelir dağılımı araştırmasının sonuçlarını birkez daha anımsamak gerekirse, Doğu'daki ücretlinin yıllık geliri İstanbul'daki ücretlinin ancak yüzde 60'ı, dolayındaydı. Aynı şekilde, Doğu'daki sermayedarın yıllık geliri de İstanbul'dakinin yüzde 25'i

civarındaydı. Bu durumda, ücretlinin işgücünü daha iyi şartlarda satmak, sermayedarın da sermayesi için daha yüksek kâr oranları sağlamak üzere gelişmiş yörelerin, özellikle İstanbul'un yolunu tutması beklenen birşeydi.

Doğu'dan Batı'ya işgücü ve sermaye erozyunu her dönem görülse de gelişme kıpırtılarının yerini durgunluğa bıraktığı dönemlerde bu erime daha fazla olmuştu. Daha 19. yüzyılın başlarında Doğu'dan Batı'ya işgücü akımı olduğunu biliyoruz. Güneydoğu'nun yoksul köylüleri, İngilizler'in Çukurova'da geliştirdikleri ihracata dönük pamuk üretiminin gereksindiği işgücünü daha o yıllarda karşılardı. Urfa, Bitlis, Harput yörelerinden gelen Kürt köylüler kadın, erkek, çocuk, pamuk mevsimi boyunca çalışır ve sonra köylerine dönerlerdi. Bu durum daha sonraki yıllarda da sürdü.

Yine 19. yüzyılda bazı Doğulu erkekler, İstanbul'a çalışmaya gider ve inşaat, yükleme-boşaltma gibi kaba güce dayanan işlerde çalışırlardı. Ancak bu gidiş, köydeki ağanın rızası ve izniyle olur, ayrıca kazanılan ücretin bir bölümü ağaya, ya da aşiret reisine gönderilirdi.

1950 sonrasında gerek tarımda başlayan makineleşmenin yoksul köylüyü kır dışına itmesi, gerekse kentlerde başlayan inşaat, ticaret ve sanayi faaliyetinin işgücünü çekmesiyle Doğu'dan Batı'ya işgücü göçü hızlandı. Doğu'daki kentler, kırlardan kopan işgücünü emebilecek iş potansiyeline sahip değildiler. Dolayısıyla Batı kentlerinde iş aramak gerekiyordu. Göç yolları, yine Çukurova'nın pamuk tarlalarına ya da İstanbul'un inşaatlarına, limanlarına, ambarlarına çıkıyordu.

Doğu'dan Batı'ya göçedenler, genellikle niteliksiz işgücü olduğu için daha çok tarım, taşıma ve inşaat gibi iş güvenliğinden yoksun, örgütlenme düzeyi çok düşük, can güvenliğinin pek olmadığı düşük ücretli ağır işlerde çalışmak zorunda kaldılar. Bu niteliksiz işgücü akışının dışında, Doğu'da çeşitli geleneksel zenaatlerde çalışırken beceri kazanmış, ya da devlet işletmelerinde belli beceriler edinmiş nitelikli işgücü de, daha çok kazanma umuduyla Doğu'dan Batı'ya göçetti ve İstanbul'un

gelişen sanayiinin gereksindiği nitelikli işçiler ordusuna katıldı.

Belli dönemlerde hızlanan bu işgücü erozyonuna bir süre sonra eğitilmiş işgücü de eşlik etti. Batı'daki üniversitelerde eğitim gören Doğu'nun okumuş kesimi de Batı'da kalma yönünde tercih kullandı. Bunda çeşitli etkenler rol oynadı. Herşeyden önce üniversite mezunu Doğulu için niteliklerine uygun işi Doğu'da bulmak her zaman kolay değildi. Ancak bazı devlet kuruluşlarında istihdam edilebiliyordu. Böylesi durumlarda özel sektörün daha çok ücret ve gelişme olanağı sunduğu seçenek varsa, Batı tercih edildi. Üniversite eğitimi süresince Doğu'da olmayan çeşitli kolaylıkları, sosyal çevreyi Batı kentlerinde bulan Doğulu gençler için, mahrumiyet bölgesi Doğu'ya dönmek pek sözkonusu olmadı. Bu, gelişme için gerekli eğitimli eleman erozyonu anlamını da taşıyordu.

Doğu'dan Batı'ya işgücü erozyonu, özellikle kriz dönemlerinde hızlandı. Örneğin Doğu illerinin Türkiye milli gelirindeki payının azalışıyla İstanbul'daki Doğu doğumlu nüfusun artışı arasında doğrudan bir orantı olduğu görülebiliyor. 1975'te Türkiye GSMH'sinde yüzde 9.56 olan Doğu'nun payı, 1979'da yüzde 8.17, 1986'da da yüzde 7.68'e düştü. Madalyonun ön yüzü Doğu'daki gerilemeyi gösterirken arka yüzde başta İstanbul olmak üzere büyük kentlere yönelen toplu göçler vardı. Nitekim, İstanbul'daki Doğulular'ın sayısı son yıllarda artma eğilimi gösteriyordu. 1975 nüfus sayımı sonuçlarına göre, İstanbul'da nüfusun yüzde 10.5'una yakınıni oluşturan 409 bin dolayında Doğulu vardı. Bu sayı 1980'de 567 bine çıkarken Doğulular'ın İstanbul nüfusundaki payı da yüzde 12'ye yaklaştı. 1985'e gelindiğinde ise İstanbul'daki Doğulu sayısı 733 bini aşmıştı. İstanbul'daki her 1000 kişiden 125'i Doğu kökenliydi.

1985 nüfus sayımı sonuçlarına göre, İstanbul'daki Doğulular arasında en çok Karanlı nüfus vardı. İstanbul'daki 733 bini aşkın Doğulu'nun 135 bini (yüzde 18.5) Karanlı'ydı. 1985'e kadar ilk sırayı Erzincan tutarken 1980'lerdeki hızlı göçle birlikte Kars doğumlular öne geçmişti. Erzincanlılar 1985 sayımına göre İstanbul'da ikinci sıradaydılar ve sayıları 126 bini buluyordu.

Üçüncü sırayı 106 binlik nüfusla Malatyalılar alırken, Erzurumlular'ın sayısı da 90 bine yaklaşıyordu.

1980'li yıllarda yaşanan göç olgusunun diğer boyutları, DIE'nin daimi ikametgaha göre iç göç verilerinden izlenebilir. Bu verilere göre, 1980-1985 döneminde Doğu illerinden Batı'ya 356 bin kişi göç etti. Göçen nüfusun yüzde 36'sı İstanbul'a yerleşirken Bursa ve Kocaeli'ye yerleşenlerle birlikte bu oran

Tablo: 45
İstanbul'daki Doğu Doğumlular

	1975	1980	1985
İstanbul Nüfusu	3.904.588	4.741.890	5.842.985
Doğu Doğumlu	408.810	567.130	733.294
Doğulular (%)	10.46	11.96	12.55
- Adıyaman	0.25	0.28	0.32
- Ağrı	0.19	0.25	0.28
- Bingöl	0.28	0.39	0.44
- Diyarbakır	0.40	0.44	0.43
- Elazığ	0.75	0.73	0.70
- Erzincan	2.18	2.24	2.15
- Erzurum	1.32	1.44	1.52
- Hakkari	0.02	0.02	0.03
- Kars	1.49	2.05	2.31
- Malatya	1.57	1.78	1.82
- Mardin	0.38	0.41	0.40
- Muş	0.15	0.19	0.21
- Siirt	0.40	0.44	0.50
- Tunceli	0.33	0.45	0.50
- Şanlıurfa	0.40	0.46	0.42
- Van	0.13	0.15	0.20

Kaynak: DIE, 'İlgili Yıllar Nüfus Sayımları

yüzde 46'ya yükseldi. Doğu'dan göç alan bölgelerin başında Marmara gelirken ikinci sırada Adana, İçel ve Antalya illerinden oluşan Akdeniz Bölgesi var. Akdeniz Bölgesi'nin Doğu'dan göçen 356 bin kişilik nüfustan aldığı pay, yüzde 24 (86 bin kişi). Başkent Ankara'ya, göçlerin yüzde 14'üne yakını yönelirken İzmir ve Aydın'ın da Doğu göçlerinden yüzde 17 dolayında pay aldığı görülüyor.

Doğu illeri arasında en çok göç verenlerin, 1980'li yıllarda Türkiye GSMH'sı içinde payları azalmış yöreler olduğu dikkat çekiyordu. Ticarileşme, kapitalistleşme sürecinin çok zayıf olduğu Hakkari, Bitlis, Bingöl gibi illerde göç olgusu çok sınırlıyken Kuzeydoğu'daki illerde yoğundu.

1980-1985 dönemimde göç veren Doğu illerinin başında 50 bine yakın göçmen nüfusuyla Kars geliyor. Türkiye milli geliri içindeki payı 1975'te yüzde 0.84 iken 1980'de yüzde 0.70'e, 1986'da da yüzde 0.53'e gerileyen Kars'ta yaşanan yıkımın doğal sonucu, göç oldu. Karşıları'nın yerleştikleri illerin başında İstanbul gelirken ikinci sırayı Ankara alıyor.

Kars gibi, 1980'lerde hayvancılığın gerilemesinin de etkisiyle milli geliri azalan illerden Erzurum, en çok göç veren ikinci Doğu ili oldu. 1980-1985 arasında Erzurum'dan Batı kentlerine göçen nüfus 47 bin dolayındaydı. Erzurum'un Türkiye milli gelirindeki payı 1975'te yüzde 1.05 iken 1986'da yüzde 0.74'e kadar geriledi. Göçen Erzurumlular'ın da ağırlıkla İstanbul ve Ege Bölgesi'ne yerleştikleri görülüyordu.

Güneydoğu illeri daha çok tarımda kapitalistleşmenin ileri düzeylerde olduğu Çukurova'ya göç verirken Kars, Erzurum, Erzincan, Malatya gibi iller için İstanbul öncelik taşıyor.

Özet olarak, ister nitelikli ister niteliksiz olsun, Doğu ile Batı arasındaki farklılık arttıkça yörenin gelişmesine katkıda bulunacak işgücü de gelişmiş bölgeye doğru akıyor, başka bir ifadeyle Doğu, insangücü erozyonuna uğruyor. Bu göçen nüfusu Batı'daki sermayedar, yedek işgücü ordusunu büyüttükleri, dolayısıyla artan emek arzı sonucu ücretleri aşağı itici etki yaptıkları sürece istiyor. Ancak bu işgücünün işsiz sayısını

Tablo: 46

Doğu'dan Büyük Batı Kentlerine Göç (1980-1985)

Doğu illeri	Verdiği Toplam Göç	İstanbul'a Göç	Akdeniz'e (*) Göç	İller(**)
Adıyaman	15.680	4.108	8.815	2.757
Ağrı	15.484	4.301	2.417	8.766
Bingöl	8.856	4.938	1.576	2.342
Bitlis	12.122	3.329	4.450	4.343
Diyarbakır	30.438	7.261	10.444	12.733
Elazığ	18.863	7.575	4.290	6.998
Erzincan	21.182	13.014	1.112	7.056
Erzurum	46.911	16.976	3.012	26.923
Hakkari	2.638	597	1.211	830
Kars	49.990	25.322	2.856	21.812
Malatya	26.003	15.732	5.525	10.271
Mardin	21.585	4.562	8.286	8.737
Muş	13.752	2.908	3.660	7.184
Silvri	19.546	6.144	8.074	5.328
Tunceli	16.601	4.978	1.554	10.069
Şanlıurfa	22.382	4.032	13.066	5.284
Van	13.929	3.587	5.283	5.059
Toplam	355.962	129.368	85.631	140.963
Paylar (%)	100,0	36,4	24,0	39,6

(*) Akdeniz; Adana, İçel ve Antalya illerini kapsıyor.

(**) Diğer iller; Ankara, Bursa, Kocaeli, İzmir ve Aydın'ı kapsıyor.

Kaynak: DİE, *Daimi İkametgaha Göre İç Göçler*, 1990'dan hesaplandı.

İsteneenin üstünde büyütüp başta gecekondulaşma gibi sosyal sorunlar yaratması da, büyük burjuvazinin uzun vadeli çıkarları açısından istenen birşey değil.

Bölgesel farklılığın Doğu'da yarattığı diğer erozyon "sermaye kanaması". Batı'da kâr oranlarının daha yüksek olması, Doğu'daki sermayedarları, sermayelerini Batı'ya aktarmaya yöneltiyor. Çimento, şeker, elektrik, petrol, krom vb. alanlarda faal devlet işletmeleri açısından bölgede sağlanan değeri yeniden bölgeye yatırmak kendi inisiyatiflerinde olan birşey değil. Buna

merkezden, Başkent'ten karar veriliyor. Merkezleri İstanbul'da olan holdingler için ise bu bölgede pazarlanan ürünlerden sağlanan geliri bölgede değerlendirmek, yeniden yatırmak diye birşey sözkonusu değil. Onların da kararı merkezden alınıyor ve Doğu, yatırımı yapılacak bir bölge olmaktan çok malların bir kısmını tüketecek bir pazar olarak görölüyor. Geriye bölgenin sermayedarlarının birikimlerini yeniden bölgeye yatırıp yatırmayacakları sorunu kalıyor ki, onlar da çoğu kez sermayelerini belli büyüklük ve sürede Doğu'da tutuyorlar ama bir noktadan sonra daha yüksek kâr sağlayacakları Batı'ya aktarmayı tercih ediyorlar.

Doğu'ya yerleşik sermayedarlar daha çok Batı'dakilerin uzantıları niteliğinde. Bunlar İstanbul'daki büyük sermaye gruplarına ait şirketlerin bayilik, temsilcilik fonksiyonunu üstleniyor, onların mallarını pazarlıyorlar. Kentte otel, işhanı gibi gayrimenkuller yapıp işletiyorlar ve çoğunlukla devlete müteahhitlik, taşeronluk yapıyorlar. Aralarında kaçakçılıktan önemli birikimler sağlayanlar da var. Kaçakçılığa konu olan madde uyuşturucudan silaha, canlı hayvandan elektronik eşyaya, ya da komşu ülkelerde ktlığı yaşanan herhangi bir mala kadar değişebiliyor.

Çoğu kez siyasi partilerin yönetici kadrosuna da giren Doğu'nun egemenleri, milletvekili seçildiklerinde devlet rantlarından nasiplenip büyümenin yollarını da ihmal etmiyorlar. Önceden de ifade edildiği gibi, belli büyüklüğe ulaşan Doğulu sermayedar, soluğu gelişmiş kentlerde alıyor. O bölgelerde sermayesiyle daha yüksek kârlar sağlayacağını gördüğünde, Doğu ile ilişkisini ya tümnden keserek ya da ilişkiyi belli ölçüde koruyarak göçenler arasında yer alıyor.

1950'li yıllardan bu yana ilk birikimini Doğu'da sağlayıp İstanbul ya da diğer büyük kentlerde serpilip gelişen bir dizi büyük sermayedar sayılabilir. Bunlara bir örnek Toprak Grubu'nun sahibi Halis Toprak. Kağıt, beyazeseşya, seramik, ilaç sektörünün bu devri, ilk birikimini Diyarbakır'ın Lice ilçesinden sağladı. Uyuşturucu kaçakçılığı ile ünlü Lice'de manifaturacılıkla

uğraşan Toprak ailesi bir süre sonra Çukurova'da Paktaş tekstil fabrikasını ele geçirdi. 1980'lerde krize düşen bu büyük tesis daha sonra Sümerbank'ca devralındı ama bu arada Toprak, kağıttan, seramiğe, demirdökümden inşaata birçok alana birden girerek hızla büyüdü.

İlk birikimini Doğu illerinden sağlayan büyük holding sahiplerinden biri de tutkal piyasasının dörtte üçüne, boya pazarının da yüzde 15'ine sahip olan Polisan'ın patronu Necmettin Bitlis. Bitlis Holding'in sahibi Necmettin Bitlis'in ailesi, Adıyaman ve Malatya'da mēruşat ticaretiyle ilgilendikten sonra İstanbul'a gelmiş ve "varlık vergizedesi" Yahudiler'den işyerleri devralmışlar. Sanayicilik daha sonraki yıllarda ortaya çıkmış (Panorama, Sayı 10, 1988).

Uteksport'un sahibi Küfrevi ailesi Doğu'dan sağladıkları canlı hayvan ihracatıyla büyümüş Bitlisli bir başka sermaye grubu. İstanbul'daki Olcay otellerinin sahibi Mazhar Olcay da Bitlis'den gelerek İstanbul'da hizmet sektöründe iş tutanlardan.

Gayrimenkul kralı Salih Tatlıcı ve kardeşi Şehmuz Tatlıcı da ilk birikimlerini Diyarbakır'dan sağlamışlar. Şetat İnşaat, Şetat Menkul Kıymetler, Şetat Turizm, Şetat Yapı gibi şirketlerin sahibi Şehmuz Tatlıcı, Diyarbakır'da tatlıcılık yaparak ilk birikimlerini sağladıklarını söylüyor (Panorama, Sayı 12, 1989).

Ankara'nın önde gelen müteahhitlerinden Onur Kardeşler de Doğu kökenli. Ailenin reisi Nuri Onur, bir dönem DP milletvekilliği yaptığı sırada ve Diyarbakır Belediye Başkanlığı sayesinde ailenin birikimine önemli katkılar sağlamış. Bir başka Diyarbakırlı Ceylan ailesi ise özellikle 1980'li yıllarda Özal'a yakınlığı sayesinde müteahhitlik ve turizm sektörlerinden dikkate değer kazançlar sağladı. Özal, güney gezilerinde Ağa Ceylan'ın yatını kullanırdı. Ailenin damadı Mehmet Sağdıç, ANAP'tan Ankara Milletvekili seçilerek devletin ihsanlarından daha çok yararlanmanın da olanaklarına kavuştu. Ceylan ailesi Batman'daki Shell petrol lokasyon sahalarının yapımını da alarak güçlenecekti (2000'e Doğru, 4 Şubat '90).

Malatya, Doğu'ya işgücü olduğu kadar sermayedar da ihraç

eden bir Doğu ili. Malatyalı burjuvaların sayısı bir hayli yüksek. Bir dönem Fenerbahçe kulübünün başkanlığını yapan Emin Cankurtaran, çoğu elektronik sanayiinde faal 24 şirketin sahibi. Bazıları Boğaz'da olmak üzere İstanbul'da 9 milyon metrekaarelik arsanın sahibi ve Mekan Yatakları A.Ş.'nin patronu olan Metin Kaya Çağlayan bir diğer Malatyalı. Ayrıca ihracatın en parlak günlerinde büyük birikimler sağlayan ve Dış Ticaret Derneği'nin başkanlığını yapan Mustafa Süzer yarı Malatyalı yarı Tuncelili sayılıyor. Süzer'in gelişimi Gaziantep'te ticaretle başlamış daha sonra İstanbul'da sürmüştü.

Zeytinburnu Çimento'nun sahiplerinden Mehmet Kurt ile 1980'lerde kurduğu Özba, Akabe, Aköz gibi şirketlerle bir anda milyarlarla oynayan ve dikkatleri üzerinde toplayan Turgut Özal'ın kardeşi Korkut Özal da Malatyalı. Sonra kuruyemiş mağaza zincirinin sahibi Çetin Palancı, Foks Tekstil'in sahibi Ali Oğuz Atalay, İpaş Tekstil'in sahibi Mahmut Çalık da Malatyalı patronlardan. Bir başka Malatyalı da İşçi Kredi Bankası'nı batıran, kaçakçılıktan, SSK'ya fahiş fiyatla arsâ satmaktan yargılanan M. Kemal Derinkök. 1980'lerdeki hayali ihracat furyasından büyük vurgunlar vuran Turan Çevik, Nurettin Güven gibi isimler de Malatyalıydılar.

Malatyalı patronlar, hemşehrileri Özal'ın Malatya'ya gösterdiği yakınlığı değerlendirerek 1980'li yıllarda Malatya'ya çeşitli yatırımlar yaptılar. Cankurtaran, bir elektronik tesisi için teşvik belgesi alırken Çalık, Dinçer, Günaşar aileleri de tekstil ve gıda sektöründe yatırımlar için teşvik belgesi edindiler.

Doğu'da son yıllarda büyük göç veren Erzurum'dan da büyük patronlar çıkmıştı. 1988'in vergi rekortmeni, ünlü inşaat gruplarından Kiska'nın sahibi Oğuz Gürsel Erzurumlu'ydu. Gürsel, şirketine Erzurum'daki köyü Kiska'nın adını vermişti. Seramik ve emlak sektörünün bilinen isimlerinden Polat İnşaat'ın sahibi İbrahim Polat da Erzurum'dan koparak geldiği İstanbul'da inşaatçılıktan büyük birikimler yapmıştı. Temizlik sektörünün bilinen isimlerinden Evyap'ın sahibi Fikret Evyap da Erzurumlu'ydu (Panorama, Sayı 41, 1989)

Van kökenli sermayedarlar arasında Haznedar Tuğla'nın sahipleri Yürükoğlu-Erez ailesini, Bosfor Turizm'in sahibi Feyyaz Tokar'ı, Altay Menkul Kıymetler'in sahibi Dünder Altaylı'yı saymak mümkündür. Ayrıca ANAP'ın milletvekillerinden Aydın Arvası de Siirt kökenli İnci ailesi ile 1987'de Doğusan isimli bir ithalat şirketi kurarak İstanbul'da ticarete atılmıştı. Şirket, Japon Honda'nın temsilciliğini yürütüyordu.

Mardin'deki dericilik faaliyetlerini endüstri boyutunda geliştirerek İstanbul'un önemli deri ihracatçılarından olan Cihaner Deri'nin sahipleri Hamadi ve Cihaner aileleri de Batı'daki bir başka patron grubuydu.

Doğu'nun en az gelişmiş illerinden Muş'dan da bazı patronlar çıkmıştı. Kalsın ailesi Muş'ta otomobil firmalarının bayiliğini yaparken daha fazla büyüme amacıyla İstanbul'un yolunu tutuyor ve bir süre sonra çeşitli dallarda 8 şirketin sahibi oluyordu. İstanbul'daki gıda piyasasının önemli isimlerinden Macit Bahçevan da Muş kökenliydi.

İstanbul'un vergi rekortmenlerinden Selahattin Beyazıt'ın doğum yeri Doğubeyazıt'ta bugün bile geniş toprakları var. Ama Beyazıt, "Hayatımda Doğubeyazıt'a gitmedim" diyecek kadar Doğu'dan uzak.

Alüminyum sektörünün önde gelen ismi Feniş Holding'in sahiplerinden Sedat Aloğlu ise Urfa kökenli bir sermayedar. Aloğlu'nun babası, inşaat faaliyetinden sağladığı birikimle, Giritli Kalaycıoğlu ailesinin ortağı olacak ve sanayiciliğe geçiş yapılacaktı.

Müteahhitlik yapan Doğulu patronlar, Batı'da aldıkları ihalelerde Doğulu işgücü kullanma yoluna giderek arkalarından işgücü akımını da sürüklemişlerdi. Bazıları Doğu ile bağlantılarını tamamen keserken bazıları da yöreyi tanımanın avantajlarından tamamen vazgeçmemişler, çeşitli bayilik, temsilcilik faaliyetlerini korumuşlardı. Ayrıca yöreden canlı hayvan toplayıp ihraç etmek, ufak-tefek madenleri işletmek, devlet ihalelerinden nasiplenmek, özellikle de GAP ile birlikte ortaya çıkacak fırsatları takip etmek, Doğu'dan Batı'ya göç etmiş sermayenin Doğu'daki

bazı faaliyetleriydi. Bu arada Doğu'ya verilen teşvikli kredilerden yararlanmak için Doğu illerinde göstermelik yatırımlar yapıp o kredileri başka alanlarda kullanan uyanık Doğulu sermayedarların sayısı hiç de az değildi.

Özetlemek gerekirse, nitelikli-niteliksiz işgücünün erozyonunu önleyemeyen Doğu, bölgede yaratılan değerlerin Batı'ya akışına da set çekemiyordu. Türkiye gayri safi hasılasının yüzde 7-9'luk kısmı Doğu'ya aktarılıyordu. Ne var ki, her yıl daha da azalan bu hasılanın bile aynı oranda bölgede kaldığını söylemek çok güçtü.

Bunların dışında, bölgenin kullandığı krediler, bölgeden toplanan tasarrufların altındaydı. Yani küçük meblağda da olsa bölgedeki birikimler kredi biçiminde yine Batı tarafından kullanılıyordu. Örneğin 1972'de Türkiye'deki toplam mevduatların yüzde 6'sı Doğu'dan toplanmışken bölgenin kullandığı krediler toplam kredilerin yüzde 4'ü dolayındaydı. Bu durum 1980'lerin sonlarında da aynıydı. 1988'de Doğu'nun toplam mevduatlardaki payı yüzde 4.2 iken toplam kredilerdeki payı yüzde 2.7 ile sınırlıydı (Bankalar Birliği, 1989).

BÖLGESEL UÇURUM: AT İLE BÜTÜNLEŞMEDE ENGEL

Bölgesel dengesizlik, etkileri, yansımaları ile Türkiye sınırları içinde kalan bir sorun değil. Türkiye'nin Batısı ve Doğusu arasındaki büyük farklılıklar, Avrupa Topluluğu ile bütünleşme arzusunda olanlar için de önemli bir başağrısı. Çünkü AT, ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları kadar ülkeler içindeki bölgesel farklılıklar konusunda da duyarlı. AT'nin bu duyarlılığı, azgelişmiş bölgelerin "içler acısı durumu" karşısında yüreklerin kabarmasıyla ilgili değil kuşkusuz. AT'a yön verenlerin temel kaygusu, bölgesel farklılıkların işgücü ve sermaye akışlarında dengesizliğe yol açması, bunun da gelişmiş yöreler üzerinde ciddi ekonomik ve sosyal baskılar yaratması ile ilgili. Başka bir ifadeyle, nasıl Doğu Anadolu'nun azgelişmişliği İstanbul üzerinde, başta

kentleşme, çevre sorunları olmak üzere sermayenin verimliliğini azaltıcı etkiler yaratıyorsa, AT içindeki bölgesel farklılıkların da büyük metropollerde aynı baskıları yaratmasından endişe duyuluyor. Bunun dışında 1992'de "tek pazar" oluşturmayı hedefleyen AT, bu pazarın mümkün olduğunca derinleştirilmiş, tüketme gücü yüksek bir "iç pazar" olmasına özen gösteriyor.

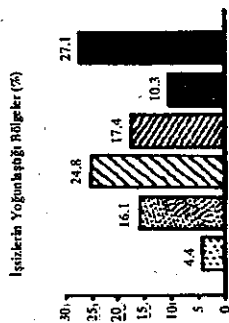
Bugünkü 12 üyeli haliyle bile ciddi bölgesel dengesizlik sorunları olan AT, tam üyelik başvurusuna sahip Türkiye'nin taşıyacağı yeni bölgesel uçurumlardan çekiniyor. AT, Doğusu ve Batısı arasında büyük gelişme farkları olan Türkiye'nin bir yandan AT bütçesine yeni yükler getirmesinden, öte yandan da, özellikle kendi yöresinde iş bulamayan işsiz kitlenin Batı Avrupa'ya yığılmasından endişe duyuyor.

Bu kitabın birinci bölümünde de değinildiği gibi, Avrupa Topluluğu içinde de bölgeler arasında belli farklılıklar var. 12 üyeli Topluluk içinde, özellikle Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in üyeliği ile birlikte, yoksul bölge sayısında önemli artışlar ve bölgeler arasında ciddi gelir farklılıkları oluştu. İspanya'da kişi başına düşen gelir, Topluluk ortalamasının dörtte üçü civarında. Yunanistan ve Portekiz'de kişi başına gelir ise AT ortalamasının yarısı kadar. İspanya'da sadece başkent Madrid ve Kuzeydoğu'daki üç kent in kişi başına geliri AT ortalamasının yüzde 90'ına yaklaşabiliyor.

Yeni üyelerin taşıdığı bölgesel dengesizliklerin dışında eski üyelerden İtalya, kuzeyi ile güneyi arasındaki farkı yıllardır azaltamıyor. İtalya nüfusunun yüzde 37'sine, ülke yüzölçümünün yüzde 41'ine sahip olan "Mezzogiorno" bölgesinin sosyal ve ekonomik gelişimi için 1950'de oluşturulan "Cassa Per Il Mezzogiorno" (Güney Sandığı), belli mesafeler almakla birlikte, Kuzey İtalya ile olan farkı yeterince azaltılabilmemiş değil.

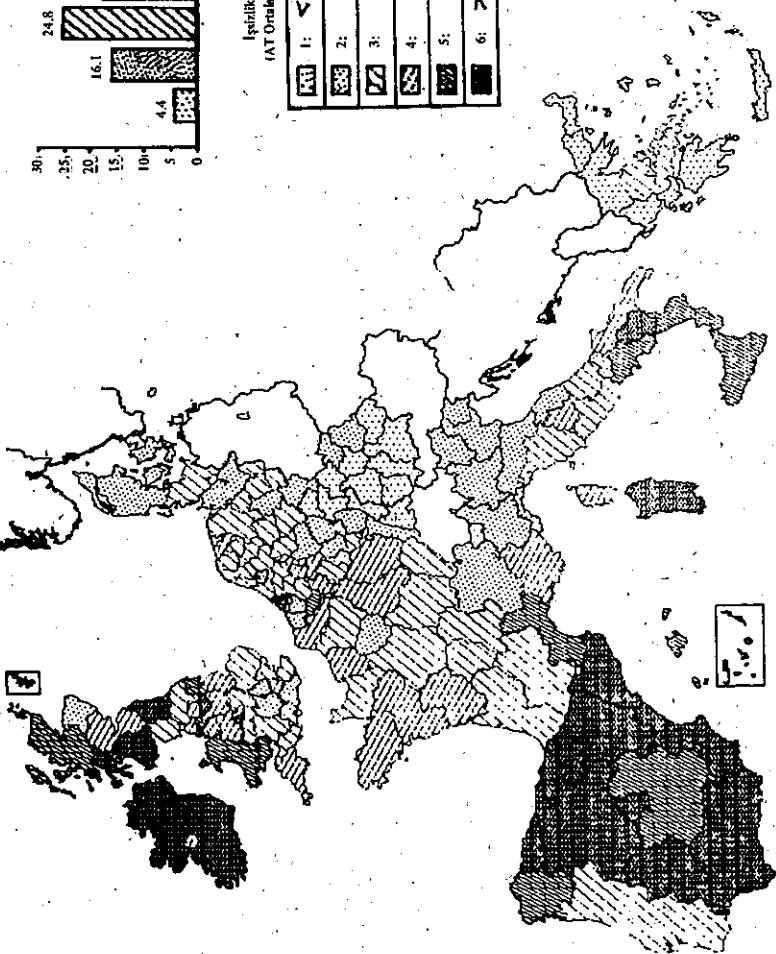
Ayrıca Fransa'nın güneybatısı da ülkenin diğer bölgelerinin gerisinde. Fransa sanayisinin daha uygun kömür yatakları, enerji ve maden kaynaklarına sahip Kuzey Fransa'da kurulması, Güney ile arasındaki farkın açılmasına yol açtı. Güney ve Batı Fransa'da

AT'DE İŞSİZLİK VE BÖLGELER

İşsizlik Oranları
(AT Ortalaması: 7.10.8)

1	< 5.8
2	5.8-8.3
3	8.3-10.8
4	10.0-13.4
5	13.4-15.9
6	> 15.9

ekonomik faaliyet, ağırlıkla aile çiftliği, yan sanayi ve el sanatlarıyla sınırlı kaldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra toplam sınav yatırımın yüzde 85'inin Kuzey ve Doğu Fransa'ya yapılması farklılığı pekiştirdi. Güney Fransa ile Kuzey Fransa arasındaki farklılığın boyutu, İtalya'nın Mezzogiorno bölgesi ile gelişmiş Po Ovası arasındaki farklılık kadar olmasa da AT normlarına göre ciddi boyutlarda. Serbest İrlanda ile Kuzey İrlanda, AT'nin diğer gerice yöreleri sayılıyorlar.

AT bünyesinde, bazıları doğrudan, bazıları dolaylı olarak, bölgesel farklılıkları azaltmayı amaçlayan çeşitli fonlar oluşturulmuş durumda (Esin, 1988).

Bölgesel gelişme ile doğrudan ilgili fonlardan birisi "Bölgesel Kalkınma Fonu". Bu fon, Topluluk'ta sınav değişiklikten, tarımsal üstünlüklerden ve yapısal eksik istihdamdan doğan belli başlı bölgesel dengesizlikleri gidermek amacıyla üye ülkelere kaynak sağlıyor. Uygulamaya geçiş yılı olan 1975'te 258 milyon ECU (1 ECU=0.75 Dolar) büyüklüğünde olan bu fon, aynı yıl AT bütçesinin yüzde 5'i dolayındaydı. İzleyen yıllarda fonun kaynakları artırıldı ve 1986'da AT bütçesinin yüzde 9'unu bulacak şekilde genişletildi. Bu fonun desteklediği önemli projelerden biri Girit için hazırlanan "Entegre Akdeniz Programı"dır. Yunan hükümeti 1992'de sonuçlanacak bu proje için Topluluk'tan 470 milyon ECU'luk bir destek sağladı. Bölgesel Kalkınma Fonu'nca desteklenen bir diğer önemli proje de "Avrupa Gelişme Merkezi" adıyla bilinen Fransa, Belçika ve Lüksemburg'un sınır bölgesinde yer alan "Endüstri Parkı". Yaklaşık 400 hektarlık alana kurulması planlanan bu park, sınır bölgesindeki demir ve çelik sanayilerinde yapılan yapısal değişiklikler sonucu kaybolan iş alanlarını telafi etmeyi amaçlıyor. Bölgesel Fon'dan önceleri kota sistemiyle yararlanılırken 1985'ten bu yana "katılım marjı" adı verilen bir uygulama geçerli kılındı. 1975-1985 arasında 17 milyar 193 milyon ECU'luk fon kaynağının yüzde 35'inden İtalya, yüzde 23'ünden İngiltere, yüzde 13'ünden Fransa, yüzde 29'undan da diğer ülkeler yararlandı.

Bölgesel dengesizliği azaltmaya dönük bir diğer AT finansman aracı "Avrupa Sosyal Fonu". Bu fon, AT üyesi ülkelerde çalışanların çalışma koşullarının ve işletme olanaklarının iyileştirilmesi amacını taşıyor. Uzun süreli işsizliği ve gizli işsizliği azaltmayı hedefleyen fon, 1984 sonrasında az gelişmiş Avrupa bölgelerine öncelik tanıdı. Bu fondan 1976-1985 arasında 7 milyar 737 milyon ECU'luk kaynak dağıtıldı.

Bölgesel sorunları doğrudan etkileyen bir diğer finansman aracı da "Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönlendirme Fonu" adını taşıyor. Bu fon, tarımdaki yapısal değişikliklerin yol açtığı sorunları çözmeyi amaçlıyor. Bu fondan tarımsal üreticiye yapılan yardımlar et, süt ürünleri, meyve-sebze, çiçek, hububat, tohum, hayvan yemi, yumurta ve kümes hayvanları, zeytinyağı ve tütün kapsıyor. 1975-1985 arasında 5.3 milyar ECU'yu bulan bu fonun kaynaklarından en çok Fransa ile F. Almanya yararlandı.

Yukarıda sayılan üç fonun dışında AT bünyesinde bölge sorunlarıyla dolaylı olarak ilgili başka kaynaklar da var. Bunlar Avrupa Kalkınma Bankası'nın kredileri, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu kaynakları ile "Topluluk Yeni Aracı" isimli finansman aracıdır.

AT açısından, önemli bölgesel dengesizliklere sahip Türkiye'nin tam üyeliği, Topluluk'a "yeni maliyetler" ve yukarıda sayılan fonları paylaşacak "yeni bir ortak" anlamını taşıyor. Örneğin, Türkiye'nin tam üyelik halinde, İtalya'nın aldığı payın üstünde pay alabileceği öne sürülüyor. Halen İtalya'nın Bölgesel Kalkınma Fonu'ndan aldığı pay, fonun yüzde 30'una yaklaşıyor.

Türkiye'deki bölgesel uçurumun, AT'a tam üyelik talebinde nasıl ciddi bir kambur olarak görüldüğünü anlamak açısından bir alıntıya yer vermek uygun olacak. Alman araştırmacı Eussner, "Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na Tam Üyeliğinin Bölgesel Politika Açısından Etkileri" konulu incelemesinde şöyle diyor, "Türkiye'nin tam üyeliği halinde, Avrupa Topluluğu'na kişi başına geliri 4300 ECU olan, yani, AT ortalamasının üçte biri oranında kişi başına gelire sahip bir ülke katılmış olacaktır. Kaldı ki, Türkiye'deki bölgesel farklılıklar, diğer ülkelere kıyasla çok daha

fazladır... Türkiye'nin Topluluğa katılması, bölgelerarası farklılıkların büyük ölçüde artmasına neden olacaktır. Bu durumda ortaya nitelik açısından yepyeni sorunların çıkıp çıkmayacağı tartışma konusudur. Ancak Türkiye'nin, özellikle de Türkiye'nin geri kalmış bölgelerinin genelde kalkınma düzeyi açısından farklılık göstermesi, ülkenin hacmi de dikkate alındığında, sorunun niceliksel boyutunu artıracaktır. 1992'ye kadar Avrupa Tek Pazarı'nın kurulması hedeflenmiş ve Avrupa Tek Senedi'nde, Topluluk ülkelerinin arasındaki farklılıkların azaltılması hedeflenmiştir. Türkiye'nin tam üyeliği halinde bu hedefe ulaşmak iyice zorlaşacaktır veya bu hedefin gözden geçirilmesi zorunlu olacaktır" (Eussner, s. 40)

Buna karşılık Türkiye'nin beklenen ölçüde AT'a ekonomik yük oluşturmayacağı da öne sürülüyor. Bu görüşün sahiplerinden Faruk Şen bir makalesinde şöyle demektedir; "Bonn Hükümeti tarafından yaptırılan tüm araştırmalarda Türkiye'nin AT'a getireceği yıllık yükün 2 milyar ECU'yu aşmayacağı belirlenmektedir. 1988 yılı bütçesi 43 milyarı aşan AT için Türkiye'ye ödenecek 2 milyar ECU, büyük bir meblağ değildir. Bunun dışında da Türkiye'den de gerek katma değer vergisinden belirli bir pay, gerekse gümrük vergilerinin büyük bir bölümü AT'a her yıl akacaktır. Türkiye ekonomik açıdan AT'a yük olmayacaktır, genç tüketici orduları ile AT pazarına bir canlılık getirecektir" (Panorama, 13 Kasım 1988).

Herşeye rağmen, özellikle 1980'li yıllarda hızlanan bölgesel dengesizliğin, tam üyelik önünde önemli bir engel olarak sık sık AT pazarlık masasına getirileceği söylenebilir.

GAP YATIRIMLARI VE DEĞİŞİM

Doğu illerinin 1990'lı yıllarda ve 2000'lerde kaderini etkileyecek en önemli gelişme, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin sonuçları olacak denilebilir. Bu projeler demeti, öncelikle Güneydoğu'daki Şanlıurfa, Diyarbakır, Adıyaman, Mardin ve Siirt illerini birinci elden ilgilendirirse de, bölge dışındaki Doğu illerine de çeşitli etkileri olacak.

Özellikle tarımda kapitalist gelişmeye hız kazandıracak olan GAP'ın, bölgenin ekonomik ve sosyal dokusunda dikkate değer değişimler yaratması bekleniyor. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ekonomi büyük ölçüde tarıma dayanıyor. 1985 verilerine göre, Türkiye GSMH'nın yüzde 17.6'sı tarımdan sağlanırken GAP bölgesinde bu oran yüzde 40 dolayında. Buna karşılık sanayi, Türkiye GSMH'sında yüzde 31.5'lik pay sahibi iken GAP bölgesinde yüzde 16'lık büyüklüğe sahip. Bunda da ağırlık, elektrik üretimi ve madencilikte.

Bugünkü GAP bölgesi tarımı, oldukça verimsiz ve sorunlu bir özellikte. Sulanabilir toprakların önemli bir kısmında kuru tarım yapılan GAP bölgesinde, toprak ve su kullanım yöntemlerinin ilköllüğü, modern tarım girdilerini kullanmada gerilik, iklim ve topoğrafya güçlükleri, eğitim düzeyindeki düşüklük, tarımsal verimde düşüklüğe de yol açıyor. Bu durum, bölgede yıllardır hakim olan geleneksel, tutucu üretim ilişkilerinin devamlılığına yol açarken sosyal yapıda da durgunluğa neden oluyor. GAP'la birlikte hem tarımsal yapıda, hem de onunla beraber bölgenin sosyal dokusunda hissedilir bir değişim bekleniyor. GAP projelerinin temel özellikleri ve öngörülen üretim artışları şöyle özetlenebilir:

Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı kısımları ile bunlar arasında uzanan ovaları kapsayan GAP, Türkiye yüzölçümünün yüzde 9.4'ünü oluşturan yaklaşık 74 bin kilometrekarelik bir alana yayılıyor. GAP kapsamında sulama ve enerji amaçlı 13 proje yer alıyor. Bu projelerden 7'si Fırat, 6'sı Dicle üzerinde. 2010 yılında tamamlanması planlanan bu projelerle 1.7 milyon hektar arazinin

sulamaya açılması ve yılda 24 milyar kilovatsaat hidroelektrik enerjisi üretimi bekleniyor.

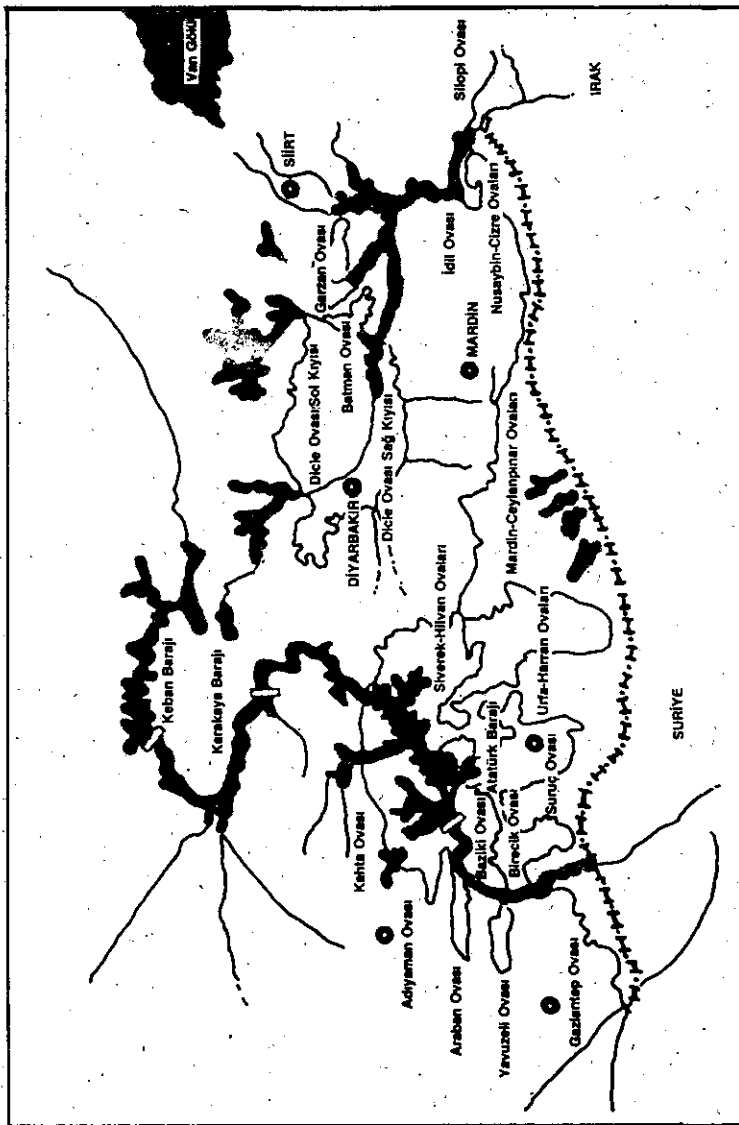
Bir santraller ve barajlar zinciri olan GAP'ta, Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali ile Şanlıurfa Tünelleri en önemli ve kilit tesisler kabul ediliyor.

Yapımına 1983'te başlanan Atatürk Barajı ve HES'nin gövde inşaatı 1990 ortalarında tamamlandı. İlk ünite türbin jeneratör grubunun 1992'de, son ünitenin de 1994'te devreye girmesi planlanmıştı. Atatürk Barajı'nın meydana getireceği göl alanı 817 kilometrekare. Baraj tamamlandığında 1 ilçe ve 29 köy tamamen, 2 ilçe, 4 bucak ve 106 köy kısmen göl altında kalacaklar. Kamulaştırılacak parsel sayısı 22 bin 700 olarak belirlenmiş. Toplam su depolama hacmi 48.5 milyar metreküp olan barajın kret uzunluğu 1914 metre, genişliği ise 15 metre. Baraj'dan yılda 9 milyar kilovatsaat elektrik elde edilmesi bekleniyor.

Atatürk Barajı'nda tutulan suyu, sulama alanlarına aktaracak olan Şanlıurfa Tünelleri, aynı zamanda dünyanın en uzun sulama tünelleri olacak. Atatürk Barajı'ndan alınacak suyla Harran, Ceylanpınar ve Mardin ovalarında 476 bin hektar alan sulanacak. Herbiri 7.62 metre çapında ve 26.4 kilometre uzunluğunda yanyana iki adet tünelin ulaşım ve bağlantı tünelleriyle birlikte toplam uzunluğu 52.8 kilometre. Devlet Su İşleri verilerine göre, bu iki tünelden saniyede 328 metreküp su, Harran, Ceylanpınar ve Mardin ovalarına akacak.

1990 ortalarında, yaklaşık uzunluğu 53 kilometre olan tünelin 47,5 kilometresinin yapımı tamamlanmış, betonlamanın ise yüzde 50'si bitmişti. Ancak sulama için ayrıca barajda su toplanması gerekiyordu ki, onun için de birkaç yıla ihtiyaç vardı. Yine 1990 ortalarında baraj gölünde toplanan su 6 milyar metreküp kadardı. Barajın tüm işlevlerini yerine getirebilmesi için gerekli su ise 35 milyar metreküptü. Teknik verilere göre ilk türbinden elektrik elde etmek için 29 milyar metreküplük su birikimine ulaşmak yetiyordu. Ama onun için de birkaç yılın daha geçmesi gerekiyordu. Barajın kurulu olduğu bölgeye yılda 27 milyar metreküp su geldiği belirlenmişti. Ancak bu suyun hepsi

Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP)

alıkonulamıyordu. Güney'deki komşu ülkelere verilen söz gereği yılda 15 milyar metreküp su salıveriliyordu. Geriye kalan, yılda 12 milyar metreküp su ile Atatürk Barajı'nın ilk türbininden elektrik üretmek için 1993 yılını beklemek gerekecekti.

Bu yatırımlarla, 1980'lerde ancak yüzde 8'i sulanan bölgenin 2010'da yüzde 80'inde sulu tarım yapılabilen. Bu değişimin de GAP bölgesinin kaderine ciddi etkiler yapacağı kesin.

Öncelikle, ekonomik yapıda çarpıcı bir gelişme bekleniyor. Yapılan öngörülere göre, bölgenin üretim deseni pazar için üretimi yapılan sınai bitkiler lehine bir değişim yaşanacak ve verimlilikte çarpıcı artışlar olacak. Sayılarla ifade etmek gerekirse; mevcut üretim şartlarında, bölgede işlenen arazinin yüzde 96'sında kuru tarım yapılıyor. Üretim deseni içinde hububat yüzde 60, baklagiller yüzde 22, endüstri bitkileri yüzde 4, sebzeler yüzde 5, diğerleri de yüzde 9 pay alıyorlar. GAP yatırımlarının gerçekleşmesiyle birlikte hububat, yemlik bakliyat ve nadas alanlarının daralması, buna karşılık pazar için üretimi yapılan endüstriyel bitkilerin, yağlı tohumların, sebze ve yem bitkileri ekim alanlarının genişlemesi bekleniyor.

DPT'nin öngörülerine göre GAP bölgesi üretim deseni içinde buğdayın payı 2005 yılında yüzde 25'e kadar düşerken pamuğun payı yüzde 25'e kadar çıkacak. Ayrıca bölgede üretimine başlanacak olan soya, ürün deseni içinde yüzde 10'luk paya sahip olurken, arpa ve yemlik bakliyat, diğer önemli ürün çeşitleri olacaklar. Susam, yer fıstığı, ayçiçeği gibi yağlı tohumlar da GAP üretimi içinde önem kazanacaklar.

Tablo 47'den de görüleceği gibi, ayçiçeği, patates, mısır, kuru bakliyat gibi bölgede üretimi çok az yapılan ürünler, GAP ürün deseni içinde önemli bir sanayi bitkisi durumuna gelecek.

1985-2005 yılları arasında Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin, Siirt, Adıyaman ve Gaziantep illerinden oluşan GAP bölgesinin katma değerinde yüzde 276'lık artış bekleniyor. Bu, yılda ortalama yüzde 6.8'lik bir büyüme anlamına geliyor. Yirmi yıl süreyle ortalama yüzde 7'ye yakın yıllık büyüme, bölge için olağanüstü bir gelişme sayılır.

Tablo: 47
GAP Bölgesi Tarımında Beklentiler

Ürün Çeşidi	1985 Üretimi (Bin Ton)	2005 Üretimi (Bin Ton)	Beklenen Artış (%)	2000'lerde Üretim İçindeki Yeri (%)
Buğday	1748.8	1068.1	-38.9	25
Pamuk	160.6	477.8	197.5	25
Soya	-	158.0	-	10
Arpa	1103.8	1624.6	47.1	8
Kuru Bakliyat	2.0	53.3	2565.0	8
Mısır	8.3	150.0	1707.2	5
Susam	18.3	70.3	284.1	5
Ayçiçeği	5.5	91.1	1556.3	5
Domates	192.7	1024.4	431.6	4
Patates	4.6	325.4	6974.0	2
Diğer Sebze	1092.1	1181.5	8.2	2

Kaynak: DPT, (SPO), *The Southeastern Anatolia Project Master Plan Study*, December, 1988

GAP bölgesinde öngörülen katma değer artışının sektörel dağılımına bakıldığında ise şöyle bir görünüm ortaya çıkıyor; Bitkisel üretim artışıyla birlikte 1985-2005 yılları arasında bölgenin tarımsal katma değerinde de yüzde 117'lik bir artış bekleniyor. Bu, bölge tarımının yıllık büyüme hızının yüzde 4 dolayında olması anlamını taşıyor. Aynı dönemde bölgenin sanayi üretiminde beklenen artış ise yüzde 468. Yılda ortalama yüzde 9.1'lik sanayi büyümesi demek olan bu gelişme, imalat sanayii ile değil, hemen hemen tamamıyla elektrik enerjisi üretimiyle ilgili. Enerji ve sulama yatırımları, bölgede inşaat sektörü katma değerinde yüzde 213'lük (yıllık yüzde 6 büyüme), hizmetler sektöründe ise yüzde 375'lik (yıllık yüzde 8.1 büyüme) katma değer artışı öngörüyor (DPT, Dec. 1988).

Buraya kadar bakıldığında, GAP ile "Doğu'nun makûs talihi" nihayet değişecek görünüyor. Nitekim, ANAP iktidarı da sürekli olarak Doğu'nun az gelişmişliğine çözüm olarak GAP yatırımlarını gösteriyor ve bu yatırımlarla Doğu illerinde hızlı bir gelişmenin başladığını ve süreceğini söylüyor. Acaba öyle mi? GAP, tek başına, hem de bütün Doğu illerinin sorunlarına çözüm getirecek güce sahip bir proje mi?

GAP'ın etkilerini üç ayrı başlıkta ele almak en uygunu;

- * GAP'ın "GAP Bölgesi"ndeki etkileri,
- * GAP'ın Türkiye'nin batısındaki bölgelere etkileri,
- * GAP'ın, GAP bölgesi dışında kalan Doğu illerine etkileri.

GAP'ın "GAP Bölgesi"ndeki Etkileri: GAP yatırımlarının, başta Şanlıurfa olmak üzere Diyarbakır, Adıyaman, Mardin ve Siirt'ten oluşan Doğu illerinin ekonomik ve sosyal yapılarında önemli değişimler yaratacağı açık. Ancak bu gelişmenin boyutları ve gelişmenin nimetlerinin paylaşımı konusu üzerinde durmak gerekir. Bir kere GAP yatırımlarının yapımı ile ilgili inşaat faaliyetinin yol açtığı büyüme, projelerin bitimiyle sona erecek. Başka bir ifadeyle, 13 temel projeden oluşan GAP yatırımları sonuçlandığında inşaat sektöründe bölgede yaratılan katma değer artışı eskisi gibi sürmeyecek. Her ne kadar hızlanan kentleşmenin getireceği yeni inşaat faaliyetleri, inşaat sektörünü canlı tutacak olsa da bu, eski hızlı büyüme oranının devam edeceği anlamını taşımaz.

Aynı şekilde hidroelektrik üretiminin de bölgeye olumlu etkileri sınırlı olacak. Bu dalın, ileri-geri bağlantıları pek yok. Bölgeye yapılan enerji yatırımları herhangi bir yan sanayi yaratmadığı gibi bu dal ile alışverişi olan iş alanları da doğurmuyor.

Türkiye'de üretilen elektriğin dörtte üçü sanayide kullanılıyor. Sanayi de Batı'da kurulu olduğu için Doğu'nun doğal kaynaklarından üretilen elektrik enerjisi, yine ağırlıkla

Batı'da tüketiliyor. TEK'in 1986 verilerine göre, Türkiye'de yılda, kişi başına ortalama 625 kilovatsaat elektrik tüketilirken bu sayı GAP bölgesinde 349 kilovatsaate kadar düşüyor. Çünkü GAP bölgesinde, üretilen elektriği tüketecek sanayi yok. GAP kapsamında üretilecek elektriğin de önemli bir kısmı Türkiye'nin batısında kurulu sanayilerde tüketilecek, fazlası da ihraç edilecek. Ama her iki durumda da, bölgenin katma değeri bölgede paylaşılmayıp Başkent'e, TEK'in merkezine akacak ve oradan kaynaklar yeniden tahsis edilecek.

Hidroelektrik santrallerinin tamamlanıp üretime geçtikten sonra istihdama yapacağı katkı ise çok sınırlı. Takriben 100-200 kişilik bir kadroyla dev santrallerin personel ihtiyacı karşılanabiliyor. O nedenle bu devasa enerji yatırımlarının bölge istihdamına etkileri oldukça az. GAP'ın en büyük projesi Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali'nin üreteceği elektrik, Elazığ-Keban'ın ürettiği elektriğin 1.5 katı olarak ifade ediliyor. Başka bir ifadeyle, GAP santrallerinin bölgeye yapacağı etkiyi, Keban'ın Elazığ dolayındaki etkilerine bakarak anlamak mümkün.

GAP bölgesine kalıcı olumlu etki, esas olarak sulama yatırımları sonucu olacak. Sulanabilir arazinin yüzde 80'ini suya kavuşturacak olan GAP, tarımdaki üretim ilişkilerinde de önemli değişimlere yol açacak. Ancak, devletin yaptığı bu yatırımlar sonucu sağlanacak rantlardan Güneydoğulular aynı ölçüde yararlanamayacak. Çünkü, hatırlanacağı gibi, Güneydoğu Anadolu, Türkiye'de toprak dağılımının en adaletsiz olduğu bölge. Kısaca anımsatmak gerekirse, bölgede çiftçi ailelerin yüzde 38'i topraksız. Bu oran, toprak temerküzünün en yoğun olduğu Urfa'da yüzde 48'e, Diyarbakır'da yüzde 45'e kadar çıkıyor. Ailelerin yüzde 5'lik azınlığı, toprakların yüzde 65'ine sahipken, yüzde 70'lik çoğunluk, toprakların ancak yüzde 10'uyla geçiniyor. Yıllardır toprak reformu girişimlerinin ilk hedefi olmasına karşın reform çabalarının bölgenin egemenlerince çelmelendiği Güneydoğu'da, halâ kişi, ya da aile malı köylerin bulunduğu önceki bölümde değinmiştik.

Tablo: 48
GAP Bölgesinde Toprak Mülkiyeti Yapısı

İller	Topraksız Aile	1-20 H (%)	20-50 H (%)	50-100 H (%)	100+H (%)
Adıyaman	21.2	75.0	2.8	0.7	0.3
Diyarbakır	45.1	51.6	2.1	0.7	0.5
Mardin	41.3	56.3	1.6	0.5	0.3
Siirt	44.6	53.8	1.0	0.5	0.1
Ş.Urfa	48.1	50.2	5.1	1.9	0.7

Kaynak: DPT, **GAP Master Planı**, 1989. (H=Hektar topraklı aile)

Pazar için üretimin artacağı, büyük toprakların daha çok sulu tarım yapılan kapitalist çiftlikler şeklinde kullanılacağı Güneydoğu'da, köylülüğün kapitalist çiftçi-tarım işçisi biçiminde farklılaşması süreci hızlanacak. Tarımda makinalaşma mülksüzleşmeyi iyice artırırken bir bölüm nüfus da kentlere göçecek, böylece nüfus ve kent dokusunda da belli değişimler yaşanacak. Tarımdaki üretim artışının etkisiyle gelişmesi beklenen tarımsal bir sanayinin kentlerde kurulması halinde, kırdan göçen nüfus, sanayide işgücü olarak kullanılabilir. Ayrıca tarım ve sanayide kapitalistleşmenin hızı, bölgeye göçleri de davet edebilecek. Güneydoğu'nun sosyal deseninde yaşanacak bu değişimler kendi kurumlarını, yeni kabuklarını da yaratacak kuşkusuz.

Özet olarak ifade etmek gerekirse, GAP yatırımlarının Güneydoğu illerindeki tarımsal katma değerde yaratacağı artışla bölgenin Türkiye'nin gelişmişlik sıralaması içindeki yeri de yükselecek denilebilir.

GAP'ın Batı'daki Sermayeye Etkisi: GAP yatırımları her ne kadar "bölgesel" özellikte görünen projelerse de aslında etkileri tüm Türkiye'ye yansıyan hacime sahip. GAP yatırımlarının

inşasının yarattığı iş hacmi, merkezi İstanbul ve Ankara'da olan büyük inşaat şirketleri için önemliydi. 1980'lerin başlarında şantiyelerini Orta Doğu ve Libya'da kuran büyük inşaat firmaları, bu ülkelerin petrol gelirlerinin düşmesine bağlı olarak yatırımlarını azaltmaları sonucu, zor anlar yaşamışlardı. Tam bu sırada GAP'ın hızlandırılması, sözkonusu taahhüt firmaları için büyük fırsattı. Ekonominin genelde daraltıldığı dönemlerde bile süren GAP yatırımları, inşaat sektörüne girdi sağlayan firmalar için önemli bir soluk oldu.

GAP'ın inşaat firmalarına ve onlara girdi sağlayan sektörlerle sağladığı bu olumlu etki, yatırımların inşa süresiyle sınırlı ama Batı'da kurulu firmalar GAP'tan, projeler tamamlandıktan sonra da büyük ölçüde yararlanacaklar.

GAP bölgesinde kurulacak irili ufaklı 18 hidroelektrik santralin kurulu gücü 7621 Mw. Bu yatırımlarla birlikte Türkiye'nin bugüne kadar sadece yüzde 10'unu kullandığı hidroelektrik potansiyelinin yüzde 25'i kullanılıyor olacak. Böylece, elektrik enerjisi 'arzında artışın yanı sıra, enerji üretiminde termik kaynaklara bağımlılık da azalarak Türkiye kapitalizmi daha rasyonel bir enerji üretimi çizgisine oturmuş olacak. Kuşkusuz bu üretimin de önemli bir kısmı Marmara'daki sanayi tarafından kullanılacak ve fazlası ihraç edilecek.

İkincisi, GAP bölgesinde gelişen tarımın kullanacağı gübre, ilaç, traktör gibi tarımsal girdiler, bunları Batı'da üreten sanayilere önemli bir iç pazar yaratacak. Sulu tarım yapılacak alanlarda hektar başına ortalama 150 kilo azotlu, 200 kilo fosforlu gübre tüketileceği varsayımıyla, sadece sulu alanın gübre tüketiminin 638 bin tona çıkacağı, bunun da bugünkü gübre tüketiminde yüzde 46 artış anlamına geleceği ifade ediliyor. Aynı şekilde 22 bin dolayında traktörü olan bölgenin sulu tarıma geçişle birlikte 2010 yılında gereksineceği traktör sayısı 42 bin olarak planlanıyor (DSİ, 1980).

Tarımsal üretimde bolluk, yağlı tohumları, endüstriyel bitkileri girdi olarak kullanan gıda, tekstil başta olmak üzere imalat sanayi dallarına çeşitli hammadde kolaylıkları da getirmiş olacak. Diğer

şartların elverişli olması halinde, tarımsal üretimdeki artışla birlikte, hammaddeye ve Orta Doğu ülkelerinin pazarlarına yakınlık avantajını kullanmak isteyen yerli ve yabancı sermaye, sınai yatırımlara uygun bir atmosfere de kavuşacak.

GAP'ın Diğer Doğu İllerine Etkisi: GAP yatırımlarının Güneydoğu dışındaki Doğu illerine etkisi ise şimdilik oldukça sınırlı. Örneğin yatırımların hızlandığı 1983-1986 arasında Güneydoğu illerinin Türkiye milli gelirindeki payında görece artışlar görülmesine karşılık diğer Doğu illerinde gerileme sürüyordu (Özütün, 1988). GAP yatırımları, diğer Doğu illerinden gelen işsizlere inşaat dalında belli ölçüde istihdam yaratsa da bu istihdam geçici nitelikteydi. GAP yatırımlarının tamamlanmasıyla bölgedeki tarımsal gelişme beraberinde tarımsal sanayileşmeyi de getirirse, Doğu illerinden Batı'ya dönük işgücü ve sermaye göçünün bir kısmı GAP'a doğru yön değiştirebilir.

GAP'ın gerek kendi bölgesine, gerek Batı'daki sermayeye, gerekse diğer Doğu illerine getireceği fırsatların, olanakların gerçekleşmesi ise büyük ölçüde dış pazarın bulunmasına bağlı. Çünkü üretim artışıyla ortaya çıkacak ürün fazlası iç pazardan çok ihracata dönük olmak durumunda. Bu da dünya tarımının gerisinde kalmayan çağdaş bir tarım teknolojisini kullanmayı gerekli kıldığı gibi, diplomatik alanda potansiyel pazarlardan olmama becerisini göstermeye bağlı.

Günümüz dünyasında genetik araştırmalar ve biyoteknolojideki gelişmeler sonucu, tarımsal verimlilikte olağanüstü artışlar gerçekleştiriliyor (Kazgan, 1988). Bu gelişme, daha önceleri tarım malları ithalatçısı olan birçok ileri sanayi ülkesini tarımda kendine yeterli, hatta stoklara sahip duruma getirdi. 20. yy.'ın sonunda az gelişmiş ülkelerin gıda ithalatı açığının, Batılı sanayi ülkelerinin ise gıda fazlasının giderek büyüyeceği öngörülüyor. Daha 1988 Eylül'ünde AT'nin "kamusal müdahale" depolarında 12.5 milyon ton tarımsal ürün stoku vardı. Stokları eritmek üzere Avrupa Komisyonu, tarımsal

ürün fiyatlarında 2.2 milyar ECU tutarında indirim yapmaya zorlanmıştı. 1987 sonunda 171 tonu ABD'ye ait olmak üzere, dünya hububat stokları yaklaşık 450 milyon tonu bulmuştu. Yani Kuzey Amerika ve AT, GAP'ın tamamlanmasını izleyerek ortaya çıkacak tarım fazlasını pazarlamak açısından fazla umut vermiyorlar., Buna karşılık Orta Doğu ve Kuzey Afrika eksenindeki Arap ülkeleri, GAP sulamasıyla ortaya çıkabilecek fazlanın, en garantili ve en kârlı pazarları görülüyor.

Ancak, 1990'ların ortasında yaşanan Körfez krizinde Türkiye'nin izlediği dış politikanın bu pazarları riske soktuğu da ifade ediliyor. Örneğin Prof. Dr. Gülten Kazgan 18 Eylül tarihli "Cumhuriyet"'te yer alan makalesinde şöyle diyordu; "Türkiye-bu pazarı, bugün Körfez krizi tutumunda bir hata yaptığında siyasi nedenlerle kaybederse ne olur? Ne olacağı bellidir. Ya GAP sulamasıyla ortaya çıkabilecek ihrac edilebilir fazla iç pazara yönelir ve ürün fiyatları şiddetle düşer ve/veya uzak mesafedeki pazarlara yönelindiğinde taşıma giderinin yüksekliliği elde edilen net fiyatı düşürür. İç piyasadaki bu fiyat düşüşleri, bu fiyatla üretim maliyetlerini karşılayamayan bölgelerin üretim sürecinden uzun vadede ayrılmasına yol açar. Yani GAP sulamasından beklenen üretim artışı ortaya çıkmaz. Yapılan büyük yatırımın ülke çapındaki getirisi düşer."

Kazgan, aynı makalesinde, GAP'ın geleceğini belirleyecek diplomatik bir soruna da parmak basıyor, GAP barajlarında tutulacak suyun komşu ülkelerle yaratması muhtemel gerilimlere değiniyor, şöyle devam ediyordu, "Bölge ülkeleriyle siyasi ilişkileri sıcak tutarak bölgenin gıda ihtiyacının artan bölümünü sağlamanın diğer yararları da olacaktır. Bu ülkeler 'mide'lerinden Türkiye bağlandığında GAP sulamasının yaratacağı sorunların da hafifletilebilmesi olasılığı doğabilir. Sulama dolayısıyla Türkiye'nin Fırat ve Dicle'den kullandığı su miktarı arttığında Irak ve Suriye ile aradaki su sorunu büyüyebilecektir. Bu ülkeleri başka bakımdan Türkiye'ye bağımlı kılmak, çıkabilecek sorunu hafifletmeye katkı yapar."

K.sacası, Doğu'da gelişmeye ivme kazandırması beklenen

GAP yatırımlarının olgunlaşması için 2000'li yılları bekllemek gerektiği gerçeği bir yana, özellikle tarımda yaşanacak büyümenin ciddi pazar sorunlarıyla karşılaşması muhtemeldir. Bu tür sorunlara belli çözümler getirilse de, GAP'ın özellikle Kuzeydoğu'ya etkilerinin sınırlı olacağı söylenebilir. O nedenle Kuzeydoğu'nun gelişme sorunu için reçete olarak GAP'ı göstermek inandırıcı değildir.

*
* *

Doğu sorunu ile ilgili reform yaklaşımında, radikal bir kopuş zorunludur. Bugüne kadar hiçbir siyasi iktidarın özgül bir "Doğu sorunu" tanımı ve o sorunu çözmeye dönük özel bir programı olmadı. Doğu'da "gelişme" adına yaşananlar, aslında Batı'daki kapitalizmin gelişme ihtiyaçlarını karşılamaya dönük girişimlerdi. Özünde uluslararası sermaye ile bütünleşik Türkiye kapitalizminin enerji, hammadde, pazar gibi sorunlarını çözmeye dönük yatırımlar, "Doğu'yu kalkındıracak yatırımlar" olarak takdim edildi. Bu tür yatırımların Doğu'da gelişmeye hiç yol açmadığı söylenemez. Batı'daki kapitalizmin ihtiyaçları için atılan adımlar olsalar da, sonuçta yapılan yatırımlar, "yan ürün" olarak Doğu'da belirli gelişmeler yarattı. Ancak bu gelişme sürecindeki bağımlılık, tabi olma unsuru üzerinde durmak gerekir. Az gelişmiş Doğu, gelişmiş Marmara'nın ihtiyaçlarına bağımlı olarak ilerleyecekse, orada, hem az gelişmiş Doğu'nun gerçek gelişme ihtiyaçları, hem de gelişmenin boyutları gözardı edilebilir. Az gelişmiş bölgeye istihdam yaratıcı sanayi yatırımı gerekirken, oraya Batı'daki sanayiye elektrik üretecek yeni santrallerin yapımı için yatırımlar yapılırsa, bu yatırım Doğu'da yapılmakla beraber, Doğu için değildir. Doğu'daki insanların, bölgelerine yapılmış bu yatırımdan sağlayacakları yarar da çok sınırlıdır.

GAP da dahil olmak üzere bugüne kadar Doğu'ya yapılan yatırımlarda Doğu'nun özgül ihtiyaçlarından çok, Batı

kapitalizminin gelişim şartları dikkate alındı.

1968'den beri, özellikle "Doğu için" yaratılmış görünen "Kalkınmada Öncelikli Yöreler" (KÖY) uygulaması da bir başka fiyaskodur. En azından Doğu illeri için bunu söylemek gerekir. Yatırımcıya çeşitli vergi, kredi, ithalat kolaylıkları getiren bu uygulama, Doğu'daki illerden çok, Marmara'nını, "Kalkınmada Öncelikli II" olarak ilan edilen Çanakkale, Bilecik, Edirne gibi illerinde etkili oldu. İstanbul, Bursa, Kocaeli gibi merkezlere komşu olan bu illere verilen teşviklerin çekiciliği, yatırımları da hızlandırdı ve bu iller kısa sürede hissedilir gelişmeler yaşadılar. Oysa, aynı teşviklerin verildiği Doğu illeri yatırım yeri olarak seçilmediler. Üstelik, sözkonusu teşviklerin büyük illerdeki "organize sanayi bölgeleri"ne de verilmesi, bu uygulamayı Doğu açısından iyice anlamsızlaştırdı. Bursa'da, Tekirdağ-Çerkezköy'de, Eskişehir'de kurulu bulunan organize sanayi bölgelerini, Doğu illeri ile aynı kategoriye sokup aynı teşvikleri vermek, doğal olarak Doğu'nun seçilmemesi sonucunu yarattı ve KÖY uygulamasının bile "Doğu için" olmadığı anlaşıldı.

1980'li yılların "gelişme" yerine "gerileme" dönemi olduğu Doğu'da, yaşanan ekonomik ve sosyal sıkıntılar, çok ciddi siyasi sıkıntıları da beraberinde getirdi. Bu sorunlara birbirini tamamlayıcı çözümleri içeren bir program gerekiyor. Bu tür bir programın ayrıntıları, bölge ile ilgili daha bilimsel ve detay çalışmaları gerektirmekle beraber, temel yaklaşımlar konusunda bazı şeyler söylenebilir.

Böyle bir program, herşeyden önce Doğu'nun şartlarını, ivedi ihtiyaçlarını dikkate alan "Doğu için" bir program olmalı.

1978'den beri nüfusundan 5 milyonu sıkıyönetimle yönetilen Doğu'da kapsamlı bir demokratikleşme programı kendisini dayatıyor. 12 Eylül'ün anti-demokratik uygulamalarından, insan hakları ihlallerinden, işkencelerinden önemli ölçüde nasiplenen Doğu'da, ANAP iktidarları döneminde de baskılar sürdü. Bölgedeki silahlı politik gruplarla mücadele adına alınan önlemler, yöre halkını, canından bezdirici baskılarla karşıkarşıya bıraktı.

Doğu ile ilgili demokratikleşme programı, Türkiye genelinin ihtiyacı olan demokratikleşme programından soyutlanamaz. Ama bununla beraber yöreye özgü bazı yasakların ivedilikle kaldırılması ve baskıcı kurumların tasfiyesi gerekiyor. 12 Eylül döneminin ürünü olan 2932 sayılı yasa, Türkçe'den farklı anadillere sahip vatandaşlara kendi anadilleri ile konuşma, yazma ve iletişim yasağı getiriyordu. Bu çağdışı yasa, özellikle Kürtçe'ye konulmuş bir yasak olarak kabul ediliyordu. "Gelişme" salt ekonomik kalkınma olarak anlaşılamaz. Sosyal ve kültürel gelişme, toplumsal ilerlemenin diğer sacayaklarıdır. Kendi anadillerini kullanma yasağına maruz kalan insanların gelişmesinden söz etmek de mümkün değildir. Kürtçe'ye konulan yasak konusunda hatırı sayılır bir kamuoyu baskısı oluştu. Hatta iktidardaki ANAP mensupları bile yasağın anlamsızlığı konusunda ifadeler kullandı. Demokratikleşme, bu çağdışı yasayı değiştirmeyi zorunlu kılıyordu. Sonunda, 1990'da bir kararnameyle Kürtçe üzerindeki yasak kaldırıldı.

1983'te yürürlüğe konulan ve Doğu'nun önemli bir bölümünde uygulanan "Olağanüstü Hal Yasası" ile evrensel hukuk sisteminde kabulü mümkün olmayan birçok yasak, Türkiye'nin hukuk mevzuatına girdi. Bölge içinde tüm haberleşme araçlarına el koymak, sokağa çıkma yasağı getirmek, belli yerlerde kişilerin dolaşmalarını engellemek, araçların seyirlerini yasaklamak, keyfi aramalar yapmak, gazete, dergi, kitap ve benzerlerinin dağıtılmasını, basılmasını yasaklamak, kamuoyunun güvenini bozduğu kanısını uyandıranları bölge dışına çıkarmak ya da bölgeye girişini önlemek, toplantı ve gösteri yürüyüşlerini engellemek, bu yasanın getirdiği yasaklardan sadece birkaçı. Bölgede istikrar ve güven ortamı yaratılmak isteniyorsa, demokratikleşme programının bir parçası olarak bu yasadaki temel hak ve özgürlükleri kısıtlayan, demokrasiye, uluslararası anlaşmalara ve evrensel hukuk ilkelerine aykırı olan bütün düzenlemelerin iptali gerekiyor. Ayrıca, idarenin yargıya müdahalesi, sansür, sürgün, zora dayalı yerleşim yerlerinin boşaltılması uygulamalarına son verilmesi de gerekli.

Türkiye'nin 34 ülkeyle birlikte 1990'da altına imza attığı "Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı"nda şu cümleler yer alır;

"Etnik, kültürel, dil ve dini kimlikler"İN korunacağı... Kişilerin bu kimliklerini, "ayırma" tabi tutulmaksızın ve yasa önünde tam bir eşitlikle, özgür olarak ifade etmeye, korumaya ve geliştirmeye" hakları olduğu...

Anadolu mozağını oluşturan her etnik grup gibi, Kürtler de kültürel kimliklerini baskısız koruyabilmeli, geliştirebilmeliler. Siyasi inanç ve düşüncelerini örgütlü biçimde savunabilmeliler.

Demokratikleşme programına paralel olarak Doğu'nun ekonomik ve sosyal gelişmesi, bölge koşullarını ve halkın acil ihtiyaçlarını dikkate alan bir "bölgesel gelişme planı" çerçevesinde ele alınabilir. Yöre halkının temsilcilerinin katılımıyla da oluşturulacak bu plan, öncelikle Batı'ya işgücü ve sermaye kanamasını önlemek durumunda. Düşük gelirin, işsizliğin, çeşitli mahrumiyetlerin, iç göçlere yolaçtığından söz etmiştik. O nedenle bölgede kişi başına düşen geliri artırıcı, istihdam yaratıcı projelere öncelik vermek zorunlu. Kısa, orta ve uzun vadeli hedefleri, yöre insanlarının katılımıyla oluşturulacak böyle bir bölgesel gelişme planı, Doğu'da sürmekte olan GAP gibi, bölgenin kaderiyle ilgili yatırımlarla koordineli götürülebilir ve GAP'ın bölgeye azami yararı sağlaması için gerekli düzenlemelere gidilebilir, ek projeler geliştirilebilir. Bölgenin artacak tarımsal potansiyeli, ürünü işleyecek tarımsal sanayiler halkasıyla entegre bir duruma getirilebilir.

Bölgesel gelişme planı ile belirlenecek hedefler doğrultusunda hangi sanayilerin geliştirileceği ve kalkınmayı sürükleyecek sektörlerin neler olacağı, bölge içi çekim merkezlerinin nerelerde kurulacağı, yapılacak ayrıntılı etüdlerle saptanabilir.

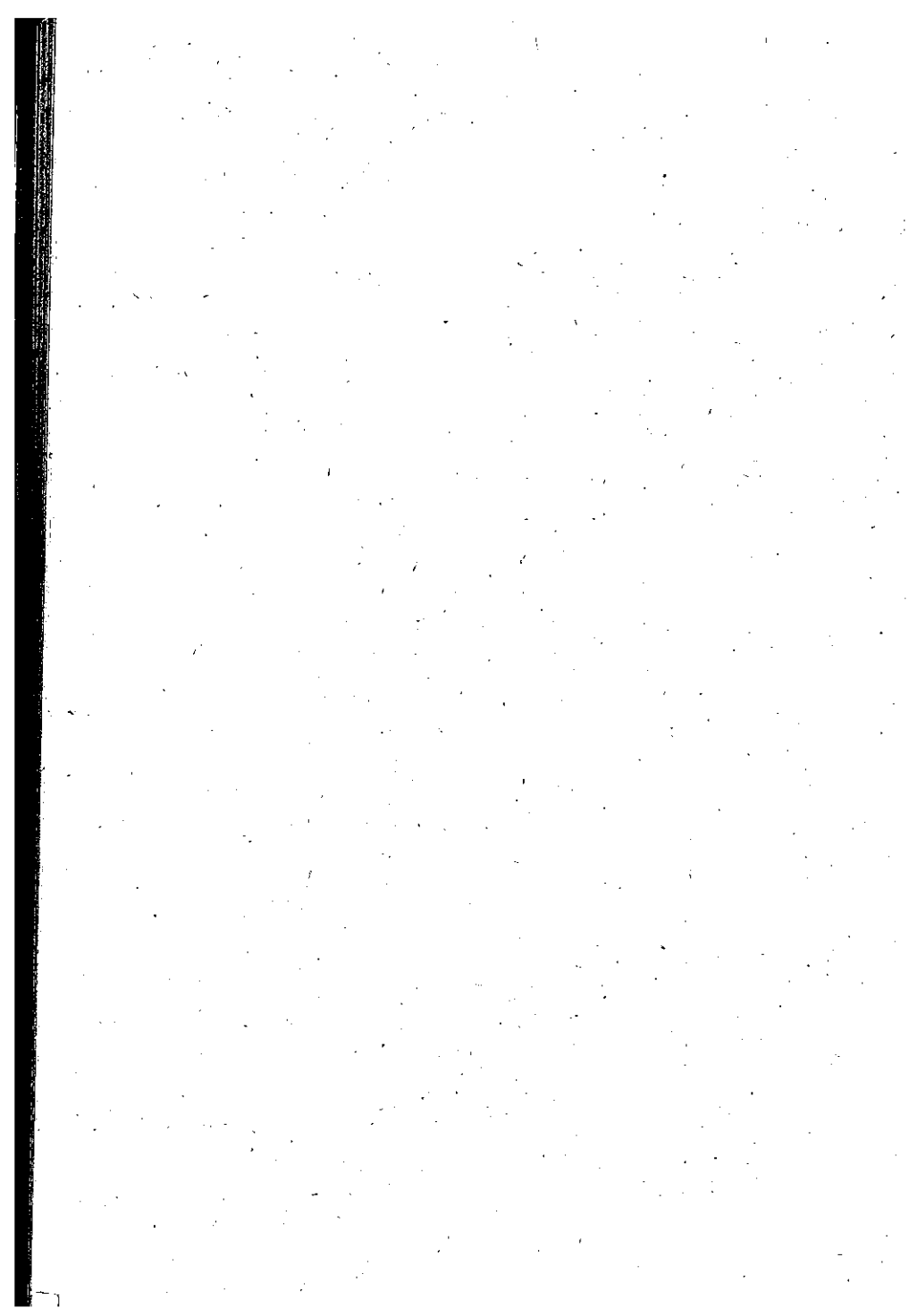
Özellikle GAP ile birlikte büyük rantların yaratılacağı Güneydoğu'da, eşitsiz toprak dağılımını etkin bir toprak reformu ile adilleştirmek ve küçük üreticilerin demokratik kooperatiflerde örgütlenmesi için gerekli koşulları hazırlamak, atılacak önemli adımlardan biridir.

Sağlık hizmetlerinin daha çok yaygınlaştırılması, bölgeye eğitimde /fırsat eşitliğinin sağlanması, eğitimin niteliğinin artırılması, Doğu'nun sosyal gelişmesi için gerekli diğer reformlardan bazılarıdır.

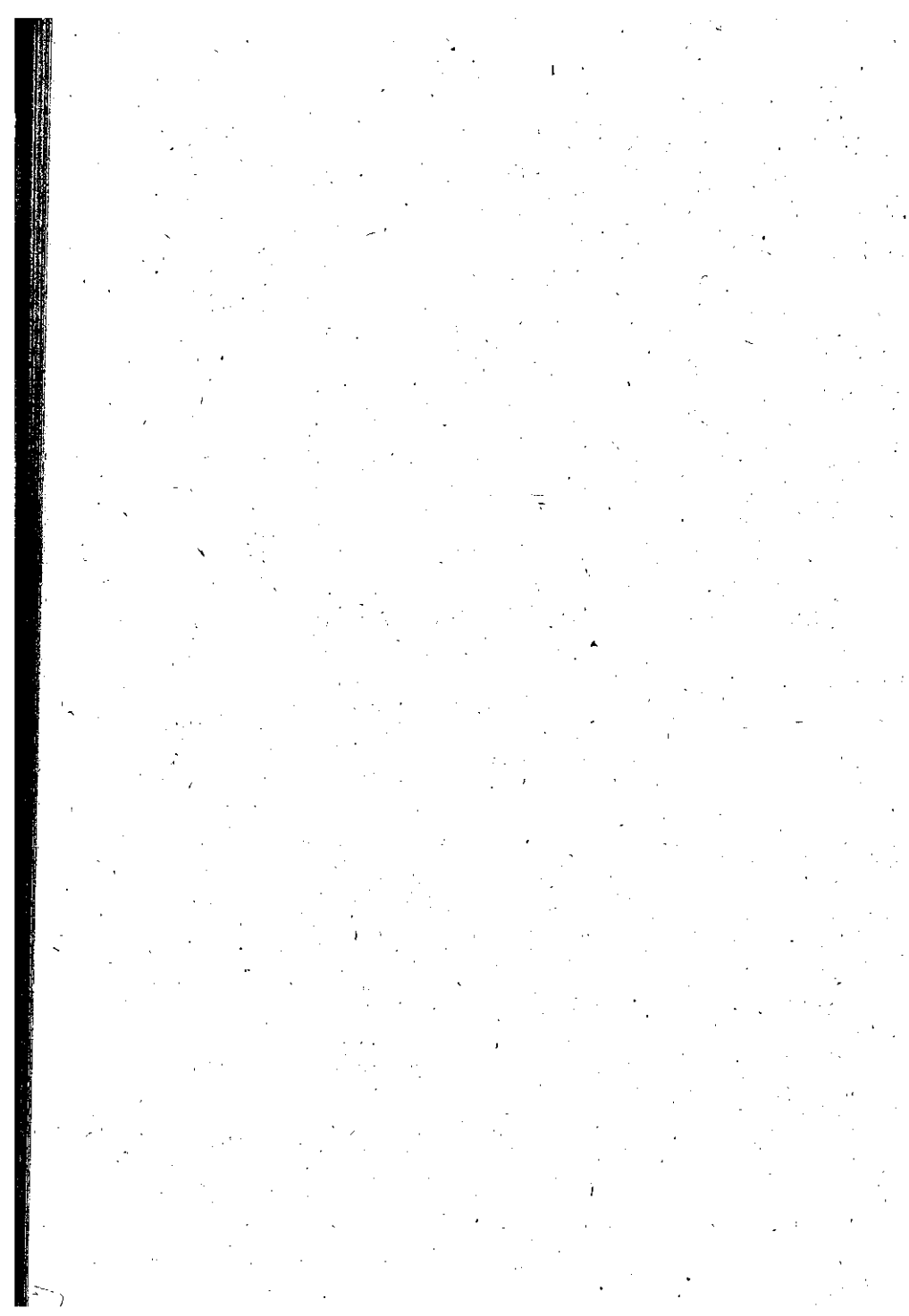
Kuşkusuz, bölgesel gelişme planının uygulamasında öncülük, devlete düşer. Dünya pratiği ve bugüne kadar çarpık ve eksik de olsa Doğu'ya ilişkin uygulamalar, gelişme planının kamu öncülüğünde olması gerektiğini gösteriyor. Devleti sadece altyapı yatırımlarıyla görevlendirip, sanayiden çeken 12 Eylül ve ANAP zihniyeti, 1980'lerin yoksullaşan Doğu'sunu yarattı.

Gerek Avrupa'da, ABD'de, gerekse diğer dünya ülkelerinde bölgesel az gelişmişlikle ilgili programların devlet öncülüğünde uygulandığı görülüyor. Kuzeyi ile güneyi arasındaki farkı 1950'lerden bu yana azaltmaya çalışan İtalya, "Cassa Per Il Mezzogiorni" adlı kamu kuruluşu aracılığıyla bölgeye eğildi ve IRI ile ENI adlı KİT'lerde sorunun boyutlarını azaltmayı denedi, önemli mesafeler de aldı. 1930'larda ABD'de gerice bir yöre olan Tennessee Vadisi, 1933'te kurulan TWA aracılığıyla geliştirildi.

Türkiye'nin özel şartları, Doğu illeri ile ilgili devletin ekonomik müdahalesini daha çok gerekli kılıyor. Özellikle yaşanan sorunların ulaştığı boyutlar dikkate alınırsa.

EK TABLOLAR

EK TABLO: 1
Doğu illerinin Yüzölçümleri

İller	Yüzölçümü (km ²)		
	İzdüşüm Alan (*)	Gerçek Alan	
		Göller Dahil	Göller Hariç
Adıyaman	7.423	7.871	7.871
Ağrı	11.066	11.488	11.458
Bingöl	8.319	8.911	8.911
Bitlis	8.010	8.551	6.674
Diyarbakır	14.908	15.400	15.400
Elâzığ	9.455	9.951	9.866
Erzincan	11.413	12.165	12.165
Erzurum	25.133	26.582	26.564
Hakkari	9.521	9.885	9.885
Kars	18.841	19.407	19.261
Malatya	11.752	12.308	12.308
Mardin	12.463	12.879	12.879
Muş	8.413	8.713	8.697
Siirt	11.783	12.462	12.462
Tunceli	7.954	8.676	8.676
Urfa	19.271	19.615	19.615
Van	21.095	21.823	19.797
Bölge Toplamı	216.820	226.647	222.489
Türkiye Toplamı	779.452	814.578	805.689
Bölgenin Payı (%)	27.8	27.8	27.6
(*) Gölleri ve adaları kapsamaktadır.			

EK TABLO: 2
Doğu illerinde İklim

İller	Denizden Yükseklik (m.)	Ortalama Yağış (mm.)	Ortalama Sıcaklık (C°)	En Yüksek Sıcaklık (C°)	En Düşük Sıcaklık (C°)	Ortalama Donlu Gün Sayısı
Adıyaman	678.0	835.4	17.0	42.6	-9.4	45.6
Ağrı	1.632.0	528.5	6.1	38.0	-43.2	161.0
Bingöl	1.177.0	910.4	12.1	41.2	-20.5	94.9
Bitlis	1.559.0	975.7	9.4	36.8	-19.0	106.7
Diyarbakır	650.0	495.9	15.9	46.2	-24.2	64.0
Elazığ	1.105.0	433.2	13.0	42.0	-22.6	81.1
Erzincan	1.215.0	374.1	10.7	40.5	-32.5	110.0
Erzurum	1.869.0	460.5	6.0	34.0	-30.1	153.9
Hakkari	1.720.0	791.7	9.9	38.8	-22.6	116.9
Kars	1.775.0	527.7	4.2	34.6	-39.6	180.9
Malatya	998.0	382.6	13.7	41.8	-25.1	74.4
Mardin	1.080.0	713.4	15.8	42.0	-13.9	35.0
Muş	1.238.0	886.7	9.7	37.0	-29.0	116.1
Siirt	895.0	756.2	15.9	42.7	-19.3	45.6
Tunceli	979.0	1.101.0	12.5	40.7	-29.0	85.7
Urfa	547.0	473.1	18.1	46.5	-12.4	24.3
Van	1.725.0	384.0	8.8	37.5	-28.7	132.1

EK TABLO: 3
Doğu'nun Gölleri

Göl	Yüzölçümü (Km2)	Denizden Yüksekliği (m)	Bulunduğu İl
DOĞAL GÖLLERİ:			
Van	3.716	1.646	Van-Bitlis
Çıldır	115	1.959	Kars
Erçek	98	1.803	Van
Hazar	86	1.248	Elazığ
Nazik	48	1.816	Bitlis
Balık	34	2.250	Ağrı
Hazapın	14	1.794	Kars
Haçlı	16	1.583	Muş
Nemrut	12	2.247	Bitlis
Arin	13	1.658	Bitlis
Akdoğan	11	2.153	Erzurum

BARAJ GÖLLERİ:

Keban	675	-	Elazığ
Arpaçay	42	-	Kars
Devegeçidi	32	-	Diyarbakır
Sürgü	5	-	Malatya
Zernek	5	-	Van

EK TABLO: 4
Doğu'nun Seçilmiş Akarsuları

<u>Akarsu</u>	<u>Ölçü Noktası</u>	<u>Uzunluğu (km.)</u>
Aras Nehri	Bingöl Dağı-SSCB Sınırı	548
	Tüm Yatak	1.059
Arpa Çayı	Çıldır Gölü-Aras	174
Batum Çayı	Mirismail-Dicle	170
Uluçay (Botan)	Hakkari Kuzeyi-Dicle	170
Çaltı Suyu	Yılanlı Dağ-Fırat	143
Dicle	Gölcük Gölü-Irak Sınırı	523
	Tüm Yatak	1.900
Fırat	Tüm Yatak	2.800
	Dumlu Dağı-Suriye Sınırı	971
	Murat Kaynağı-Suriye Sınırı	1.263
Garzan Çayı	Malato Dağı-Dicle	122
Göksu Çayı	Göksunun Gözeleri-Fırat	174
Hinis Çayı	Bingöl Dağı-Murat	129
Kahta Çayı	Beydağı-Fırat	114
Karasu	İran Sınırı-Van Gölü	148
Munzur Çayı	Munzur Kaynağı-Murat	144
Murat Nehri	Aladağ-Fırat	722
Piri Suyu	Şakşak Dağı-Munzur Suyu	128
Tohma Çayı	Kormas-Fırat	255
Zap Suyu	Miremir Dağı-Irak Sınırı	189

EK TABLO: 5
Doğu İllerinde Nüfus: 1950-1990

İller	1950	1960	1970	1980	1985	1990
Adıyaman	-	233.715	303.511	367.595	430.728	513.131
Ağrı	155.455	215.118	290.311	368.009	421.131	437.093
Bingöl	97.328	131.364	177.951	228.702	241.548	250.966
Bitlis	88.634	128.966	185.473	257.908	300.843	330.115
Diyarbakır	293.738	401.884	581.208	778.150	934.505	1.094.996
Elazığ	213.330	278.332	326.915	440.808	483.715	498.225
Erzincan	197.770	243.005	276.122	282.022	299.985	299.251
Erzurum	461.090	568.864	684.951	801.809	856.175	848.201
Hakkari	44.207	67.766	102.312	155.463	138.707	172.429
Kars	410.236	543.600	660.018	700.238	722.431	662.155
Malatya	483.565	394.172	510.979	606.996	665.809	702.055
Mardin	269.490	353.411	453.092	564.967	490.044	557.727
Muş	107.286	167.638	234.250	302.406	339.492	376.543
Siirt	156.703	232.243	320.684	445.483	228.681	243.435
Tunceli	105.759	140.068	157.293	157.974	151.906	133.143
Van	145.944	211.034	325.763	468.646	547.216	637.433
Şanlıurfa	298.394	401.919	538.131	602.736	795.034	1.001.455
Batman	-	-	-	-	285.423	344.669
Şırnak	-	-	-	-	216.614	262.006
Toplam Doğu	3.528.932	4.713.101	6.178.964	7.529.912	8.047.950	9.365.078
Türkiye	20.947.188	27.754.820	35.605.176	44.736.957	50.664.458	56.473.035
Bölge Payı (%)	16.8	17.0	17.3	16.8	16.9	16.6

Kaynak: DİE

EK TABLO: 6
Doğu İllerinin Kır-Kent Nüfusu

	1990			Yıllık Nüfus Artışı (Binde)	
	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu (%)	Kırsal Nüfus (%)	1985-90	1980-85
Adıyaman	513.131	42.7	57.3	35.01	31.7
Ağrı	437.093	36.3	63.7	7.44	27.0
Bingöl	250.966	34.5	65.5	6.19	10.9
Bitlis	330.115	43.3	56.7	17.92	30.8
Diyarbakır	1.094.996	54.8	45.2	31.70	36.6
Elazığ	498.225	54.7	45.3	5.91	18.1
Erzincan	299.251	48.2	51.8	-0.55	12.2
Erzurum	848.201	47.2	52.8	-1.87	13.1
Hakkari	172.479	41.2	58.8	43.58	32.2
Kars	662.155	31.6	68.4	-17.42	6.2
Malatya	702.055	54.0	46.0	10.60	18.5
Mardin	557.727	44.6	55.4	25.87	28.7
Muş	376.543	26.9	73.1	20.72	23.1
Siirt	243.435	45.2	54.8	12.50	32.7
Tunceli	133.143	38.2	61.8	-24.03	-7.8
Şanlıurfa	1.001.455	55.0	45.0	46.16	55.4
Van	637.433	40.6	59.4	30.52	31.0
Batman	344.669	56.2	43.8	37.72	(...)
Şırnak	262.006	47.8	52.2	38.98	(...)
Bölge Toplamı	9.365.078	48.3	51.7	32.73	13.75
Türkiye Toplamı	56.473.035	59.0	41.0	21.71	24.88
Bölge Payı (%)	16.6	13.6	20.9		
Kaynak: DİE Genel Nüfus Sayımı					

EK TABLO: 7
Doğu İlleri ve Çiftçi Nüfus (1985)

<u>İller</u>	<u>Toplam Faal Nüfus (*)</u>	<u>Tarımdaki Nüfus (%)</u>
Adıyaman	172.220	83.0
Ağrı	170.109	77.6
Bingöl	103.799	85.6
Bitlis	112.455	86.5
Diyarbakır	326.498	71.5
Elazığ	179.751	66.6
Erzurum	135.067	65.9
Erzurum	362.534	72.4
Hakkari	81.091	74.0
Kars	341.257	80.9
Malatya	263.914	69.7
Mardin	247.267	78.1
Muş	142.699	84.6
Siirt	177.866	75.8
Tunceli	67.833	79.4
Şanlıurfa	287.417	73.2
Van	208.012	79.3
Toplam	3.379.789	75.6
Türkiye	20.556.786	58.9
Bölgenin Payı (%)	16.4	

(*) 12 ve daha yukarı yaştaki faal nüfus.

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İst. - 1985

EK TABLO: 8
Doğu İllerinde Faal Nüfus ve İşteki Durumları (1985)

İller	Toplam(*)	Ücretli (%)	İşveren (%)	Kendi Hesabına Çalışan (%)	Ücretsiz Aile İşçisi (%)
Adıyaman	172.220	13.71	0.24	24.80	61.25
Ağrı	170.109	19.50	0.21	20.40	59.89
Bingöl	103.799	11.39	0.21	21.18	67.22
Bitlis	112.455	16.51	0.36	21.85	61.28
Dişarbakır	326.498	26.91	0.32	21.48	51.29
Elazığ	179.751	27.22	0.51	21.38	50.89
Erzincan	135.067	29.18	0.42	22.19	48.21
Erzurum	362.534	23.28	0.33	21.64	54.75
Hakkari	81.091	23.68	0.25	18.32	57.75
Kars	341.257	16.60	0.17	22.33	60.90
Malatya	163.914	24.64	0.52	22.55	52.29
Mardin	247.267	18.90	0.25	23.24	57.61
Muş	142.699	12.14	0.13	21.45	66.28
Siiirt	177.866	20.78	0.30	23.20	55.72
Tunceli	67.833	17.69	0.32	22.72	59.27
Şanlıurfa	287.417	23.65	0.36	25.17	50.82
Van	208.012	17.39	0.21	22.95	59.45
Toplam	3.377.789	706.306	10.352	755.946	1.907.045
Türkiye	20.566.786	33.0	1.0	22.9	42.8
Bölge Oranları (%)	16.4	20.9	0.3	22.4	56.4

(*) 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus.

Kaynak: DİE, *Genel Nüfus Sayımı 1985'ten*

EK TABLO: 9
Doğu Nüfusunun Okuryazarlık ve Eğitim Durumu
(6 Yaş ve Yukarısı Nüfus, 1985)

İller	Toplam	Okuma Yazma Bilmeyen (%)	Diplomasız Okur-yazar (%)	Okul Görmemiş Nüfus (%)
Adıyaman	341.248	38.2	22.3	60.5
Ağrı	326.893	43.7	20.5	64.2
Bingöl	190.508	42.2	21.0	63.2
Bitlis	231.520	45.5	24.7	70.2
Diyarbakır	739.419	47.7	18.1	65.8
Elazığ	408.607	31.0	19.0	50.0
Erzincan	257.212	23.7	17.9	41.6
Erzurum	703.872	30.4	19.5	49.9
Hakkari	138.266	54.3	15.2	69.5
Kars	592.916	28.9	22.6	51.5
Malatya	559.586	27.7	19.5	47.2
Mardin	502.747	52.0	18.3	70.3
Muş	260.757	44.6	20.8	65.4
Siirt	398.505	48.3	20.0	68.3
Tunceli	126.248	30.2	20.6	50.8
Şanlıurfa	627.269	52.0	16.7	68.7
Van	416.891	49.2	19.4	68.6
Türkiye	43.112.337	22.5	18.4	40.9

EK TABLO: 10
Doğu'da Yükseköğretim (1987-1988)

İller	Bağlı Olduğu Üniversite	Fakülte Sayısı	Yüksek Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı(**)	Öğretim Elemanı Sayısı	Yatırım Ödeneği (Milyon TL)(***)
Adıyaman	İnönü	-	1	94	7	-
Ağrı	Atatürk	-	1	818	14	-
Bingöl	Fırat	-	1	180	8	-
Bitlis	Yüzüncü Yıl	-	1	48	2	-
Diyarbakır (*)	Dicle	6	2	6.599	478	3.958
Elazığ (*)	Fırat	5	2	4.962	401	4.660
Erzincan	Atatürk	-	2	1.359	40	-
Erzurum (*)	Atatürk	8	2	14.326	1.067	4.840
Hakkari	-	-	-	-	-	-
Kars	Atatürk	1	-	141	16	-
Malatya (*)	İnönü	3	2	2.402	181	3.965
Mardin	-	-	-	-	-	-
Muş	-	-	1	19	-	-
Siiirt	Dicle	-	2	898	29	-
Tunceli	Fırat	-	1	168	5	-
Şanlıurfa	Dicle	1	1	1.300	43	-
Van (*)	Yüzüncü Yıl	3	1	1.831	117	1.867
Bölge Toplamı		27	20	35.145	2.408	19.290
Türkiye		191	152	503.623	27.196	171.278
Doğu'nun Payı (%)		14.1	13.1	7.0	8.9	11.3

(*) Üniversite merkezlerinin olduğu iller.

(**) Öğrenci sayısına açık öğretim öğrencileri dahildir.

(***) Fakülte ve yükseköğretim yatırım ödenekleri üniversite içinde verilmiştir.

Kaynak: YÖK

EK TABLO: 11
Doğu İllerinde Sağlık Göstergeleri (1988)

<u>İller</u>	<u>Toplam Hekim Sayısı</u>	<u>Yatak Sayısı</u>	<u>Sağlık Ocağı Sayısı</u>	<u>1 Hekime Düşen Nüfus</u>
Adıyaman	110	325	29	3.916
Ağrı	104	175	32	4.049
Bingöl	97	155	18	2.490
Bitlis	75	185	14	4.011
Diyarbakır	526	2.480	49	1.777
Elazığ	257	2.120	52	1.882
Erzincan	122	536	35	2.459
Erzurum	615	2.129	30	1.392
Hakkari	60	250	30	3.044
Kars	185	580	76	3.905
Malatya	219	952	47	3.040
Mardin	145	400	52	4.497
Muş	62	285	22	3.476
Siirt	114	355	28	4.603
Tunceli	69	155	29	2.202
Şanlıurfa	230	670	50	3.457
Van	132	480	45	4.149
Toplam	3.122	12.057	591	2.738
Türkiye	38.829	113.010	3.170	1.304
Bölge Payı (%)	8.0	10.7	18.8	-

Kaynak: Sağlık Bakanlığı

EK TABLO: 12
Doğu'da Sağlık Evi ve Ebe Durumu (1988)

İller	Kadın Sayısı (*)	Ebe Sayısı	1000 Kadına Düşen Ebe Sayısı	Sağlık Evi	
				Mevcut	Öngörülen
Adıyaman	86.787	99	1.14	99	119
Ağrı	75.470	56	0.74	66	130
Bingöl	47.679	41	0.86	48	62
Bitlis	56.280	41	0.73	41	98
Diyarbakır	180.511	76	0.42	96	171
Elazığ	105.571	138	1.30	138	166
Erzincan	69.581	65	0.93	65	107
Erzurum	179.692	193	1.07	193	240
Hakkari	32.554	29	0.89	32	53
Kars	149.590	103	0.69	126	276
Malatya	147.771	153	1.03	153	171
Mardin	127.986	86	0.67	100	190
Muş	63.411	31	0.48	44	95
Siirt	103.391	63	0.60	72	197
Tunceli	32.233	64	1.98	64	102
Şanlıurfa	152.805	83	0.54	113	151
Van	103.735	69	0.66	69	125
Bölge	1.715.047	1.390	0.81	1.519	2.453
Türkiye	12.336.915	8.085	0.66	8.221	10.531
Bölge Payı (%)	13.9	17.2	-	18.4	23.3

(*) 1985 Nüfus Sayımına göre, evli ya da dul, boşanmış kadınlar.

Kaynak: Sağlık Bakanlığı

EK TABLO: 13
Doğu'nun Kadınları ve Çocukları: 1985
(12 ve Yukarı Yaştaki Evli, Dul Kadın)

İller	Toplam Kadın Sayısı	Doğurdukları		Kadın Başına Çocuk	Çocuksuz Kadın(%)	Bebek Ölümü(%)
		Çocuk (Canlı) Sayısı				
Adıyaman	86.787	464.886	5.4	8.3	9.8	
Ağrı	75.470	446.144	5.9	9.5	9.3	
Bingöl	47.679	273.725	5.7	8.9	11.2	
Bitlis	56.280	315.245	5.6	9.0	13.8	
Diyarbakır	180.511	959.575	5.3	9.6	6.0	
Elazığ	105.571	512.303	4.8	8.6	9.2	
Erzincan	69.581	330.036	4.8	8.3	5.5	
Erzurum	179.692	950.624	5.3	9.0	7.7	
Hakkari	32.554	168.065	5.2	10.8	5.5	
Kars	149.590	879.174	5.9	8.7	8.2	
Malatya	147.771	700.317	4.7	9.4	5.7	
Mardin	127.986	692.611	5.4	9.7	5.2	
Muş	63.411	377.540	6.0	8.7	9.3	
Siirt	103.391	552.250	5.3	10.0	6.0	
Tunceli	32.233	178.021	5.5	8.2	3.4	
Şanlıurfa	152.805	784.178	5.1	9.9	9.8	
Van	103.735	578.527	5.6	9.4	8.6	
Bölge	1.715.047	9.163.221	5.4	-	-	
Türkiye	12.336.915	50.543.649	4.1	9.2	6.6	
Bölge Payı (%)	13.9	18.1	-	-	-	

Kaynak: DİE

EK TABLO: 14
Doğu'da Köyler: Su, Elektrik, Telefon (1988)

İller	Köy Sayısı	Elektrikli Köy (%)	Telefonlu Köy (%)	İçme Suyu Yeterli Köy (%)
Adıyaman	350	98.9	97.2	70.3
Ağrı	559	97.3	100.0	51.7
Bingöl	323	96.9	99.1	71.8
Bitlis	285	98.2	98.9	68.1
Diyarbakır	693	95.4	98.8	49.1
Elazığ	558	99.6	98.3	75.9
Erzincan	563	99.5	99.8	81.1
Erzurum	1.038	98.3	100.0	64.3
Hakkari	146	86.3	83.6	84.5
Kars	778	97.0	100.0	64.0
Malatya	513	98.4	98.8	85.8
Mardin	725	98.3	96.7	50.0
Muş	373	100.0	100.0	83.1
Siirt	505	90.5	90.0	54.5
Tunceli	422	90.8	98.3	82.7
Şanlıurfa	745	98.5	98.3	49.8
Van	568	100.0	100.0	59.3

Kaynak: PTT, TEK, Köy Hizmetleri Gn. Md.

EK TABLO: 15
Doğu'nun Havameydanları ve Yolcu Taşıma: 1989

	Hava Trafik (İniş-Kalkış)			Yolcu Sayısı		
	Toplam	Türk	Yabancı	Toplam	İç Hat	
					Gelen	Giden
Diyarbakır	912	912	-	94.092	47.150	46.942
Elazığ	763	713	50	1.630	208	1.422
Erzincan	205	205	-	301	76	225
Erzurum	1.308	908	400	56.182	30.631	25.551
Kars	139	137	2	441	116	325
Malatya	318	318	-	16.388	8.235	8.153
Şanlıurfa	168	168	-	450	199	251
Van	604	570	34	34.524	17.727	14.797

Kaynak: Devlet Hava Meydanları İşl. Gn. Md.

EK TABLO: 16
Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü (Kişi)

Doğu İlleri	İl Merkezleri	İlçe Merkezleri	Bucak ve Köyler
Adıyaman	5.83	6.45	6.87
Ağrı	6.67	7.10	8.10
Bingöl	6.22	7.03	8.04
Bitlis	6.77	7.38	8.91
Diyarbakır	6.14	6.86	7.52
Elazığ	5.24	5.79	6.88
Erzincan	4.84	5.74	6.50
Erzurum	5.60	6.16	6.99
Hakkari	7.23	7.47	9.44
Kars	5.74	6.14	7.71
Malatya	5.38	5.75	6.97
Muş	6.57	7.41	8.72
Siirt	6.86	7.50	8.24
Tunceli	5.77	5.72	7.39
Şanlıurfa	6.17	6.77	7.14
Van	6.73	7.63	8.75
Türkiye Ortalaması	4.47	5.00	5.99

Kaynak: DİE

EK TABLO: 17
Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki
Başlıca Maden Rezervleri

İller	Maden Türü	Bilinen ve Umulan Rezervler (Ton)
Adıyaman	Bakır (Çelikhan)	325.000
	Manganez (Besni)	9.600
	Fosfat (Besni)	1.750.000
	(Gölbaşı)	250.000
	Linyit (Gölbaşı)	300.000
Ağrı	Asbest (Merkez)	30.000
	Kükürt (Diyadin)	10.000
	Pomza (Doğubeyazıt)	12.000.000 m ³
	(Patnos)	2.300.000.000 m ³
	Linyit (Eleşkirt)	350.000
	Fosfat (Genç)	5.000.000
Bingöl	Demir (Hamek)	98.100.000
	(Genç)	36.900.000
	Kaolen (Merkez)	60.000
	Linyit (Karlöva)	88.800.000
Bitlis	Demir (Merkez)	22.000.000
	Krom (Merkez)	3.000
	Asbest (Merkez)	500.000
	Fosfat (Merkez)	5.000.000
	Perlit (Merkez)	940.000.000
	Pomza (Merkez)	38.000.000 m ³

Diyarbakır	Demir (Kulp)	250.000
	Kurşun, Çinko (Dicle)	50.000
	Manganez (Ergani)	19.000
	Barit (Dicle)	2.850
	Fosfat (Çınar)	29.800.000
	Taşkömürü (Hazro)	1.800.000
Elazığ	Bakır (Baskil)	49.000
	Bakırlı Pirit (Maden)	11.700.000
	(Sivrice)	50.000
	Demir (Merkez)	262.450
	Manganez (Maden)	1.025
	Wolfram (Keban)	25.300
	Flüorit (Keban)	230.600
Erzincan	Demir (Iliç)	375.000
	(Kemaliye)	2.600.000
	Krom (Tercan)	1.500.000
	Manganez (Iliç)	70.000
	Asbest (Iliç)	52.355
	Manyezit (Çayırılı)	1.300.000
	(Refahiye)	840.350
	Perlit (Merkez)	71.500.000
	Linyit (Kemaliye)	10.000.000
	(Refahiye)	4.000.000
Erzurum	Bakır (İspir)	200.000.000
	Bakırlı Pirit (Şenkaya)	1.200.000
	Demir (Tekman)	2.000.000
	Krom (Tekman)	10.000
	Manganez (Oltu)	34.500

	Jips (Aşkale)	100.000.000
	Manyezit (Aşkale)	745.000
	Perlit (Pasinler)	237.800.000
	Linyit (Aşkale)	1.500.000
	(Hınıs)	33.000.000
	(Horasan)	5.000.000
	(İspir)	6.100.000
	(Oltu)	4.500.000
Kars	Arsenik (Kağızman)	50.000
	Asbest (Kağızman)	30.000
	Manyezit (Kağızman)	465.000
	Perlit (Göle)	2.000.000.000
	(Sarıkamış)	2.000.000.000
	Tuz (Kağızman)	60.000.000
	(Tuzluca)	100.000.000
	Linyit (Posof)	2.000.000
Malatya	Alüminyum (Doğanşehir)	140.000
	Bakır (Pütürge)	200.000
	Demir (Darende)	35.300.000
	(Doğanşehir)	18.900.000
	Demir (Hekimhan)	500.700.000
	(Pütürge)	10.600.000
	Krom (Darende)	320.000
	Asbest (Yeşilyurt)	429.000
	Profilit (Pütürge)	23.600.000
	Vermikulit (Darende)	10.000
	Linyit (Merkez)	1.000.000

Mardin	Kalker (Merkez)	20.000.000
	(Nusaybin)	30.000.000
	Marm (Merkez)	20.000.000
	Fosfat (Merkez)	4.000.000
	(Derik)	9.000.000
	(Mazıdağı)	403.500.000
	Asfaltit (Cizre)	6.000.000
Muş	Barit (Merkez)	3.200.000
	Çimento Hammad.(Merkez)	121.000.000
Silrt	Bakır (Şirvan)	26.000.000
	Krom (Baykan)	8.000
	(Kozluk)	2.000.000
	Asfaltit (Şirnak)	34.000.000
Tunceli	Krom (Pülümür)	51.000
Urfa	Fosfat (Bozova)	40.600
Van	Demir (Nirkis)	512.000
	Perlit (Erciş)	1.400.000.000
	Pomza (Merkez)	21.000.000 m ³
	(Erciş-Patnos)	60.000.000 m ³
	Traverten (Başkale)	5.000.000 m ³
	Linyit (Erciş)	3.900.000
	(Gürpınar)	1.000.000
Kaynak: Maden Tetkik Arama Enstitüsü		

EK TABLO: 18
GAP'ın Alt Projeleri

Proje Adı	Sulu Alan (Ha)	Hidroelektrik Enerji Üretimi Kapasitesi (MW)	Yıllık Elektrik Üretimi (Gwh)
A. Fırat Havzası			
1. Aşağı Fırat Projesi			
1.1. Atatürk Barajı ve HES	-	2.400	6.000
1.2. Şanlıurfa Tüneli ve HES	-	50	124
1.3. Şanlıurfa Harzan Sulaması	141.535	-	-
1.4. Mardin-Ceylanpınar Sulaması			
1.4.1. Birinci Safha Sulama	230.130	-	-
1.4.2. İkinci Safha Sulama	104.809	-	-
1.5. Siverek-Hilvan Pompaj Sulaması	160.105	-	-
1.6. Bozova Pompaj Sulaması	69.702	-	-
2. Karakaya Barajı ve HES	-	1.800	7.354
3. Sınır Fırat Projesi			
3.1. Birecik Barajı ve HES	-	672	1.797
3.2. Karkamış Barajı ve HES	-	180	470
4. Suruç-Baziki Projesi	146.500	-	-
5. Adıyaman-Kahta Projesi			
5.1.-HES	-	196	509
5.2. Sulama Projesi	77.409	-	-
6. Adıyaman-Göksu-Araban Projesi	71.598	-	-
7. Gaziantep Projesi	81.670	-	-
ALT TOPLAM	1.083.458	5.298	16.254

B. Dicle Havzası:

1.1. Kralkızı Barajı ve HES	-	90	146
1.2. Dicle Barajı ve HES	-	110	298
1.3. Dicle Sağ Sahil Sulaması	52.033	-	-
1.4. Dicle Sağ Sahil Pompaj Sulaması	74.047	-	-
2. Batman Projesi			
2.1. Batman Barajı ve HES	-	185	483
2.2. Batman Sağ Sahil Sulaması	18.758	-	-
2.3. Batman Sol Sahil Sulaması	18.986	-	-
3. Batman-Silvan Projesi	213.000	300	1.500
4. Garzan Projesi	60.000	90	315
5. İlsu Barajı ve HES	-	1.200	3.830
6. Cizre Projesi			
6.1. Cizre Barajı ve HES	-	240	1.208
6.2. Silopi Sulaması	32.000	-	-
6.3. Nusaybin-Cizre-İdil Pompaj Sul.	89.000	-	-

ALT TOPLAM	557.824	2.215	7.780
-------------------	----------------	--------------	--------------

GENEL TOPLAM	1.641.282	7.513	24.034
---------------------	------------------	--------------	---------------

Kaynak: DSI ve DPT

KAYNAKLAR

AFETİNAN (1972), Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933, Ankara

AKGÜN Tahsin (1955), Erzurum, . Ist.

ARIKAN Osman (1973), Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları, Ank.

ARSLAN Rıfki (1975), Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme, Yayınlanmamış doçentlik tezi, İ.T.Ü. İktisat Fak. Ist.

ASLAN Günay (1989), 33 Kurşun, Pencere Yay. Ist.

BANKALAR BİRLİĞİ (1989), Bankalarımızın 1988 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları..., Ankara

BASIN YAYIN MÜD. (1957), Türkiye Nasıl İlerliyor, 1950-1957

BAŞBAKANLIK TOPRAK VE TARIM MÜS. (1981), Urfa Faaliyet Raporu, Ank.

BAŞBAKANLIK YÜKSEK DENETLEME KURULU (1986), 1984 KİT Genel Raporu, Ank.

BAŞVEKALET İSTATİSTİK U.M. (1933), Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti, Ist.

BAYKARA Barbaros (1975), Dersim 1938, Ist.

BEŞİKÇİ İsmail (1969), Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar, Doğan Yayınevi, Ank.

BORATAV Korkut (1988), Türkiye İktisat Tarihi 1980-85, Gerçek Yayınevi, Ist.

BÖRTÜCENE İcen (1977), "Köylülüğün Farklılaşması Üzerine", Ülke, Sayı 1, Ank.

BULUTAY T.-ERSEL H. (1969), "Türkiye Milli Gelirinin İller İmalat Ücret ve Kâr Arasında Bölünüşü Üzerine Bir Deneme", SBF Dergisi, Aralık

BULUTAY T., TİMUR S., ERSEL H. (1973), Türkiye'de Gelir Dağılımı, SBF Yayını, Ank.

CUINET Vital (1894), La Turquie d'Asie IV, Paris

ÇAVDAR Tefvik (1974), Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri, Köz Yayınları, İstanbul

DESIYAB (1984), Çok Ortaklı Şirketler Envanter Çalışması, Ankara,

DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ, Genel Nüfus Sayımı, 1927 ve 1935-1985 arası yıllar

DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1937-1938, 1960-1962, 1964-1965

DİE, Zirai Bünye ve İstihsal, 1958-1960, 1960-62, 1965

DİE (1956), 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, Ankara

DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim, 1967, 1968, 1970, 1972, 1973, 1975, 1978, 1979, 1980 ve 1987

DİE (1970), 1927 Tarım Sayımı

DİE, 1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı

DİE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi, 1971-1983 arası yıllar

DİE (1973), Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ank.

DİE (1977), Seçim Sonuçları

DİE (1990)/, Daimi İkametgaha Göre İç Göçler 1985

DPT (1976), Gelir Dağılımı 1973, Ank.

DPT (1981), İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli 25 İl, Cilt I, Ank.

DPT (1982), Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller 25 İl (1980-1981 Dönemi), Ank.

DPT (1977), Kırsal Refah Politikaları, Ank.

DPT (1988), The Southeastern Anatolia Project Master Plan Study December, Ank.

DPT (1989), Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu

DSİ (1988), Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali, DSİ Broşürü, Ank.

DIYARBAKIR TİC. VE SAN. ODASI (1969), 1968'de Diyarbakır'da (Zirai-Ticari-İktisadi) Genel Durum, Diyarbakır

ELDEM Vedat (1970) Osmanlı İmparatorluğunun Şartları Hakkında Bir Tetkik, İş Bankası Kültür Yay. Ank.

EROĞUL Cem (1970), Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), SBF Yay. Ank.

ESİN Arif (1988), Avrupa Topluluklarının Bölgesel Kalkınma Politikası (1975-1987), İKV yayını, İst.

EUSSNER Ansgar (1989), Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na Tam Üyeliğinin Bölgesel Politika Açısından Etkileri, Friedrich Ebert Vakfı Yayını, İst.

FAO (1988), Production Yearbook, 1987, Roma

GALEANO Eduardo (1983), Latin Amerika'nın Kesik Damarları, Alan Y.

GÜLTEN Şefkati (1973), Erzurum İlinde Canlı Hayvan, Et Üretim, Tüketim ve Pazarlama Analizleri, Ank.

İŞİLTAN Fikret (1960), Urfa Bölgesi Tarihi, İst.

İSTANBUL ANAKENT BEL. (1988), Sayılarla İstanbul

KAYNAK Muhteşem (1984), "Çevreleşme ve Osmanlı Demiryolları", Yapıt, Sayı 5, Ank.

KAZGAN Gülten (1988), "2000 Yılında Türk Tarımı; Biyoteknoloji ve GAP Ne Getirebilecek?", Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000) İçinde, Yurt Yayınları, Ank.

KENDAL (1978), "Introduction, Les Kurdes sous L'Empire Ottoman" ve "Le Kurdistan de Turquie", Les Kurdes et le Kurdistan içinde. Maspero Yay. Paris.

KELEŞ Ruşen (1983), 100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme Konut ve Gecekondu, Gerçek Yayınevi, İst.

KEMALİ Ali (1932), Erzincan, İst.

KEYDER Çağlar (1982), Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), Yurt Yayınları, Ank.

KILINÇASLAN İsmet (1981), İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekansal Yapı İlişkileri, İTÜ Yayını, İst.

KOÇAK Cemil (1986), Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Yurt Yayınları Ank.

KOCABAŞOĞLU Uygur (1988), Anadolu'daki Amerika: Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İst.

KOÇ Vehbi (1973), Hayat Hikayem, İst.

KOROP Pyotr (1985), USSR; Looking at an Economic Map, NPA, Moscow

KURMUŞ Orhan (1977), Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Bilim Yay. İst

KURUÇ Bilsay (1988), Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, SBF Yayını, Ank.

KUTBAY Cemil (1982), Kamu Yatırımlarının Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Diğer İller İtibariyle Dağılımı, DPT Yayını, Ank.

KÜEY Ahmet (1970), Doğal, Tarımsal, Ekonomik ve Turistik Yönleriyle Diyarbakır, Diyarbakır

LUTHER U.H. (1984), Güney Kore Bir Model Olabilir mi?, Belge Yayınları, İst.

NEYZİ Nezir (1963), Türkiye Petrol Sanayi, İ.Ü. İktisat Fak. Yayını, İst.

OECD (1988), Regional Policies and Problems in Turkey, Paris

ORTAYLI İlber (1982), İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, SBF Yayını, Ank.

ORTAYLI İlber (1978), "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 9, İst.

ÖLÇEN Nejat (1966), Akselerasyon Prensibi ve Türkiye'nin Makroekonomik Hedefleri, Ank.

ÖZKÖK Burhan (1937), Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları, İst.

ÖZÖTÜN Erdoğan (1980), Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası, DİE Yayını, Ank.

ÖZÖTÜN Erdoğan (1988), Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılasının İller İtibariyle Dağılımı; 1979-1986, İSO Yayını, İst.

ÖZMUCUR Süleyman (1988), "Bölgelerarası Gelir Dağılımı", Türkiye'de Bölgesel Politika Semineri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler K.H. Yayını, İst.

PAMUK Şevket (1984), Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, Yurt Yayınları, Ank.

PAMUK Şevket (1988), Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, Gerçek Yayınevi, İst.

ROZALIEV Y.N. (1978), Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, 1923-1960, Onur Yayınları, Ank.

SARIBAY Yaşar (1984), Türkiye'de Din ve Parti Politikası, Alan Yayınları, İst.

SILIER Oya (1976), Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları, ODTÜ Yayını, Ank.

SOSYALİZM VE TOPLUMSAL MÜCADELELER
ANSİKLOPEDİSİ, İletişim Yayınları, İst.

SÖNMEZ Mustafa (1982), Türkiye Ekonomisinde Bunalım, İkinci Kitap, Belge Yayınları, İst.

SÖNMEZ Mustafa (1990), Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler, Arkadaş Yayınevi, Ank.

ŞAHİN Mehmet (1975), Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları, Ank.

TEKELİ İ., GÜLÖKSÜZ Y. OKYAY T. (1976), Dolmuşlu, Gecekondu, İşportalı Şehir, Cem Yayınları, İst.

TEZEL Yahya Sezai (1970), "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı", SBF Dergisi, Sayı 25

TEZEL Y.S. (1986), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Yurt Yayınları- Ank.

TOKGÖZ Erdiç (1976), Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ank.

TÖKİN İsmail Hüsrev (1934), Türkiye Köy İktisadiyatı, Kadro Dergisi Yayını, Ank.

TÖKİN İ.H. (1946), İktisadi ve İçtimai Türkiye Cilt III, "Türkiye'de Sanayi", Ank.

TÖRÜNER Mete (1982), Çalışanlar ve Gelir Farklılıkları, Gazi Üniversitesi Yayını, Ank.

TÜREL Oktar (1981), "1970'li Yıllarda Mühendislik Sanayilerindeki Kamu Yatırımları", ODTÜ Gelişme Dergisi, 1981 Özel Sayısı, Ank.

TUNCER Baran (1968), Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu. SBF Yayını, Ank.

TÜMERTEKİN Erol (1972), İstanbul Sanayiinde Kuruluş Yeri, İst.

TEK (1973), 50. Yıl, Türkiye Elektrik Kurumu Yayını, Ank.

TİB AYLIK BÜLTEN (1975), "Amerikan Yardımı Hakkında", Sayı 8

TSKB (1975), TSKB 25. Yıl, İst.

TOBB (1989), GAP ve Özel Sektör, Ank.

TOBB (1989), Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Bölgesel Gelişme İçin Bir Model, Ank.

TOBB (1990), Kalkınmada Öncelikli Yörelere'deki Yükseköğretim Kurumlarının Çevreye Dönük Faaliyetleri, Ank.

TÜRKİYE ÇEVRE SORUNLARI VAKFI (1989), Türkiye'nin Çevre Sorunları, Ank.

VAN İL YILLIĞI, 1967, 1973

VARLIK Bülent (1977), Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi, TİB Yayını, Ank.

VARLIK Bülent (1976), 19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması, TİB Yayını, Ank.

YALÇINKAYA Ekrem (1940), Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası, İst.

YURT ANSİKLOPEDİSİ, Anadolu Yayıncılık, İst.

D I Z İ N

Ağrı İsyanı 97

Akdeniz 74, 225

Amerikan misyonierleri 82

Arsa spekülasyonu 62, 211

Anadolu Demiryolu Şirketi 31,
78, 79

ANAP 196, 205, 248

ATAŞ Rafinerisi 136

Atatürk Üniversitesi 135, 171

Avrupa Bölgesel Kalkınma
Fonu 233

Avrupa Topluluğu 17, 146, 218,
230, 245

Bağdat Demiryolları 78, 80, 90,
108

Bakır madenleri 110, 114, 124

Basra Körfezi 92

Batman petroleri 135, 137

Birecik Köprüsü 130

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 39,
112

Botan Beyi Bedirhan 82

Bölge yatılı okulları 173

Bursa 32, 66, 78, 223, 225

Ceylanpınar Üretim Çiftliği 115

Chester Projesi 88, 90

C.H.P. 106, 140, 172, 182

Çarlık Rusyası 92, 94

Çimento fabrikaları 139

Çok ortaklı şirketler 185

Çukurova 25, 77, 118, 125,
224

Demirel Süleyman 153, 182,
191

Demiryolları 23, 90, 93, 106,
130

Demokrat Parti 140, 227

Dersim İsyanı 83, 96

DESIYAB 184

Deutsche Bank 114k

Dicle 258

Din 81, 178, 204

Doğu Karadeniz 77, 210

Doğulu sermayedarlar 226, 229

Dokümacılık 21, 36, 104

Dünya Bankası 127, 146, 182

DYP 205

Ecevit Bülent 187, 191

Eğitim 171, 220, 263

Elektrik üretimi 129, 196, 242

Emperyalizm 69, 79, 88

Erbakan Necmettin 182

Ermeni tehciri 85

Ergani Bakır 124
Etibank 114, 124
12 Eylül 182, 191, 202, 248

Feodalizm 86, 166
Ferrokrom 197
Fırat 196, 258

GAP 236, 276
Gecekondulaşma 211
Gelir Dağılımı 214
Guleman Krom İşletmeleri 114
Gürültü sorunu 213

Halep 79, 102, 119
Hamidiye Alayları 83, 117
Haydarpaşa Limanı 31

Irak 81, 105, 246
İç göç 44, 221
İhsan Nuri 97
İkinci Abdulhamit 83, 85
İkinci Mahmut 80
İnönü İsmet 106, 112, 153, 193
İran 80, 83
İrlanda 19, 232
İspanya 231
İtalya 231, 251
İzmir 24, 32, 36, 50, 68, 74

Kaçakçılık 141, 226
Kalkınmada Öncelikli Yörelere 55, 248

Kamu yatırımları 53, 158, 195

Karayolları 130

Keban Barajı 130, 158

Keban Holding 174

Keban Simli Kurşun 135

Kerkük petroleri 89, 91

Kocaeli 67, 223, 225

Koç Vehbi 48, 148

Koçgiri 98

Krom madenleri 115

Kürt aşiretleri 79, 96

Madencilik 113, 157, 272

Malatya kayırsıcılığı 116

Marshall Yardımı 48, 127

Mecburi İskan 122

Menderes Adnan 139, 142

Mezzogiorno 231

Milli Selamet Partisi 178, 182, 184

Muğlalı Olayı 141

Mustafa Kemal 98, 112, 134

Nurettin Paşa 97

Nüfus yoğunluğu 120

24 Ocak Kararları 183, 191

Ortakçılık 122, 170

Özal Turgut 113, 191, 195
Özalp olayı 141

Pamuk üretimi 30, 74, 76, 240

Pastırmacıyan 90

Paşabahçe Cam Fabrikası 40

Petrol 89, 135

Popülizm 128, 175

Proleterleşme 168, 262

Raman petrolleri 136

Refah Partisi 204

SAN'lı kuruluşlar 182

Sabancı Ailesi 42, 151

Sağlık 220, 265

Seçim sonuçları 140, 179, 205

Sermaye göçü 149, 223

Sevres Anlaşması 96

Seyyid Rıza 98

Shell 146

SHP 205

Sıkıyönetim 248

Sivas 79, 107

SSCB 17, 95, 97

Su kirliliği 212

Sultansuyu Harası 117

Suriye 102, 246

Sümerbank 112, 180

SYKB 58

Şeker fabrikaları 139

Şeyh Said 97, 100

Şimendifer siyaseti 106

Tefecilik 169

Tekel işletmeleri 112, 147, 198

Temsan 182, 184

Teşvik belgeleri 55, 186, 189

Teşviki Sanayi Kanunu 38, 102

Tiflis 93, 94

Thornburg raporu 126

T. İş Bankası 40, 112, 117, 186

Topraksız aileler 122, 144

Toprak dağılımı 142, 169

Toprak reformu 169

Traktör parkı 132, 200

TSKB 146, 184, 186

Yabancı Sermaye 47, 57, 108,
127

Yabancı petrol şirketleri 127,
146

Yezdan Şer 82, 83

Yüksek öğrenim 135, 172, 264

ARKADAŞ YAYINEVİ YÜKSEKOKUL KİTAPLARI

- 1 THOMAS ÜNİVERSİTE MATEMATİĞİ
Çev. M. Alev - A. Beler - S. Çakır
- 2 FİZİĞİN TEMELLERİ I MEKANİK VE TERMODİNAMİK
R.R. - D.H. Çev: Prof. Dr. Cengiz Yalçın
- 3 FİZİĞİN TEMELLERİ I PROBLEM ÇÖZÜMLERİ
Prof. Dr. Cengiz Yalçın - Y. Doç. Erdoğan Apaydın
- 4 FİZİĞİN TEMELLERİ II ELEKTRİK
R.R. - D.H. Çev: Prof. Dr. Cengiz Yalçın
- 5 FİZİĞİN TEMELLERİ II PROBLEM ÇÖZÜMLERİ
Prof. Dr. Cengiz Yalçın - Y. Doç. Erdoğan Apaydın
- 6 İNGİLİZCE ÇEVİRİ KILAVUZU
Prof. Dr. A. Kocaman - Y. Doç. Dr. İ. Boztaş - Z. Aksoy
- 7 İNGİLİZCE ÇEVİRİ KILAVUZU ANAHTARI
Prof. Dr. A. Kocaman - Y. Doç. Dr. İ. Boztaş - Z. Aksoy
- 8 İNGİLİZCE TEST KILAVUZU
Prof. Dr. A. Kocaman - Y. Doç. Dr. İ. Boztaş - Z. Aksoy
- 9 İNGİLİZCE TEST KILAVUZU ANAHTARI
Prof. Dr. A. Kocaman - Y. Doç. Dr. İ. Boztaş - Z. Aksoy
- 10 RAPID REVIEW OF ENGLISH GRAMMER
Jean Praninskas, Çev: F. Akar

ARKADAŞ YAYINEVİ

MÜZİK KİTAPLARI LİSTESİ

1 BLOKFLÜT İLE MÜZİK EĞİTİMİ

Salih AYDOĞAN - Y. Doç. A. Aydın İLİK

2 MUSIC EDUCATION WITH THE RECORDER

Salih AYDOĞAN - Y. Doç. A. Aydın İLİK

3 ELEKTRONİK YENİ ORG METODU

Y. Doç. A. Aydın İLİK - Robert FARKAS

4 MÜZİK ALBÜMÜ

Y. Doç. A. Aydın İLİK

5 EZGİLERLE ÜNİTELER

Hamdi TUNÇER - Salih AYDOĞAN

6 RENKLERLE MÜZİK EĞİTİMİ

Salih AYDOĞAN

7 DÜNYACA ÜNLÜ MÜZİSYENLER DE ÇOCUKTU

Akif SAYDAM

8 MÜZİK EĞİTİMİNDE TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Günay GÜNAYDIN

ARKADAŞ YAYINEVİ KÜLTÜREL YAYINLAR

A- ROMANLAR:

1- BİR İNSAN	(Oriana Fallaci)
2-MARTİ	(Richard Bach)
3-MAVİ TÜY	(Richard Bach)
4-SONSUZA UZANAN KÖPRÜ	(Richard Bach)
5- BİR	(Richard Bach)

B- ŞİİR:

SEVDADIR	(Arkadaş Z. Özger)

C- GÜLMECE:

1-GÜLDÜREN SOĞUK BİLMECELER	(Adnan Ersan)
2-GÜLDÜREN SAÇMALAR	(Adnan Ersan)
3-GÜLDÜREN ESPRİLER	(Adnan Ersan)

D- İNCELEME

1-KIRK HARAMİLER	(Mustafa Sönmez)
(Türkiye'de Holdingler)	
2-DOĞU ANADOLU'NUN HİKAYESİ	(Mustafa Sönmez)
(Ekonomik ve Sosyal Tarih)	

